

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA PSIHOLOGIJU

***VRŠNJAČKO NASILJE U ŠKOLAMA: POJAVNI
OBLICI, UČESTALOST I FAKTORI RIZIKA***

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor: Prof. dr Mikloš Biro

Kandidat: mr Tanja Nedimović

Novi Sad, 2010. godine

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj:
RBR

Identifikacioni broj:
IBR

Tip Dokumentacije: Monografska publikacija
TD

Tip zapisa: Tekstualni materijal
TZ

Vrsta rada: Doktorska disertacija
VR

Autor: mr Tanja Nedimović, rođena Vujasinović
AU

Mentor/Ko-mentor: dr Mikloš Biro, redovni profesor
MN

Naslov rada: Vršnjačko nasilje u školama: pojavni oblici, učestalost i faktori rizika
NS

Jezik publikacije: Srpski (latinica)
JZ

Jezik izvoda: srpski/engleski
JI

Zemlja publikovanja: Srbija
ZP

Uže geografsko područje: Vojvodina
UGP

Godina: 2010
GO

Izdavač: Autorski reprint
IZ

Mesto i adresa: 21000 Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2
MS

Fizički opis rada:
FO

Strana:187 ; Tabele:63 ; Grafikoni i slike:4 ;
Prilozi:10 ; Bibliografske jedinice:162

Naučna oblast:
OB

Psihologija

Naučna disciplina:
DI

Klinička psihologija

Predmetna odrednica/Ključne reči:

Vršnjačko nasilje u školama, oblici, učestalost, faktori rizika, viktimološki faktori, prepoznavanje vršnjačkog nasilja

PO

UDK:

Čuva se:
ČU

Biblioteka Odseka za psihologiju, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

Važna napomena:
VN

nema

Izvod:
IZ

DP:

Datum odbrane:
DO

Članovi komisije:
(Naučni stepen/ime i prezime/zvanje/fakultet)
KO

Predsednik:

Član:

Član:

Član:

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY

KEY WORDS INFORMATION

Accession number:
ANO

Identification number:
ION

Document type: DT Monographic publication

Type of record: TR Textual printed material

Contents Code: CC Ph.D. Thesis

Author: AU mr Tanja Nedimović, born Vujasinović

Mentor/Co-mentor: MN dr Mikloš Biro, full proffessor

Title: TI Peer violence in schools: manifestations, frequency and risk factors

Language of text: LT Serbian (Latin)

Language of abstract: LS Serbian/English

Country of publication: CP Serbia

Locality of publication: LP Vojvodina

Publication year: PY 2010

Publisher: PB Autor's reprint

Publication place: PL 21000 Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2

Physical description:
PO

Pages:187 ; Tables:63 ; Charts:4 ;
Additional material:10 ; References:162

Scientific field:
SF

Psychology

Scientific discipline:
SD

Clinical psychology

Subject/Key words:

Peer violence in schools: manifestations, frequency
risk and victimological factors, recognition of peer
violence

CX

UC:

Holding data:

The Library of the Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

HD

Note:
N

none

Abstract:
AB

Accepted by the Scientific Board on:
ASB

Defended on:
DE

Thesis defend board:
(Degree/name/surname/title/faculty)
DB

President:

Member:

Member:

Member:

S A D R Ź A J

REZIME	8
ABSTRACT	10
TEORIJSKI DEO	12
I. UVOD	13
II. AGRESIVNOST KOD DECE I ADOLESCENATA	16
II.1. Pojemno određenje agresivnosti	18
II.2. Vrste agresivnosti kod dece	20
II.3. Razvoj "normalne" agresivnosti	22
II.4. Učestalost agresivnosti	24
II.5. Faktori koji utiču na tok agresije	29
II.6. Teorijski modeli nastanka agresivnosti	31
III. NASILJE	39
III.1. Pojemno određenje nasilja	39
III.2. Vrste nasilja	41
III.3. Školsko nasilje	42
III.3.1. Mere za prevenciju školskog nasilja	43
III.3.2. Merenje školskog nasilja	44
IV. VRŠNJAČKO NASILJE	50
IV.1. Šta je vršnjačko nasilje a šta buling?	52
IV.2. Oblici vršnjačkog nasilja	53
IV.3. Učestalost vršnjačkog nasilja	57
IV.4. Uloge učenika u odnosu na vršnjačko nasilje	59
IV.5. Posledice vršnjačkog nasilja	63
IV.6. Dečije prepoznavanje vršnjačkog nasilja	65
IV.7. Programi za prevenciju vršnjačkog nasilja	68
V. FAKTORI RIZIKA ZA POJAVU VRŠNAJČKOG NASILJA U ŠKOLI	73
V.1. Porodični i genetski faktori	76
V.2. Poremećaj socijalne kognicije	78
V.3. Socio-ekonomski status	78

V.4.	Socijalno okruženje -----	79
V.5.	Uticao medija i kulturnih činilaca -----	79
V.6.	Vaspitni stavovi kao faktor rizika -----	80
EMPIRIJSKI DEO -----		87
VI.	PROBLEM I CILJEVI ISTRAŽIVANJA -----	88
VI.1.	Problem istraživanja -----	88
VI.2.	Ciljevi istraživanja -----	88
VII.	METOD -----	91
VII.1.	Uzorak -----	91
VII.2.	Tok istraživanja -----	91
VII.3.	Varijable -----	92
VII.4.	Instrumenti -----	94
VII.5.	Obrada i analiza prikupljenih podataka -----	96
VIII.	REZULTATI -----	97
VIII.1.	Dečije shvatanje vršnjačkog nasilja -----	97
VIII.2.	Učestalost nasilja po samoproceni žrtve u poslednja tri meseca -----	111
VIII.3.	Učestalost nasilja po samoproceni žrtve tokom celog školovanja -----	113
VIII.4.	Oblici vršnjačkog nasilja -----	116
VIII.5.	Faktori rizika i viktimološki faktori -----	117
IX.	DISKUSIJA REZULTATA -----	133
IX.1.	Dečije prepoznavanje različitih oblika vršnjačkog nasilja -----	133
IX.2.	Učestalost vršnjačkog nasilja -----	138
IX.3.	Oblici vršnjačkog nasilja -----	141
IX.4.	Faktori rizika i viktimološki faktori vršnjačkog nasilja -----	143
X.	ZAKLJUČCI -----	150
XI.	LITERATURA -----	152
XII.	PRILOZI -----	164

REZIME

Ova doktorska disertacija bavila se utvrđivanjem pojavnih oblika, učestalosti, faktora rizika i viktimoloških faktora vršnjačkog nasilja u osnovnim školama. Takođe, u ovom radu bavili smo se i dečijim prepoznavanjem različitih oblika vršnjačkog nasilja (seksualnog, fizičkog, pretnji, prisiljavanja, otimanja i umištanja imovine, spletkarenja i vređanja). Ukupan uzorak činilo je 504 ispitanika, učenika osnovnih škola, od trećeg do osmog razreda, sa teritorije Južnog Banata, 246 dečaka i 258 devojčica, od kojih 287 pohađa školu u gradu, a 217 na selu. Pored ove tri varijable, u obzir su uzete i sledeće varijable: školski uspeh ispitanika, materijalno stanje porodice, obrazovni nivo roditelja, vaspitni stavovi oca i majke i izloženost nasilju u porodici.

U istraživanju su korišćeni sledeći instrumenti: *Upitnik dečjeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja* (koji je sastavio autor ovog rada za potrebe ovog istraživanja), *Upitnik vaspitnih stavova* (Kodžopeljić, Štula, Genc, 2006), *Upitnik za merenje pojava oblika i učestalosti vršnjačkog nasilja* koji je sastavio autor ovog rada, na bazi postojećih instrumenata namenjenih za merenje vršnjačkog nasilja u osnovnim školama (Popadić i Plut, 2007), i *Upitnik za učitelje (razredne starešine)*, takođe konstruisan od strane autora ovog rada, a koji sadrži pitanja koja se odnose na socio-demografske varijable, faktore rizika i viktimološke faktore za nastanak i ispoljavanje vršnjačkog nasilja u osnovnim školama.

Istraživanje je sprovedeno u periodu od aprila do juna 2009, godine u Osnovnim školama “Jovan Jovanović Zmaj” u Hajdučici, “Jovan Sterija Popović” u Velikoj Gredi i “Olga Petrov Radišić” u Vršcu.

Rezultati pokazuju da učenici različito uspešno prepoznaju pojedine oblike vršnjačkog nasilja kao nasilnu interakciju. Najuspešnije prepoznaju seksualno i fizičko vršnjačko nasilje, a najmanje uspešno spletkarenje i vređanje kao oblike vršnjačkog nasilja. Učenici su u predhodna tri meseca najčešće bili izloženi vređanju i spletkarenju. 22% učenika saopštava da je bilo izloženo nasilju u predhodna tri meseca bar jednom, a ponovljenom vršnjačkom nasilju (siledžijstvu) u predhodna tri meseca je bilo izloženo 4,8% ispitanika. U toku celokupnog dosadašnjeg školovanja, bar jednom je bilo izloženo vršnjačkom nasilju 55,8% učenika, a ponovljenom vršnjačkom nasilju 13,3% učenika. Od varijabli obuhvaćenih ovim istraživanjem, kao bitni prediktori vršnjačkog nasilja za direktno vršnjačko nasilje izdvojili su se pol, nasilje u porodici i hladan vaspitni stav oca i

majke, a za indirektno vršnjačko nasilje pol, hladan vaspitni stav majke i ograničavajući vaspitni stav oca. Kao bitni viktimološki faktori za izloženost direktnom vršnjačkom nasilju izdvojili su se pol i ograničavajući vaspitni stav majke, za izloženost manipulativnom vršnjačkom nasilju, hladan vaspitni stav oca i majke, i za izloženost socijalnom vršnjačkom nasilju pol i hladan vaspitni stav oca.

ABSTRACT

The doctoral dissertation deals with the establishment of manifestation forms, frequency, risk factors and victimological factors of peer violence in primary school. Furthermore, it considers the ways children recognize various forms of peer violence (sexual, physical, threats, enforcement, extortion and property destruction, plotting and insults). The total sample consists of 504 subjects, 3rd to 8th grade primary school students, from the territory of South Banat, 246 boys and 258 girls, with 287 of them attending urban and 217 rural schools. Apart from the three just stated, the following variables have been taken into consideration: school success of the subjects, family social status, parents' level of education, educational attitudes of student's father and mother and exposition to family violence.

The following instruments have been used in the research: *The questionnaire screening children recognition of peer violence* (designed by the author of the doctorate for the need of the research), *Educational Attitudes Questionnaire* (Kodžopeljić, Štula, Genc, 2006), *The questionnaire measuring manifestation forms and frequency of peer violence*, made by the author of the doctorate, relying on the existing instruments for primary school peer violence measurement (Popadić i Plut, 2007) and *The questionnaire for teachers (class teachers)*, also construed by the author of the doctorate, including questions referring to social-demographic variables, risk factors, as well as victimological factors for appearance and manifestation of peer violence in primary schools.

The research was undertaken in the period between April and June 2009 in the primary schools "Jovan Jovanović Zmaj" in Hajdučica, "Jovan Sterija Popović" in Velika Greda and "Olga Petrov Radišić" in Vršac.

The obtained results show that the students in various ways successfully recognize certain forms of peer violence as violent interaction. What they recognize with greatest success is sexual and physical peer violence; on the other hand, they showed lowest level of recognition when plotting and insult as forms of peer violence are in question. In the period of three months before the research was undertaken they had been most frequently exposed to insult and plotting. 22% of students reported that they had been exposed to violence at least once, while 4,8% of subjects had been exposed to repeated peer violence (bullying) in the period of last three months. Having in mind the period of their schooling on the whole, 55,8% of students had been exposed to violence at least once and 13,3% of students had

been exposed to repeated peer violence. Given the variables encompassed by the research, the following predictors of peer violence have been found relevant for direct peer violence: sex, family violence and cold educational attitude of student's father or mother; those relevant for indirect peer violence are sex, cold educational attitude of student's mother and limited educational attitude of student's father. The victimological factors identified as relevant for the exposure to direct peer violence are sex, limited educational attitude of student's mother; those identified relevant for manipulative peer violence are cold educational attitude of both parents, while victimological factors relevant for the exposure to social peer violence are sex and cold educational attitude of student's father.

TEORIJSKI DEO

I

UVOD

“Nasilje nad decom je opšti problem koji prožima sva društva, sve kulture i sve regione sveta. Milioni dece svakodnevno trpe nasilje. Nasilje nad detetom predstavlja grubo kršenje prava deteta. Nasilje izaziva patnju deteta, ozbiljno ugrožava razvoj, dobrobit, pa i sam život deteta, a posledice su često teške i dugotrajne” (Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, 2008).

Nasilje među školskom decom, a u skladu sa tim i vršnjačko nasilje, je nesumnjivo vrlo stara pojava. Većina odraslih, još iz svojih školskih dana, pamte pojavu čestog i kontinuiranog uznemiravanja i napada od strane vršnjaka ili grupe vršnjaka. Malo je onih koji se ne sećaju učenika u svom razredu koji su bili odbačeni od ostalih, sa kojima niko nije hteo da sedi, kojima se ceo razred rugao, izazivao ih, pa čak i fizički zlostavljao.

Prva sistematizovana istraživanja fenomena vršnjačkog nasilja počela su 70-tih godina prošlog veka (Olweus 1973, 1978) u Skandinavskim zemljama. Problematika kojom se Olweus bavio javnosti se nametnula kao izuzetno značajna, kada su trojica dečaka iz Norveške izvršila samoubistvo zbog nasilništva koje su nad njima vršili vršnjaci. Norveško Ministarstvo obrazovanja je 1983. godine pokrenulo kampanju na državnom nivou za rešavanje problema nasilja među decom, što je označilo novo razdoblje u bavljenju i pokušajima rešavanja ovog problema. Ono što je takođe veoma značajno, je činjenica da se ovim postupkom problem vršnjačkog nasilja “pomerio” sa pozicije pojedinačnih i usamljenih naučnih radova na pozicije potrebe za interdisciplinarnim pristupom ovoj problematici koja je od širokog društvenog interesa.

Činjenica da je nasilništvo među školskom decom bilo u ekspanziji krajem 80-tih i početkom 90-tih godina prošlog veka, pokrenulo je istraživanja i u drugim zemljama među kojima su bili Japan, Engleska, Kanada, SAD i Australija.

Danas, tridesetak godina nakon prvih istraživanja vršnjačkog nasilja, mnogi stručnjaci naglašavaju da pojava nasilja u školama i dalje ima tendenciju rasta i u svetu i kod nas. Dakle, vršnjačko nasilje kao oblik manifestovanja agresivnog ponašanja je sve zastupljenije u savremenom društvu. Sa nasiljem u školama i danas se suočava veliki broj učenika, a samim tim i nastavnika i roditelja.

Vršnjačko nasilje kod dece dovodi do negativnih posledica, kako fizičkih tako i psiholoških, koje mogu biti brojne i koje mogu trajati veoma dugo.

Da bi se tendencija porasta vršnjačkog nasilja zaustavila, a ovaj fenomen suzbio, potrebno je angažovati čitavo društvo, uključujući učenike, nastavnike, roditelje i medije. Zbog toga su istraživanja ovog fenomena od izuzetnog značaja, kako za samo razumevanje problematike, tako i za koncipiranje preventivnih i interventnih programa koji bi značajno mogli doprineti smanjivanju i suzbijanju pojave vršnjačkog nasilja u školama.

U razvijenom delu sveta bavljenje problemima vršnjačkog nasilja prošlo je kroz nekoliko faza: od utvrđivanja incidence pojave, rada na senzibilizaciji javnosti za ovaj problem, svesti o potrebi za interdisciplinarnim pristupom problemu, povećanim angažovanjem nadležnih institucija, prikupljanja sredstava i podrške vladajućih institucija, do izrade preventivnih i interventnih programa, kao i njihove evaluacije.

I u našoj zemlji se predhodnih nekoliko godina pridaje veća pažnja problemima vršnjačkog nasilja, što je podstaklo i kod nas istraživanja u ovoj oblasti. U okviru projekta “Moja škola – škola bez nasilja” koji je pokrenuo UNICEF u saradnji sa Ministarstvom prosvete i sporta Republike Srbije, kao i u okviru projekta “Psihološki problemi u kontekstu društvenih promena” finasiranog od strane Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (br. 149018D) realizovan je određeni broj istraživanja koja su se bavila oblicima i učestalošću nasilja u osnovnim školama u Srbiji, kao i reagovanjima dece i odraslih na školsko nasilje (Popadić i Plut, 2007, Plut i Popadić, 2007).

Istraživanja nasilja u institucijama u Srbiji (Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, 2008) ukazuju na sledeće:

- Postojanje i raširenost kulture nasilja, a naročito nasilne komunikacije koja lako dovodi do eskalacije nasilja,
- Vršnjačko nasilje poprima sve različite forme (od fizičkog do elektronskog nasilja) i postaje sve surovije i brutalnije,
- Vršnjačko nasilje je za decu i mlade često mnogo veći problem nego što ga odrasli vide,
- Nasilje je prisutno na svim uzrastima i među svim učesnicima procesa obrazovanja i vaspitanja, i u institucijama i u porodicama,
- Postojeće metode, tehnike, sredstva i mehanizmi kojima se na nasilje reaguje u obrazovnim institucijama nisu dovoljno primenjivani ili su nedovoljno efikasni,

- Deca i mladi gube poverenje u odrasle i u institucije, ne veruju da će ih zaštititi kada su žrtve, pa se nasilje nedovoljno prijavljuje, slabo evidentira, prećutkuje ili prikriva,
- Ne postoje jasni indikatori za praćenje nasilja u obrazovnim institucijama, nema dovoljno uspostavljenih instrumenata za evidentiranje, mehanizama prevencije i intervencije,
- Deca i mladi ne utiču dovoljno na osmišljavanje programa prevencije i intervencije, što može biti jedan od razloga zašto do sada primenjivani programi za smanjenje nasilja nisu dovoljno efektivni.

Na osnovu svega ovoga, možemo zaključiti da je u društvu u kome živimo nasilje veoma rasprostranjeno. Porast nasilja veoma je vidljiv i u školama. Vršnjačko nasilje u školama se povećava i u razvijenim i u nerazvijenim zemljama, i u seoskim i u gradskim sredinama. Nasilje među mladima u školi postalo je pitanje javnog zdravlja kojim se bavi i Svetska zdravstvena organizacija (Gašić-Pavišić, 2004b).

Činjenica da rezultati istraživanja u našoj zemlji daju podatke o nižem stepenu izraženosti vršnjačkog nasilja u odnosu na dobijene rezultate u drugim zemljama, delom je posledica velike raznovrsnosti u teorijskom određenju, načinima merenja nasilja i uzorcima na kojima su istraživanja realizovana. Ipak, nameće se pitanje da li se u našem društvu razlikuje shvatanje o nasilju u odnosu na druge zemlje i da li se i koliko kod nas nasilje, i među decom i među odraslima, shvata kao “normalno”?

U pokušaju određenja pojma vršnjačkog nasilja, za potrebe ovog rada i istraživanja u okviru njega, oslanjali smo se na dva relevantna određenja pojma nasilja:

Po definiciji Svetske zdravstvene organizacije nasilje se određuje kao “namerna upotreba fizičke ili psihološke sile ili moći pod pretnjom, protiv sebe, drugog lica ili protiv grupe ili zajednice, koja rezultira ili postoji velika verovatnoća da će rezultirati povredom, smrću, psihološkom štetom, lošim razvojem ili lišavanjem (WHO, 2002).

Po definiciji Ministarstva prosvete Republike Srbije, u Posebnom protokolu za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u vaspitno-obrazovnim ustanovama, nasilje se određuje kao “svaki oblik jedanput učinjenog ili ponovljenog, verbalnog ili neverbalnog ponašanja koje za posledicu ima stvarno ili potencijalno ugrožavanje zdravlja, razvoja i dostojanstva dece/učenika (Posebni protokol, 2008).

II

AGRESIVNOST KOD DECE I ADOLESCENATA

Kada govorimo o vršnjačkom nasilju iz psihološke perspektive, možemo ga posmatrati kao podvrstu agresivnog ponašanja i, u skladu sa tim, agresivnost je širi pojam koji u sebe uključuje nasilje, pa samim tim i vršnjačko nasilje.

Kao i kod agresivnog ponašanja u širem smislu, vršnjačko nasilje izaziva namernu povredu žrtve od strane nasilnika. Povreda može biti fizička i psihološka. Vršnjačko nasilje krši detetova prava na ljudsko dostojanstvo, privatnost, slobodu i sigurnost. Takođe, vršnjačko nasilje ima uticaj na fizičko, emocionalno, socijalno i obrazovno stanje žrtve (Wet, 2005).

Agresivnost je nesumljivo dosta česta karakteristika ponašanja ljudi i izvor mnogih problema u jednom društvu. U skladu sa tim, predstavlja i predmet proučavanja i istraživanja u okviru različitih naučnih disciplina, sve sa ciljem da se otkriju uslovi koji predhode razvitku agresivnosti, njeni pojavi oblici i načini ispoljavanja, kao i potencijalne posledice agresivnog ponašanja, kako za žrtve, tako i za nasilnike.

Dugo vremena postoje diskusije o tome da li je agresivnost urođen motiv ili agresivnost i borbenost u odnosima predstavljaju u društvu naučen način zadovoljavanja motiva. Jedna grupa autora smatra da je agresivnost, ne samo jedan od bitnih ljudskih motiva, već i da je urođen motiv. Ovakvo stanovište obrazlažu tvrdnjama da oduvek među ljudima postoje sukobi i ratovi. Međutim, mnogobrojna antropološka istraživanja dovode u pitanje ovakvo stanovište, jer iznose podatke o tome da nisu sva ljudska plemena borbena i agresivna. Sa druge strane, postoje stanovišta da agresivnost nije samostalan motiv, već predstavlja u društvu naučen način zadovoljavanja motiva. U skladu sa ovakvim stanovištima, od društvenih uslova i vaspitanja deteta će zavisiati da li će se agresivnost razviti kao karakteristika pojedinca ili ne. Dakle, ne može se jednoznačno odrediti pitanje urođenosti ili stečenosti agresivnosti, pa u skladu sa tim možemo reći da je agresivnost biopsihološki motiv. O ovim teorijskim stanovištima biće više reči kasnije.

Agresivnost se može manifestovati u sklonosti i zadovoljstvu da se napadnu drugi ljudi, fizički ili rečima, i u težnji da se nanose razne vrste štete drugima. Kada govorimo o agresivnosti, treba uočiti i napraviti razliku između motiva agresivnosti, s jedne strane, i agresivnog reagovanja na napad na nas ili na ometanje zadovoljenja naših motiva.

Agresivnost se prirodno javlja kao reakcija kada nas neko ugrozi, napadne fizički, povredi našu ličnost ili nas omalovažava.

Agresivnost, kao biopsihološki motiv koji služi da svakoj jedinki omogući odbranu od pretnje i zadovoljenje potreba, sastavni je deo mehanizama koji obezbeđuju preživljavanje. Pitanje na koje nije lako dati precizan odgovor je: kada agresija prestaje da bude samo adaptivni mehanizam, a kada postaje destruktivna?

Dete se rađa sa agresivnim potencijalom koji se raznim socijalnim uticajima oblikuje. Ono u toku života stiče sposobnost da se na odgovarajući način nosi sa svim svojim nagonima, pa u skladu sa tim, i sa agresijom. Sazrevanjem i razvojem dete postepeno sve više uči kako da upravlja svojom agresijom. Deca koja ne nauče da koriste socijalno prihvatljive načine za postizanje svojih ciljeva ili rešavanje konflikta sa drugom decom, mogu da postanu povučena i defanzivna ili da nauče da pribegavaju nasilnom ponašanju kao načinu koji će ih dovesti do cilja. Agresija, delinkvencija i ostali oblici nasilničkog ponašanja kod dece čine oblike ponašanja koji se javljaju kada individualne sposobnosti za tumačenje i reagovanje na društvene zahteve, situacije i mogućnosti nisu adekvatne.

Problem agresivnosti uopšte, pa u skladu sa tim i problem agresivnosti kod dece, je globalni problem. Agresivno ponašanje se može razumeti kao specifično motivisano ponašanje. Skup elemenata kao što su pol, starost, socijalni status, nivo inteligencije, psihopatologija, a uz to i uticaj televizije, trenutna ekonomska situacija, rat, obrazovni sistem, raspad porodice, produbljeni jaz između bogatih i siromašnih, generalna nestabilnost i neizvesnost društva, deo su kompleksa faktora koji mogu uticati na pojavu agresivnog ponašanja među decom.

Određeni broj autora definiše agresivnost kao ponašanje u čijoj pozadini je namera da se drugoj osobi nanese štete ili uništi neki objekat (Bartol, 1995). Iz ovakve definicije agresivnosti slede određene implikacije. Jedna je da agresivnost u sebi sadrži neprijateljsku nameru (neagresivni postupci takođe mogu izazvati štetu, ali oni nisu posledica nemere). Druga implikacija je da cilj agresivnih postupaka može imati ne samo fizičke, već i psihičke posledice (Moeller, 2001).

Popadić (2009) navodi sledeća određenja agresije koja variraju klasičnu definiciju, po kojoj je agresija “ponašanje čiji je cilj povređivanje osobe prema kojoj je ponašanje usmereno” (Dollard i sar., prema Popadić, 2009). Takve varijacije su, na primer, da je agresija “ponašanje sa namerom da se druga osoba fizički ili psihički povredi” (Berkpwtitz, prema Popadić, 2009) ili da je agresija “bilo koji oblik ponašanja usmeren na nanošenje

štete ili povređivanje drugog živog bića motivisanog da izbegne takav postupak” (Baron, Prema Popadić, 2009). Neki autori su našli preko 200 definicija agresivnog ponašanja (Harre i Lamb, prema Popadić, 2009), i skoro sve one sadržale su element namere i nanošenja štete.

Agresivnost među decom i mladima treba proučavati, kao i pokušati kontrolisati i regulisati, iz tri glavna razloga. Prvo, većina kultura svedoči o porastu nasilja među mladima. Drugo, rasprostranjenost agresivnosti formirane u ranom periodu života (detinjstvu), može biti osnova za razvoj agresije odraslih i treće, kvalitet detinjstva i formiranje ličnosti pojedinca su pod uticajem ekspresije i inhibicije agresije.

II 1. Pojmovno određenje agresivnosti

Pojmovno određenje agresivnosti možemo bazirati na psihološkom, psihijatrijskom i normativnom (zakonskom) stanovištu.

Sa psihološkog stanovišta, na osnovu opisa problematičnih oblika ponašanja dece i mladih (faktorskom analizom i klaster analizom), izvedena su dva sindroma ponašanja koja se odnose na agresivno ponašanje kod dece: eksternalizujući i internalizujući sindromi (Achenbach, 1993).

Eksternalizirajući sindrom karakteriše nekontrolisano ponašanje pojedinca i ovde spadaju hiperaktivni, agresivni i delinkventni oblici ponašanja. Agresivni oblici ponašanja obuhvataju široki dijapazon ponašanja: fizičke obračune, destruktivnost, neposlušnost, prkosno ponašanje, pretnje i zastrašivanje drugih, kao i ometanje nastave u školi. Delinkventni oblici ponašanja obuhvataju kršenje pravila i normi i tu spada bežanje od kuće, krađe, podmetanje požara, bežanje sa nastave, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, vandalizam.

S druge strane, internalizirajući sindrom karakteriše preterana kontrola ponašanja koja se može manifestovati strahom, depresijom i socijalnim povlačenjem i izolacijom.

Sa psihijatrijskog stanovišta, agresivno ponašanje spada u dijagnostičke kategorije poremećaja ponašanja i poremećaja sa prkošenjem i suprotstavljanjem (DSM-IV, Američko psihijatrijsko udruženje, 1994). Na osnovu dijagnostičkih kriterijuma, o poremećaju ponašanja govorimo kada osoba mlađa od 18 godina ima određenu konstelaciju simptoma u koje spadaju agresivno ponašanje, kršenje pravila, uništavanje tuđe imovine, a kojima se krše važne društvene norme i povređuju prava drugih. Ako u toku određenog vremena ima

sve više antisocijalnog ponašanja, ispunjeni su kriterijumi za hroničnost i intenzitet i na taj način su ispunjeni uslovi za dijagnostikovanje poremećaja ponašanja. Lakši oblik poremećaja ponašanja je poremećaj sa suprotstavljanjem i prkošenjem koji kod dece i adolescenata predstavlja namernu neposlušnost u odnosu na zahteve roditelja i drugih odraslih, u odnosu na njihova uputstva i zabrane (Wenar, 2003). U ovom određenju, elemenat namere je od suštinskog značaja, jer dete može biti neposlušno i zbog drugih razloga, a koji nisu suprotstavljanje autoritetima. Prema kriterijumima DSM-IV (1994), deca koja imaju poremećaj sa suprotstavljanjem i prkošenjem u svom repertoaru imaju sledeća ponašanja: često imaju izlive besa, često su u svađi sa odraslima, često se aktivno suprotstavljaju ili odbijaju da se povinuju zahtevima ili pravilima odraslih, često namerno čine stvari koje smetaju drugim ljudima, obično krive druge za sopstvene greške ili loše ponašanje, osetljivi su ili se lako uznemire na postupke drugih, često su ljuti i besni, često su zlobni i osvetoljubivi. Da bi dijagnoza ovog poremećaja bila postavljena, ovakvo ponašanje mora da traje najmanje šest meseci, treba da bude prisutno najmanje četiri od gore navedenih oblika ponašanja, i ove smetnje u ponašanju treba da ispune kriterijume značajnih oštećenja u socijalnom, školskom ili radnom funkcionisanju.

Kada govorimo o poremećaju ponašanja kod dece i adolescenata, ova ponašanja su razvrstana na osnovu različitih kriterijuma. Statističkom analizom dobijena su dva klastera ponašanja (Wenar, 2003). Prvi uključuje tučnjave, neposlušnost, izlive besa, destruktivnost, nekooperativnost, drskost i nemir i naziva se agresivnim ponašanjem sa manjom socijalizacijom ili samo agresivnim ponašanjem. Drugi klaster obuhvata loše društvo, bežanje od kuće i iz škole, krađe, pripadnost i odanost delikventnom društvu, laganje i podmetanje požara i naziva se socijalizovanom agresijom ili delinkvencijom.

U svim klasifikacijama, kada se govori o poremećajima ponašanja kod dece i adolescenata, pitanje socijalizacije ima veoma značajnu ulogu. Kod socijalizovanog poremećaja ponašanja, deca su socijalizovana sa devijantnim vrednostima. Grupa (banda) u kojoj se naglašava fizička snaga i sposobnost nadmudrivanja drugih, buntovništvo prema autoritetima i žudnja za uzbuđenjem postaje smisao njihovih života. Za razliku od dece sa slabijom socijalizacijom, ova deca su u potpunosti odana vršnjacima i samo neuspeh u ispunjavanju zahteva od strane članova bande izaziva osećaj krivice.

Rezultati jednog broja istraživanja koja su se bavila odnosom između poremećaja sa prkošenjem i suprotstavljanjem i poremećaja ponašanja (Schachar i Wachsmuth, 1991), ukazuju na mnogo preklapanja ova dva poremećaja, naročito kod dečaka. U skladu sa tim, postoje shvatanja i preporuke da se poremećaj sa suprotstavljanjem i prkošenjem posmatra

ne kao posebna dijagnostička kategorija, već kao jedan oblik poremećaja ponašanja. Međutim, većina istraživača i praktičara zadržala je obe dijagnostičke kategorije kao samostalne, a i u DSM-IV ovo su dve zasebne dijagnostičke kategorije.

Sa normativnog (zakonskog) stanovišta, problemi ponašanja se često opisuju terminima: antisocijalno ponašanje, delinkvencija i kriminalitet. Na osnovu ovog stanovišta, antisocijalno ponašanje je čin kojim se krše pravila i zakoni društva (npr. krađe, ubistva). Počinioc antisocijalnih dela mogu pritvoriti nadležne služe i izvesti ih pred sud.

Pod pojmom delinkvencije podrazumeva se ponašanje dece koja su počinila prekršaj zakona koji je dovoljno težak da spada pod nadležnost krivičnog zakona za maloletnike. Delinkventna deca mogu na različite načine da krše zakon, uključujući provale, pljačke, silovanja, vandalizam, podmetanje požara, krađe i druga antisocijalna dela. Takođe, pod delinkvencijom podrazumevamo ponašanja koja se smatraju zabranjenim u dečjem uzrastu, kao što su bežanje iz škole, upotreba alkohola, vožnja bez vozačke dozvole i slično.

Pod kriminalitetom se podrazumeva teško kršenje zakona i antisocijalni postupci odraslih (Connor, 2002). Kriminallitet i delinkventnost, ovako pojmovno određeni, spadaju u podkategorije antisocijalnog ponašanja.

II 2. Vrste agresivnosti

- **Otvoreni i prikriveni oblici agresivnosti**

Otvorena gresivnost se određuje kao direktan čin sukobljavanja među decom koji uključuje fizičko nasilje. U ovu vrstu agresivnosti spadaju fizički obračuni, tuče, terorisanje vršnjaka, upotreba oružja. Deca koja najčešće ispoljavaju elemente otvorene agresivnosti, imaju tendenciju da na neprijateljsku situaciju reaguju sa manjim stepenom agresivne tolerancije; oni reaguju razdražljivije, negativnije i od dece koja ispoljavaju prikrivene oblike agresivnosti. Istraživanja su pokazala da se učestalost fizičkih obračuna smanjuje sa uzrastom, naime adolescenti ređe ispoljavaju otvorene oblike agresivnosti u odnosu na decu mlađeg uzrasta (Loeber, Stouthamer-Loeber, 1998).

Bežanje iz škole, bežanje od kuće, podmetanje požara, krađe i slično, spadaju u prikrivene oblike agresivnosti. Deca koja najčešće ispoljavaju elemente prikrivenih oblika agresivnosti, manje su društvena, anksioznija su i nepoverljivija prema drugim ljudima

(Loeber, Stouthamer-Loeber, 1998). Takođe, dobijeni su rezultati koji ukazuju na to da ova deca u okviru svojih porodica dobijaju manji stepen podrške.

- **Reaktivna i proaktivna agresivnost**

O reaktivnoj agresivnosti govorimo kada deca ispoljavaju agresivno ponašanje koje sledi kao reakcija na neku spoljnu situaciju, događaj ili nečije ponašanje. Ta spoljna situacija, događaj ili ponašanje može biti stvarno ugrožavajuće za dete, ili ga dete kao takvog opaža. U takvim situacijama, spoljašnje okolnosti izazivaju kod deteta veliku količinu besa i impulsivnosti, što dovodi do agresivnog ponašanja. Kod ove dece je prisutan nizak nivo agresivne tolerancije, kao i neadekvatan način obrade socijalnih informacija.

Reaktivno agresivna deca ispoljavaju u velikoj meri neprijateljsku agresiju sa osvetoljubivim elementima. Rezultati istraživanja pokazuju da su ta deca nepoverljiva i oprezna u odnosima sa vršnjacima i drugim ljudima, i da u svom socijalnom miljeu često pronalaze protivnike, koji, po njihovom mišljenju, zaslužuju nasilje (Crick i Dodge, 1996).

S druge strane, kada dete namerno i planirano koristi agresivno ponašanje da bi postiglo neki cilj ili dominiralo nad drugim detetom, govorimo o proaktivnoj agresivnosti kod dece. Rezultati istraživanja pokazuju da su ova deca samouverena i da očekuju da će ishod njihove agresije biti pozitivan, da će ostvariti svoj cilj ili dominaciju nad vršnjacima (Dodge, 1991). Deca koja su proaktivnog agresivnog ponašanja uverena su da se agresivno ponašanje “isplati”, jer im donosi opipljive prednosti. Ova deca smatraju da mogu ojačati osećaj sopstvene vrednosti ako nadvladaju drugu decu koja im se pokoravaju, pre no što dođe do ozbiljne povrede (Crick i Dodge, 1996).

- **Agresivnost u oblasti vršnjačkih odnosa (socijalna agresivnost)**

O ovoj vrsti agresivnosti govorimo kada deca manifestuju ponašanje koje šteti drugima zbog uništavanja njihovih socijalnih veza, prijateljstava i pripadnosti grupi. Takođe, o ovoj vrsti agresivnosti govorimo i kada su u pitanju verbalne pretnje žrtvi da će do ovog nanošenja štete u oblasti međuljudskih odnosa doći (Crick, 1996). U skladu sa tim, agresor sprovodi postupke ili izriče pretnje čiji je cilj da žrtva bude odbačena i isključena iz grupe vršnjaka. Rezultati istraživanja su pokazala da je ova vrsta agresivnosti češća kod devojčica u odnosu na dečake (Björkvist i sar. 1992). Takođe, rezultati istraživanja govore o tome da između osme i četrnaeste godine devojčice menjaju oblik izražavanja agresije,

tako što otvorena agresivnost postaje ređa, a povećava se agresivnost u oblasti međuljudskih odnosa (Hood, 1996, prema Essau, Conradt, 2004).

Ova vrsta agresivnosti deci nanosi veliku štetu, jer je uz ovakvo manifestovanje agresivnog ponašanja nemoguće održati bliska prijateljstva koja, naročito za devojčice, imaju visoku vrednost. U poređenju sa drugom decom, deca koja ispoljavaju ovu vrstu agresivnosti su u većoj meri emocionalno i socijalno neprilagođena. Postoji veća verovatnoća da će ih njihovi vršnjaci odbacivati. Devojčice koje ispoljavaju agresivnost u oblasti međuljudskih odnosa manje su omiljene i usamljenije su u odnosu na svoje vršnjakinje koje ne ispoljavaju takvu vrstu agresivnosti (Crick i Grotpeter 1995, prema Essau, Conradt, 2004).

- **Instrumentalna i neprijateljska agresivnost**

Prema jednom od određenja agresivnosti (Feshbach, 1970), instrumentalna agresivnost pruža agresoru nagradu ili prednosti povezane sa trpljenjem žrtve. Glavni cilj neprijateljske agresivnosti je da se žrtvi nanese bol ili šteta. Istraživanja pokazuju da se instrumentalna agresivnost smanjuje sa odrastanjem, a neprijateljska agresivnost sa odrastanjem raste (Hartup, 1974). Dečaci ispoljavaju veći stepen neprijateljske agresivnosti u poređenju sa devojčicama. Kod instrumentalne agresivnosti nisu uočene značajne razlike između dečaka i devojčica (Hartup, 1974).

Kada govorimo o instrumentalnoj i neprijateljskoj agresivnosti, potrebno je naglasiti da postoji problem poklapanja ova dva oblika agresivnog ponašanja kod dece i mladih. Prema Hartupu (1974), mnoge agresivne epizode kod dece i mladih sadrže elemente i instrumentalne i neprijateljske agresivnosti.

II 3. Razvoj “normalne” agresivnosti

Razvojno posmatrano, kod dece je pojava agresivnog ponašanja uobičajena i često se pojavljuje. U jednom istraživanju (Holmberg, 1977), došlo se do rezultata da se skoro polovina socijalnih interakcija dece u uzrastu od 12 do 18 meseci može smatrati konfliktnim. U tim ranim međuljudskim konfliktima mala deca uče efikasne socijalne strategije pomoću kojih mogu da se izbore za svoja prava i da rešavaju socijalne konflikte. Određena količina agresivnosti im olakšava razvoj sticanja raznih socijalnih veština, ona ih

podstiče na razvoj takmičarskog duha i dovodi do uspješnijeg savladavanja zahteva koji se pred njih postavljaju. U skladu sa tim, razvoj "normalne" agresivnosti kroz detinjstvo predstavlja segment normalnog razvoja .

U uzrastu dece od prve do četvrtе godine života, razvojno posmatrano, česti su napadi besa i mogu se manifestovati od eksplozivnih, neusmerenih provala besa do direktno usmerenih napada, kao i od fizičkog nasilja do simboličkog izražavanja agresije. Napadi besa koji se sastoje od udaranja, griženja, bacanja i vrištanja najčešći su u uzrastu od tri i po godine starosti, a jasno usmereno izražavanje agresije (npr. osveta) postaje veoma često oko četvrtе i pete godine života (Cummings i sar., 1989). Istovremeno, u ovom uzrastu sve češće se javljaju verbalni oblici agresije, kao što su davanje pogrđnih imena, svađanje i odbijanje da se nešto uradi.

Po završetku predškolskog perioda, agresija u vidu fizičkih napada na vršnjake se povlači, a detetovo ponašanje postaje sve više namerno, osvetoljubivo i sebično (Hartup, 1974). Repertoar agresivnog ponašanja kod dece se proširuje, pojavljuju se prepiranje, svađanje, zadirkivanje, pretnje i okrutnost. Kognitivni razvoj deci omogućava da razlikuju namernu od slučajne provokacije, pa u skladu sa tim, da na slučajne provokacije reaguju manje agresivno. Takođe, u ovom uzrastu, deca su u mogućnosti da se suzdrže, da odlože i podnesu agresiju više nego što su to mogli u predškolskom periodu. Dodge i saradnici (Dodge i sar., 1984) su u okviru svojih istraživanja došli do rezultata da su deca tokom odrastanja sve sposobnija da razlikuju štetu koja je nanесena namerno, od one štete koja je nastala slučajno.

Okolnosti koje izazivaju ljutnju i bes kod dece su okolnosti koje su od velikog značaja za dete. Ljutnja zbog laganja, prevare, zadirkivanja ili zapovedanja druge dece, kao i zbog nepravednog kažnjavanja i zanemarivanja od strane odraslih osoba proizilaze iz dečje potrebe za nezavisnošću, kao i iz potrebe da se poštuju njihova prava. S druge strane, ponos im ne dozvoljava da ih omalovažavaju, ismevaju i ponižavaju (Wenar, 2003).

U preadolescenciji i adolescenciji, povremeno se ponovo mogu javiti mnogo nezreliji oblici izražavanja ljutnje i besa, kao što su udaranje nogama, bacanje predmeta i plač, da bi se ovakvi oblici kasnije opet povukli. U ovom periodu dolazi do smanjenja ispoljavanja otvorenih oblika agresivnosti, kao što su fizički obračuni i napadi besa (Loeber i Stouthamer, 1998). Dominira verbalno izražavanje ljutnje i besa, kroz sarkazam, davanje pogrđnih imena, zadirkivanje i ponižavanje. Okolnosti koje dovode do izražavanja agresivnih obrazaca ponašanja su, kao i u školskom uzrastu, nepravedno postupanje prema

detetu, nepoštovanje njegovih prava, uskraćivanje privilegija, ponašanje prema adolescentu kao prema detetu, i sl. (Parke, Slaby, 1983).

U skladu sa gore navedenim shvatanjima da su “normalni” agresivni postupci deo odrastanja, veoma je važno napraviti adekvatnu distinkciju između “normalne agresivnosti” od “abnormalnog” agresivnog ponašanja. Moeller (2001) je dao opšte smernice koje omogućavaju ovakvu distinkciju. Po njemu, “abnormalno” agresivno ponašanje kvalitativno odstupa od “normalnih” oblika agresivnosti. Tako su, na primer, kod dece predškolskog i osnovno školskog uzrasta fizički obračuni veoma česti. Međutim, podmetanje požara i mučenje životinja kvalitativno odstupaju od “normalnih” agresivnih postupaka i zato bi se mogli označiti kao “abnormalni”. Osim kvalitativnog, postoji i kvantitativno odstupanje “abnormalne” agresivnosti od “normalne” agresivnosti i to u pogledu učestalosti, intenziteta i dužine trajanja. Tako je, na primer, kod dece predškolskog uzrasta “normalno” pojavljivanje određenog broja napada besa, dok kod desetogodišnjaka to nije slučaj. Takođe, “abnormalno” agresivno ponašanje u značajnoj meri odstupa od onoga što se smatra normalnim za decu istog razvojnog doba i istog pola. To znači da su određeni oblici agresije u određenom uzrastu “normalni”, a u drugom uzrastu ne. Takođe, postoje razlike i u odnosu na pol. Na primer, s obzirom da se fizička agresivnost češće sreće kod dečeka nego kod devojčica, ista količina agresivnosti sedmogodišnje devojčice bi pre predstavljala razlog za brigu, nago kada se radi o dečaku istog uzrasta. I, što je veoma značajno, “abnormalna” agresivnost ometa različite aspekte dečjeg razvoja, kao što su školski uspeh i međuljudski odnosi.

II 4. Učestalost agresivnosti

Prve velike epidemiološke studije koje su se bavile agresivnošću kod dece i adolescenata bile su sprovedene od strane Ruttera i saradnika (1979). Cilj njihovog istraživanja je bio da se odredi procenat zastupljenosti poremećaja socijalnog ponašanja. U jednom od njihovih istraživanja sprovedenog na ostrvu Wright, roditelji i učitelji sve dece uzrasta od deset do jedanaest godina koja su živela na ovom ostrvu, popunili su niz upitnika o emocionalnim problemima i problemima u ponašanju te dece. Deca kod koje je postojao povišen rizik za razvoj određenih psihičkih problema izabrana su za dalje detaljno istraživanje i praćenje. Slične metode u realizovanju epidemioloških studija primenjene su i u Norveškoj (Vikan, 1985), Nemačkoj (Esser i sar., 1990) i Australiji (Connell i sar., 1982).

Procene učestalosti poremećaja ponašanja dobijene u velikim epidemiološkim istraživanjima variraju između 1% i 9%, dok podaci o poremećaju sa suprotstavljanjem i prkošenjem ukazuju da je njegova učestalost manja i iznosi 2%. Rezultati istraživanja Feehana i saradnika (1994) su pokazala da je učestalost poremećaja ponašanja tokom godinu dana bila 5,5%. Zastupljenost poremećaja ponašanja i poremećaja sa prkošenjem i suprotstavljanjem u kliničkom okruženju je značajno veća u odnosu na nekliničku populaciju. Tako podaci jednog kliničkog istraživanja (Arrendo i Butler, 1994) adolescenata koji su bili hospitalizovani, ukazuju da je 26% ispunjavalo dijagnostičke kriterijume za poremećaj ponašanja, a 12% za poremećaj sa prkošenjem i suprotstavljanjem.

Objašnjenje različitih podataka o zastupljenosti agresivnog ponašanja kod dece i adolescenata može se naći u različitim izvorima informacija od kojih dobijamo podatke o detetu ili njegovom problemu. Procene koje su se zasnivale na informacijama koje su istraživači dobijali od roditelja razlikovale su se od onih koje su dobijane neposredno od dece i adolescenata (Bergeron i sar., 1992., Fergusson i sr., 1993., Verhulst i sar., 1997). Kada razmatramo rezultate istraživanja učestalosti poremećaja ponašanja (Verhulst i sar., 1997), najviše se razlikuju informacije prikupljene od roditelja (zastupljenost u toku 6 meseci 5,6%) od podataka koje daju deca i adolescenti (zastupljenost u toku 6 meseci 1,2%).

Rezultati dobijeni i u nekim drugim istraživanjima (Romano i sar., 2001) su u skladu sa predhodnim. Majke izveštavaju o proceni veće zastupljenosti poremećaja ponašanja i poremećaja sa prkošenjem i suprotstavljanjem, od dece i adolescenata.

Kada pokušamo da sumiramo rezultate istraživanja agresivnog ponašanja dece i adolescenata u odnosu na pol, rezultati ukazuju da značajno više dečaka nego devojčica ispunjava dijagnostičke kriterijume poremećaja ponašanja (Loeber i sar., 1998). Takođe, osim toga što rezultati istraživanja pokazuju da je procenat poremećaja ponašanja tri do četiri puta viši kod dečaka nego kod devojčica, rezultati ukazuju i na to da poremećaj kod dečaka počinje ranije i češće je prisutan duže vreme (Keenan i sar., 1999., Zoccollio, 1993). Takođe, rezultati istraživanja (Bruke i sar. 2003) ukazuju na to da poremećaji ponašanja pokazuju veliki stepen stabilnosti. Naime, kod 32% do 81% dece kod kojih je uočen poremećaj, taj poremećaj se mogao i dijagnostikovati i u kasnijim periodima života (Burke i sar., 2003., Offord i sar., 1992).

Već od predškolskog perioda dečaci su znatno skloniji i češće ispoljavaju manifestacije agresivnog ponašanja od devojčica (Keenan i Shaw, 1997), što dovodi do

ozbiljnih manifestacija problema u ponašanju kod dece. Kao što je u predhodnom tekstu rečeno, prevalenca poremećaja ponašanja i poremećaja sa prkošenjem i suprotstavljanjem je veća kod dečaka nego kod devojčica. Osim ovoga, rezultati istraživanja su takođe pokazali da su simptomi poremećaja ponašanja znatno teži kod dečaka nego kod devojčica, što se najčešće ogleda u nanošenju telesnih povreda drugoj deci (Lahey i sar., 2000).

Razvojno gledano, važno je naglasiti da se razlike u zastupljenosti poremećaja sa agresivnim ponašanjem kod dečaka i devojčica smanjuju sredinom adolescencije. To potvrđuju rezultati istraživanja (Osmon i sar. 2000) koji pokazuju da kod sedamnaestogodišnjaka ne postoje razlike između polova u problemima u ponašanju. Ovi nalazi su dobijeni i na osnovu izjava ispitanika i na osnovu izjava njihovih majki. Nepostojanje razlika u odnosu na pol, odnosno porast problema ponašanja sa agresivnim manifestacijama u ponašanju kod adolescentkinja, može se objasniti porastom prikrivenog antisocijalnog ponašanja (Zoccolillo, 1993). U ovom uzrastu, devojčice češće koriste indirektnu agresivnost i agresivnost u oblasti međuljudskih odnosa (socijalnu agresivnost), kao što su verbalno vređanje, ogovaranje, pretnje socijalnom izolacijom i prekidom prijateljstva (Crick i sar., 1996). U jednom od sprovedenih istraživanja koje se bavilo pojavnim oblicima agresivnosti kod adolescentkinja (Zoccolillo, Rogers, 1991) samo 49% devojaka je izvestilo o učestvovanju u dva ili više fizičkih obračuna, dok je 60%-73% ispitivanih devojaka izvestilo o kontinuiranom kršenju pravila u školi, laganju i lošem školskom uspehu. U ovom uzrastu, najčešći pojavni oblici agresivnog ponašanja kod dečaka su i dalje direktni fizički sukobi (Crick i Rose, 2000).

Jedan od pokušaja objašnjenja razlika u pojavnim oblicima agresivnosti u odnosu na pol (dakle, kod dečaka i kod devojčica), može se zasnivati na razlikama u reakcijama roditelja kada se problem ponašanja manifestuje kod dečaka, odnosno kod devojčica. Naime, postoje podaci koji ukazuju na činjenicu da roditelji na određene crte ličnosti i antisocijalne oblike ponašanja devojčica reaguju drugačije, nego kada se te iste oblike ponašanja ispolje dečaci (Keenan i Shaw, 1997). U skladu sa ovakvim rezultatima istraživanja, moguće objašnjenje je da se problemi ponašanja se agresivnim manifestacijama razvijaju na sličan način i kod devojčica i kod dečaka, ali da različite reakcije roditelja utiču na rizik od razvoja poremećaja koji se može dijagnostikovati.

U mnogim istraživanjima simptoma poremećaja ponašanja sa prkošenjem i suprotstavljanjem ispitivanje je vršeno pomoću upitnika samoprocene (npr. "Ontario Child Health Study Scale"; "Child Behavior Checklist" - CBCL). Jedno od istraživanja (Essau i Conradt, 2004) pokazalo je da visok procenat dece i adolescenata u uzrastu od 12 do 17

godina često pokazuje simptome poremećaja ponašanja (Tabela 1) i poremećaja sa prkošenjem i suprotstavljanjem (Tabela 2).

Tabela 1: Učestalost simptoma poremećaja ponašanja
(Preuzeto iz *Agresivnost u djece i mladeži*, Essau i Conradt, 2009)

	Ponekad %	Često %	Uvek %
Agresivno ponašanje prema ljudima i životinjama			
• Ljuti ili tiraniše druge			
• Započinje tuče	60,3	14,7	4,7
• Upotreba oružja	20,4	3,2	0,9
• Okrutnost prema drugim ljudima	8,4	3,2	2,3
• Mučenje životinja	31,9	4,6	1,2
• Napad i pljačka	12,2	2,7	1,7
	4,2	0,3	0,3
Uništavanje imovine			
• Podmetanje požara	4,0	0,3	1,2
• Namerno uništavanje tuđe imovine	25,6	3,5	1,0

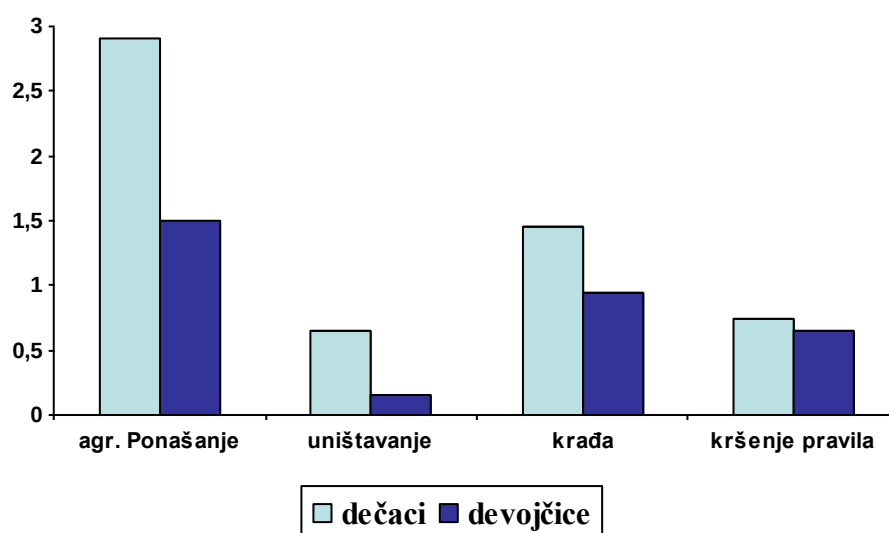
Tabela 2: Učestalost simptoma poremećaja sa prkošenjem i suprotstavljanjem
(Preuzeto iz *Agresivnost u djece i mladeži*, Essau i Conradt, 2009)

	Ponekad %	Često %	Uvek %
Prevare ili krede			
• Provale radi uništavanja ili krađe predmeta	5,1	0,3	1,0
• Laganje radi osiguranja sopstvene koristi	48,4	13,5	1,5
• Krađa za vreme odsutnosti vlasnika	10,1	1,4	0,8
Ozbiljno kršenje pravila			
• Izbivanje preko noći protiv volje roditelja	13,4	4,2	2,6
• Bežanje od kuće na jednu noć ili duže	8,2	0,8	0,9
• Bežanje sa nastave	18,6	3,1	1,1
• Nerviranje	39,6	8,9	1,5
• Svađanje sa odraslima	50,4	24,7	5,2

• Nepokoravanje zahtevima odraslih	50,4	14,0	1,7
• Drugima se čini da ih namerno ljuti ili nervira	40,1	10,4	1,7
• Ometanje roditelja, prijatelja ili braće i sestara	54,2	24,3	7,4
• Besno ili razdražljivo reagovanje na molbe drugih	52,8	13,3	1,6
• Uzvrća nekom ko se nije fer pošteno ponašao tako što mu/joj govori ružne stvari ili to govori tajno	45,2	12,2	3,8
• Zamera ili prebacuje sopstvenu krivicu na druge	42,9	4,0	1,4

Broj simptoma poremećaja ponašanja kod dečaka je bio znatno viši nego kod devojčica, posebno simptoma koji se odnose na agresivno ponašanje (Grafikon 1).

Grafikon 1: Simptomi poremećaja ponašanja prema polu
(Preuzeto iz *Agresivnost u djece i mladeži*, Essau i Conradt, 2009)

Ono što je važno i potrebno naglasiti je da antisocijalno ponašanje predstavlja širu kategoriju kojoj pripada i nasilje. Dakle, agresivnost je širi pojam, koji obuhvata i nasilje, ali ne samo nasilje. Svi teoretičari i istraživači koji agresivno ponašanje ubrajaju u antisocijalno ponašanje, smatraju da je bitan činioc agresivnog ponašanja njegova neopravdanost i nelegitimnost.

II 5. Faktori koji utiču na tok agresije

Mnogobrojni su faktori koji mogu uticati na pojavu i tok agresivnosti kod dece i adolescenata.

Rani početak problema u ponašanju je jedan od faktora koji utiče na tok agresije i povezan je sa trajnim poremećajem ponašanja (Moffit i sar., 1996). U skladu sa tim, što je raniji početak poremećaja ponašanja, to je veći broj ispoljenih agresivnih oblika ponašanja (Lahey i sar., 1998). Kada se poremećaj ponašanja razvije u ranijem uzrastu, u kasnijem životu devet puta je veća verovatnoća da će se ispoljavati bar jedan simptom agresivnog ponašanja, u odnosu na one kod kojih se poremećaj ponašanja razvio u kasnijem uzrastu.

Fizički obračuni predstavljaju sledeći faktor koji utiče na tok agresije. Rezultati istraživanja (Loeber i sar., 1998; Tremblay i sar., 1991) ukazuju da deca koja su kontinuirano uključena u fizičke obračune imaju najveći rizik za razvoj drugih poremećaja ponašanja. Od svih simptoma poremećaja ponašanja u jednom od istraživanja (Loeber i sar., 1998), uz dijagnostikovan poremećaj prkošenja sa suprotstavljanjem, fizički obračuni su bili najbolji prediktori početka poremećaja ponašanja. Biederman i saradnici (2001) došli su do rezultata sa su merenja koja su vršena pomoću CBCL, u uzrastu pre navršene osme godine života, dobar prediktor da li će se poremećaj ponašanja kod dečaka u adolescenciji povući ili će se nastaviti.

Kada govorimo o faktorima koji utiču na tok agresije, neophodno je posvetiti pažnju i obuhvatiti i jedan sklop faktora koji se odnose na školski kontekst. Naime, istraživanja su pokazala da školski kontekst može značajno da utiče na agresivno ponašanje kod dece i adolescenata (National Research Council Report on Violence, 1993). Rezultati ovog nacionalnog istraživanja sprovedenog u SAD, ukazuju na postojanje određenih karakteristika školskog konteksta koje mogu dovesti do razvoja agresivnosti kod dece i adolescenata, i to: relativno veliki broj učenika na vrlo ograničenom prostoru i zahtevi prema deci koji uključuju rutinsko ponašanje i poštovanje pravila. To kod dece dovodi do osećaja zanemarenosti, odbačenosti i besa. Takođe, kruti i nefleksibilni učitelji i nastavnici takođe mogu negativno uticati na pojavu, tok i oblike agresivnog ponašanja učenika. Loslett (1977) je došao u svojim istraživanjima do rezultata da se antisocijalni oblici ponašanja u jednom razredu, kao što su npr. laganje, krađe i ispadi besa, povećavaju u onoj meri koliko su učenici izloženi mobingu od strane nastavnika. Poremećaji ponašanja koji se pojavljuju u ranom uzrastu mogu da predhode i uzrokuju poteškoće i u školskom uspehu (Tremblay i sar., 1992). Problemi u ponašanju onemogućavaju deci da postignu dobar uspeh u školi, a

to onda dovodi do negativnog stava učenika prema celokupnom školskom kontekstu, kao i do pojačavanja agresivnog ponašanja. U skladu sa tim, problemi u ponašanju i agresivno ponašanje učvršćuju se u okviru školskog konteksta.

Grupa faktora koju možemo označiti kao uticaj vršnjaka, takođe utiče na tok agresivnosti kod dece i adolescenata. Postoje različiti mehanizmi na osnovu kojih grupa vršnjaka utiče na razvoj poremećaja ponašanja i doprinosi njegovom razvoju. Kada govorimo o uticaju vršnjaka, to je kompleksan skup uticaja, a mi ćemo razmatrati odbacivanje, izolaciju i druženje sa vršnjacima koji imaju antisocijalno ponašanje.

Agresivna deca pokazuju u kontaktu sa vršnjacima više neprimerenih oblika ponašanja kao što su pretnje, grdnje, povređivanje druge dece i češće isključivanje vršnjaka iz igre (Dodge, 1993). U poređenju sa drugom decom, agresivna deca ređe učestvuju u grupnim aktivnostima sa svojim vršnjacima. Njihovo agresivno ponašanje dovodi ih do rizika da budu odbačeni. Kada dođe do odbacivanja od strane vršnjaka, sledi izolacija agresivnog deteta i to ima značajan uticaj na održavanje agresivnog ponašanja (Olsen, 1992).

Rezultati istraživanja (Parker i Asher, 1987) ukazuju da agresivnost dovodi do nedovoljne prihvaćenosti među vršnjacima, što kao posledicu ima dalji razvoj problematičnog ponašanja i podsticanje te dece da se druže sa onim vršnjacima koji takođe manifestuju problematično ponašanje. Deca koja su zbog svoje agresivnosti izolovana od strane vršnjaka imaju veći rizik da potpadnu pod uticaj dece sa problematičnim ponašanjem (Elliot i sar., 1985). Odbačena i izolovana deca imaju slične antisocijalne vrednosti, stavove i oblike ponašanja (Cairns i sar., 1989).

Sledeći važan faktor koji utiče na tok agresivnog ponašanja kod dece i adolescenata je i roditeljski nadzor. Ako deca po završetku škole nisu pod nadzorom roditelja, češće mogu biti u kontaktu sa vršnjacima sa problematičnim ponašanjem i lakše mogu doći pod njihov uticaj (Patterson, 1986). Dishion (1990) je predstavio model kojim je pokušao objasniti kako se nepovoljni vaspitni postupci roditelja mogu povezati sa odbacivanjem od strane vršnjaka, kao što su antisocijalno ponašanje i školski neuspeh. Dečaci koje su vršnjaci odbacili bili su pre toga izloženi nasilničkom ponašanju roditelja. Nepovoljni vaspitni postupci roditelja uzrokuju kod dece slabe socijalne sposobnosti i sposobnosti za interakciju, što u značajnoj meri može da uzrokuje probleme u razvoju pozitivnih odnosa prema vršnjacima.

II 6. Teorijski modeli nastanka agresivnosti

Zašto deca i adolescenti postaju agresivni, pitanje je kojim su se bavile mnogobrojne psihološke teorije. U sledećem segmentu rada, predstavimo neke od najrelevantnijih psiholoških teorija koje se bave nastankom agresivnosti.

Treba imati u vidu da različite teorije obuhvataju različite važne aspekte, kao i faktore nastanka i održavanja agresivnosti kod dece i adolescenata. Ipak, značajno je naglasiti da ni jedna teorija ne daje potpunu sliku agresivnog ponašanja i, u skladu sa tim, predstavlja samo deo fenomena agresivnosti. Zbog toga je važno da i teoretičari i praktičari u svom radu uzmu u obzir različite perspektive koje teorije imaju prema agresivnom ponašanju dece i adolescenata, kao i da pokušaju da integrišu saznanja različitih teorija.

- **Teorije agresivnog ponašanja kao socijalnog učenja**

Prema teoriji ponašanja kao rezultata socijalnog učenja, agresivnost se može naučiti i održavati kroz proces opažanja i klasičnog i instrumentalnog uslovljavanja. U skladu sa tim, autori ove teorijske orijentacije smatraju da se agresivnost uči kroz opažanje i klasično uslovljavanje, a održava se pomoću mehanizama instrumentalnog uslovljavanja.

Učenje uslovljavanjem je jednostavan oblik učenja i po mnogima osnovni oblik učenja na koji je moguće svesti sve ostale njegove vidove. Pavlov (1972) je prvi naučnik koji je detaljno proučavao i prikazivao ovaj vid učenja i on ga smatra osnovom svih psihičkih procesa. Klasično uslovljavanje imamo u situacijama kada se neka prirodna draž vezuje za neku neutralnu draž koja prirodno ne izaziva tu reakciju. Suština klasičnog uslovljavanja je da posle određenog broja ponovljenog javljanja prirodne draži sa nekom drugom neutralnom draži, organizam i na neutralnu draž reaguje kao što je ranije reagovao samo na prirodnu draž.

U odnosu na usvajanje agresivnih oblika ponašanja, to znači da, ako se prirodna draž koja izaziva agresivnu reakciju pojavljuje istovremeno sa neutralnom draži iz okoline, agresivna reakcija se može vezati za tu neutralnu draž iz okoline. Tako draž iz okoline postaje uslovna draž koja u sledećim situacijama može izazvati agresivnu reakciju i potpuno sama. Na primer, ako je dete prilikom igranja fudbala u školskom dvorištu provocirano od strane vršnjaka i sa njima se potuče, kasnije draži vezane za fudbalsku utakmicu mogu da podstaknu dete na agresivno ponašanje, bez predhodne provokacije druge dece.

U instrumentalnom uslovljavanju, povezuju se ponašanje i posledice tog ponašanja. Skinner (1953) je smatrao da ovaj oblik učenja predstavlja osnovu za većinu procesa koji su u osnovi stvaranja navika pa, u skladu sa tim, i za agresivno ponašanje. Skinner je smatrao da i ljudi i životinje ponavljaju radnje koje dovode do pozitivnog ishoda, a da izbegavaju radnje koje dovode do negativnog ishoda. Ovaj oblik učenja predstavlja značajan deo svake uspešne vaspitne strategije (Jerković i Zotović, 2008).

Agresivne reakcije koje se javljaju kod dece i adolescenata na principima instrumentalnog uslovljavanja mogu da jačaju i održavaju se. S jedne strane, agresivna reakcija može da ima pozitivan ishod i tada ona pozitivnim potkrepljenjem jača. S druge strane, agresivna reakcija može i da spreči neku neprijatnu situaciju, i tada govorimo o učenju izbegavanja.

U nekim od ranih istraživanja dobijeni su rezultati da se agresivnost može naučiti i kao učenje izbegavanja. Patterson i saradnici (1967) su u okviru svog istraživanja došli do rezultata da su predhodno pasivna deca školskog uzrasta naučila da oteraju napadače, ako su agresivnim ponašanjem uspeali da postignu da više ne budu napadani.

Kod instrumentalnog uslovljavanja agresivnog ponašanja, mogu biti prisutni generalizacija i diskriminacija draži. Pod generalizacijom podrazumevamo da deca agresivno reaguju, ne samo u kontekstu u kome su naučila agresivno ponašanje, već i u drugim kontekstima koji su bili slični predhodnim. O diskriminaciji draži govorimo u situacijama kada deca određeno agresivno ponašanje ispoljavaju u okviru određenog situacionog konteksta, što se objašnjava time da deca deca moraju da nauče kada se agresivno ponašanje isplati, a kada ne.

Skinnerova teorija je vrlo često kritikovana zbog zanemarivanja značaja kognitivnog aspekta socijalnog učenja i zbog prevelikog naglašavanja značaja instrumentalnog uslovljavanja koje se oblikuje kroz spoljašnje draži – potkrepljenje i kaznu.

Kod učenja po modelu, posmatra se model koji pokazuje određena ponašanja i iz posledica tog ponašanja uči se ponašanje koje je bilo predmet posmatranja. Prema Banduri (1989), agresivno ponašanje se može naučiti učenjem po modelu. U jednom od svojih istraživanja (Bandura i sar., 1961), autori su došli do rezultata koji ukazuju da su deca usvojila agresivnost kroz učenje koje se zasnivalo na posmatranju modela. Osim samog posmatranja, Bandura je naglašavao značaj kognitivnih procesa za učenje po modelu.

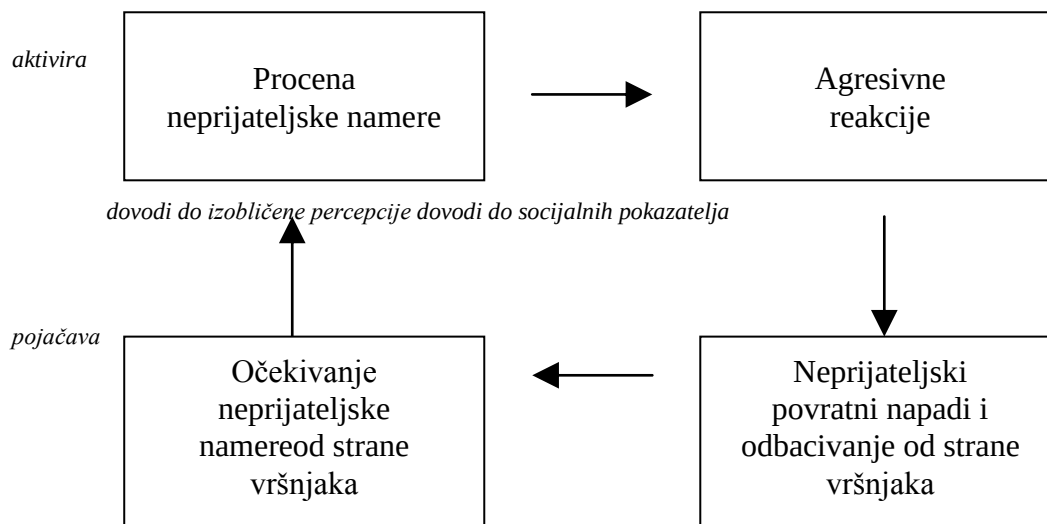
- **Teorija socijalne obrade informacija**

Autori teorije socijalne obrade informacija (Circk i Dodge, 1994), pokušali su ovom teorijom da objasne pojavu agresivnosti i ponašanje agresivne dece. Po njihovom mišljenju, kada se deca suočavaju i doživljavaju događaje koji potencijalno mogu izazvati agresivnost, na specifičan način dolazi do kognitivne obrade događaja.

Kognitivna obrada informacija i ponašanje agresivne dece u socijalnim situacijama, po mišljenju autora ove teorije, prolazi kroz nekoliko faza koje imaju određene specifičnosti. Deca prvo dekodiraju događaj i sakupljaju o njemu informacije iz okoline. U ovoj fazi, socijalno agresivna deca koriste manje pokazatelja i koriste manje informacija o problemskoj situaciji pre donošenja odluke. U sledećoj fazi, deca na osnovu tih šturih informacija prikupljenih iz okoline, interpretiraju događaj, posmatraju ga u odnosu na svoje ciljeve, u skladu sa svojim predhodnim iskustvima i pokušavaju da naprave procenu. Prilikom interpretacije, socijalno agresivna deca pridaju višeznačnim događajima neprijateljske uzroke. Nakon toga, u sledećoj fazi, dete traži moguću reakciju na događaj. U ovoj fazi, socijalno agresivna deca proizvode više načina reagovanja (od kojih je većina agresivne prirode), nego što je to slučaj kod neagresivnih vršnjaka. U fazi donošenja odluke, procenjuje se adekvatnost svake moguće reakcije i bira rešenje koje je za dete adekvatno. Agresivna deca su sklona agresivnim rešenjima. Na kraju, dete svoju odluku sprovodi u delo, i to se manifestuje u ponašanju. Socijalno agresivna deca manje koriste verbalne metode i prosocijalne veštine u rešavanju problema, a češće upotrebljavaju fizičku silu.

Jedan od ključnih aspekata ove teorije nastanka agresivnosti kod dece je koncept tendencije ka neprijateljskim atribucijama. Naime, deca sa ovakvim kognitivnim stilom ostalu decu, kao i okruženje uopšte, doživljavaju kao neprijateljski raspoložene prema sebi, kao napadače. Često drugima u svom okruženju pripisuju neprijateljske namere, a to je posebno izraženo u nedovoljno jasnim i diferenciranim situacijama. U ovom modelu, značajna uloga se pripisuje predhodnim socijalnim iskustvima deteta, kao i kognitivnom modelu iskrivljenih atribucija (Grafikon 2).

Grafikon 2: Socijalno kognitivni model iskrivljenih atribucija
(Preuzeto iz *Agresivnost u djece i mladeži*, Essau i Conradt, 2009)

Rezultati istraživanja (Dodge i sar. 1990) pokazala su da deca koja su sklona agresivnim reakcijama u većoj meri svojim vršnjacima pripisuju neprijateljske namere, kao i da ta deca zbog sopstvenog ponašanja, u smislu odmazde na te neprijateljske namere, doživljavaju brojna negativna iskustva i sa vršnjacima i sa nastavnicima. Tako, deca postaju neprihvaćena, što takođe pojačava njihovo očekivanje da će se drugi prema njima ponašati neprijateljski.

Dodgeova teorija je značajna jer je izdvojila i naglasila niz procesa koji su značajni za razvoj i ispoljavanje agresivnosti (Moeller, 2001). Faza dekodiranja je važna, jer ukazuje na značaj nedostatka adekvatnih kognitivnih sposobnosti i adekvatnih sposobnosti socijalne percepcije u nastanku agresivnog ponašanja kod dece. U fazi interpretacije, dete sprovodi kognitivnu obradu frustrirajuće situacije, U procesu biranja reakcije, značajno je da dete bira samo jednu reakciju, koja je direktno agresivna (npr. udarac) i tako je izbor detetove reakcije već unapred određen.

- **Hipoteza frustracija-agresivnost**

Prvi autori ove hipoteze (Dolard i sar., 1939, prema Essau i Conradt, 2004) određuju frustraciju kao osećaj koji se pojavljuje kada se sprečava ili na neki drugi način ometa neko ponašanje koje je usmereno prema ostvarenju određenog cilja. Ovaj model se zasniva na

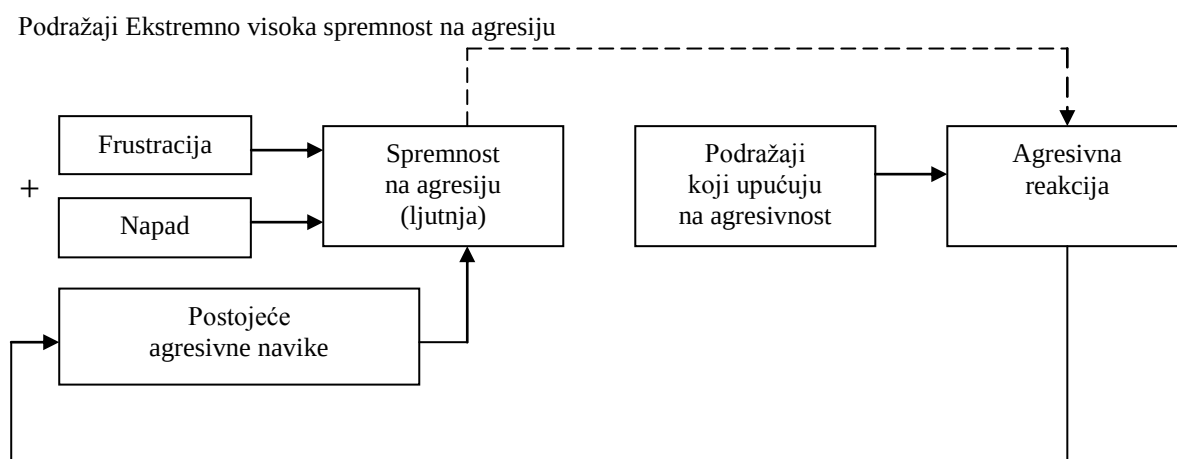
dvema osnovama i to da frustracija uvek izaziva neki oblik agresije i da je agresija uvek izazvana nekim oblikom frustracije.

U hipotezi frustracija-agresivnost (Berkowitz, 1965, prema Essau i Conradt, 2004), agresivno ponašanje je uslovljeno kombinacijom unutrašnjih nagona, kao što su bes i neprijateljstvo, s jedne strane i spoljašnjih “okidača”, s druge strane. Autori ove teorije, svoje stanovište argumentuju činjenicom da ljuta i neprijateljski nastrojena osoba, koja je spremna na agresivnost, ne mora pokazivati agresivno ponašanje. Da bi došlo do agresivnog ponašanja, potreban je spoljašnji “okidač”.

U prvoj verziji svoje teorije, Berkowitz smatra da je pojava agresivnog ponašnja uslovljena “okidačima” iz spoljne sredine koji upućuju na agresivnost. U svojim kasnijim radovima, Berkowitz (1974) je delimično revidirao svoju hipotezu, smatrajući da kod ekstremno visoke spremnosti na agresiju postoji mogućnost da se agresivno ponašanje može manifestovati i ako za to ne postoje spoljašnji “okidači” (Grafikon 3).

Grafikon 3: Revidirana hipoteza o agresivnosti i frustracijama

(Preuzeto iz *Agresivnost u djece i mladeži*, Essau i Conradt, 2009)

U ovakvom revidiranom modelu, prisutne su individualne razlike u vezi sa pojavom agresivnog ponašanja. Naime, ako je dete bilo izloženo nekom događaju ili objektu koji je ranije bio povezan sa agresijom, tom događaju ili objektu se pripisuje funkcija okidača i to povećava verovatnoću agresivnog ponašanja kod dece. Dakle, ekstremno visoka spremnost na agresiju, može dovesti do agresivne reakcije direktno, bez konkretnog spoljašnjeg “okidača”.

- **Teorije nagona – biologističke teorije**

Prema biologističkim teorijama nastanka agresivnosti, agresivnost proizilazi iz filogenetski programiranog, urođenog instinkta koji traži rasterećenje i povoljne okolnosti da se ispolji.

Kada govorimo o teorijama nagona u nastanku agresivnog ponašanja, nezaobilazna je Frojdova psihoanalitička teorija (Freud, 1962). Frojd je u svojoj teoriji pojavu agresivnog ponašanja objašnjavao isključivo biološkim, urođenim nagonom. Thanatos, nagon smrti, suprotstavljen je Erosu, nagonu za životom. Po Frojdu, cilj Thanatosa je da uništi život i, kao takav, odgovoran je za nasilje, destruktivne postupke i agresivnost. Agresivnost je sastavni deo ljudske afektivnosti i zauzima značajno mesto u razvoju ličnosti i može ispoljavati na otvoren i prikriven način. Agresivnosti se mogu pripisati uglavnom dva značenja: jedno negativno, prema kome je ona izražena kroz mržnju, neprijateljsvo, ljutnju i bes koji je usmeren prema spoljnom svetu ili ka sebi samom. Drugo značenje je pozitivno, prema kome je agresivnost pozitivna delatnost, motiv približavanja drugima, preduzimljivost, društvena borbenost, težnja za moći.

Lorenz (1970) smatra da je agresivnost urođena energija, nagomilana u nervnim centrima. Kada količina nagomilane energije dostigne određeni nivo, dolazi do agresivnog ponašanja i bez draži iz spoljašnje sredine. Prema Lorenzu, agresija je korisna i služi održanju vrste, preko agresije se uvodi društvena hijerarhija, jer društvo bira boljeg, agresivnijeg i jačeg za vođu.

- **Model “antisocijalne sklonosti”**

U ovom modelu koji objašnjava pojavu agresivnog ponašanja kod dece, naglasak je na karakterističnim “antisocijalnim sklonostima” kod dece. Ovaj pojam “antisocijalnih sklonosti” u sebi sadrži i podrazumeva razvojne karakteristike koje doprinose objašnjenju antisocijalnog ponašanja (Connor, 2002). U faktore koji utiču na antisocijalne sklonosti i koji čine skup “antisocijalnih sklonosti”, po mišljenju autora ovog modela, spadaju osobine temperamenta, neurokognitivni faktori, faktori koje se odnose na vaspitne postupke roditelja i faktori koji se odnose na uticaje sredine, sa naglaskom na uticaj vršnjaka.

Autori ovog modela pokušavaju da integrišu varijable ličnosti deteta, varijable sredine, kao i faktore rizika i faktore koji mogu da deluju zaštitno u kontekstu pojave agresivnog

ponašanja kod dece. Na taj način, autori objašnjavaju i varijable individualne vulnerabilnosti u vezi sa antisocijalnim ponašanjem dece u toku razvoja.

Prkosni temperament, koji karakterišu sklonost svađama, izazivačko ponašanje i namerno provociranje drugih, zatim tupo ponašanje bez emocija, kao i nizak stepen “izbegavanja štete”, predstavljaju osnovne odlike osobine temperamenta koje mogu doprineti pojavi agresivnog ponašanja. U neurokognitivne faktore koji mogu uticati na pojavu agresivnog ponašanja kod dece spadaju visok stepen impulsivnosti – hiperaktivnost i niža verbalna inteligencija. Rezultati istraživanja (Lynham i sar., 1993) pokazuju da visoka verbalna inteligencija dece omogućava bolje snalaženje u socijalnim interakcijama i adekvatnije korišćenje prosocijalnih strategija u rešavanju problema među vršnjacima. Faktori koji se odnose na vaspitne postupke roditelja obuhvataju stroge, krute i nedosledne vaspitne postupke. Istraživanja su pokazala da postoji veza između niskog socio-ekonomskog statusa porodice i neadekvatnog roditeljskog nadzora (Lahey i sar., 1999). Uticaj delinkventnih vršnjaka na razvoj antisocijalnog ponašanja vršnjaka različit je na različitim razvojnim nivoima. Naime, u periodu osnovne škole, uticaj vršnjaka sa delinkventnim ponašanjem je manji i odnosu na taj uticaj u periodu adolescencije (Bartusch i sar., 1997).

- **Ekološki model**

Ekološki pristup bi se mogao označiti kao širi teorijski pristup, kao metateorija iz koje proizilaze specifičniji teorijski pristupi. Nastao je na osnovu ideja Kurta Levina (Lewin, 1935), a zasniva se na Bronfrenbrenerovoj teoriji ekoloških sistema (Bronfenbrenner, 2005). Prema ovom modelu, društveni kontekst treba posmatrati tako da ima više nivoa koji, kao slojevite ekološke strukture između kojih postoji složena interakcija i snažna međuzavisnost, utiču na razvoj individue. Bronfrenbrener je smatrao da postoji pet ekoloških sistema unutar kojih se razvija svaka osoba, a to su: biosistem, mikrosistem, mezosistem, egosistem i makrosistem. Aktivnosti, uloge i relacije sa drugim ljudima unutar životnih konteksta određuju razvoj pojedinca na taj način što širi konteksti (npr. škola, država i sl.) uzrokuju promene u makrosistemu osobe, a promena makrosistema dovodi do promene ponašanja.

Kada se kaže da je agresivnost (a u skladu sa tim školsko nasilje i vršnjačko nasilje) ekološki fenomen, to znači naglašavanje i isticanje složene interakcije intraindividualnih i interindividualnih varijabli (Popadić, 2009). U skladu sa ovim modelom, individualne

karakteristike su pod uticajem različitih ekoloških konteksta, kao što su škola, porodica, vršnjačke grupe, šira zajednica. Dakle, u skladu sa ovim pristupom naglašava se da nasilje u školi nije izolovan fenomen, da na njega utiče ono što se dešavalo i što se dešava u širem društvenom okruženju, te da se usmeravanjem samo na pojedince ili školu fenomen nasilja u školama ne može u potpunosti ni razumeti, a ni otkloniti.

III

NASILJE

Nasilje, bez obzira na to da li se događa u ratnim ili mirnodopskim okolnostima, stvara najintenzivnije psihološke traume, za sobom ostavlja dugoročne i neizbrisive posledice. Bez obzira da li je okrenuto ka sebi, ka drugima ili ka sredini, nasilje je uvek stvar odnosa među ljudima i to odnosa koji su poremećeni i koji dovode do zloupotrebe moći i izdaje poverenja.

Nasilje se nikada ne svodi samo na jedan akt. Pod nasiljem podrazumevamo kontinuirani sled međusobno zavisnih događaja koji se odvijaju u određenom kontekstu. Nadalje, nasilje se vrši sa namerom da se nanese bol ili povreda drugom. Za nasilni akt su, u skladu sa tim, karakteristične namera i povreda. Kada postoje povreda bez namere i namera bez povrede, takvi postupci se ne mogu smatrati nasilnim (Srna, 2003).

Odnos celokupne društvene javnosti u odnosu na nasilje je dvojak. S jedne strane nasilje, s obzirom da spada u opasne društvene pojave kod ljudi izaziva zabrinutost, strepnju i ideje o propasti društva. U skladu sa tim, svako društvo teži da nasilje aktivno zaustavlja, sprečava i suzbija. Međutim, sa druge strane, u društvu se preko nasilja može ponekad isuviše lako prelaziti, tako što se nasilje prećutkuje ili ignoriše.

Ipak, poslednjih godina, i u našem društvu sve je jasniji stav da se u odnosu na nasilje ne treba i ne može biti neutralan, i da se nasilje tiče svih i zahteva aktivan i angažovan stav. U skladu sa tim, kao i sa činjenicom da je nasilje u porastu i kod nas i u svetu, raslo je interesovanje, kako laika tako i stručnjaka, za bavljenje ovom problematikom.

III 1. Pojmovno određenje nasilja

Pokušaj pojmovnog određenja nasilja, odnosno njegovog definisanja je veoma značajan. Pregledom dostupne literature, može se zaključiti da se termini nasilja i agresije često preklapaju, pa čak i da se koriste kao sinonimi.

Srna (2003) nasilje određuje kao nelegalnu i nemoralnu upotrebu sile kojom se čini šteta sebi, drugima i sredini. Nasilje se vrši sa realnom ili opaženom namerom da se nanese bol ili povreda drugom. Za nasilni akt, su po ovom određenju, karakteristične dve stvari:

namera i povreda. Ono ugrožava ljudski život, fizički, psihički i socijalni integritet čoveka, njegovo zdravlje i razvoj.

Po Milosavljeviću (1998) pod nasiljem se podrazumevaju različiti akti, postupci i ponašanja pojedinaca, grupa, društvenih institucija, organizacija ili društava u odnosima prema ljudima koji uključuju primenu fizičke, psihičke, političke ili neke druge sile i kojima se ugrožava integritet čoveka i izazivaju različita fizička i psihička oštećenja i druge neprijatne posledice.

Popadić (2009) pod nasiljem podrezumeva namerno i neopravdano nanošenje štete drugome. Ono što zovemo “nanošenje štete” može se posmatrati kao najšira oznaka za negativne efekte ponašanja koje drugi trpi. U skladu sa tim, samo nanošenje štete nije dovoljno da bi se govorilo o nasilju, ali je nužno. Ponašanje kojim se nanosi šteta grubo možemo razvrstati na verbalno i neverbalno i ono se može sastojati u fizičkom povređivanju, nanošenju materijalne štete ili psihološkom povređivanju, kao što je zastrašivanje, sramoćenje, socijalna izolacija i slično.

Namera je sledeća značajna odrednica nasilja, dakle, važan element nasilja predstavlja namera da se nanese šteta, a time se omogućava razlikovanje nasiljnog ponašanja od običnih dečjih nestašluka, nadmetanja, povremenih “odmeravanja snaga” i slučajnih povređivanja (Popadić, 2009). Međutim, činjenica da namere nisu vidljive, te da se, u skladu sa tim, o namerama zaključuje sa određenom nepouzdanosću, ovakvom pristupu određenja nasilja daje značajne teškoće. Dakle, nije toliko problem složiti se da li je neki postupak bio nameran ili slučajan, već utvrditi i postići saglasnost oko toga, šta je sve bila namera nekog namernog postupka. Zaključivanje o tuđim, ali i o vlastitim namerama, nesumljivo predstavlja složen proces koji je podložan pristrasnosti.

Kada govorimo o kriterijumu neopravdanosti, on se ogleda u nelegitimnosti, nezasluženosti, prekomernosti ili neprimerenosti postupka. Neopravdanost nanošenja štete predstavlja veoma značajan element u određenju nasilja, čak se vrlo često izraz nasilje koristi samo za neopravdano nanetu štetu.

Ovako predloženo određenje nasilja veoma je slično brojnim određenjima agresije o kojima smo govorili ranije u ovom radu. Nameće se, dakle pitanje, da li se ova dva termina mogu koristiti kao sinonimi ili je moguće njihovo razgraničenje? U našem jeziku, termin agresivnost se znatno češće koristi za označavanje relativno trajne crte ličnosti, nečije sklonosti da se agresivno ponaša, za označavanje snage agresivnog motiva shvaćenog kao želja da se nekome naškodi, pa i kad se takva želja ne ostvari, nego kao opisa nečijeg stila ponašanja. U skladu sa tim, agresivnost se može “meriti” odgovorima na upitnicima, gde

ispitanik ne govori o tome šta je sve uradio, već koliko je jaku potrebu (želju) imao da nekom nanese štetu. Dakle, agresivnost može biti i potisnuta, pomerena, latentna (Popadić, 2009).

Agresija se najčešće i uobičajeno određuje kao ponašanje sa namerom da se drugi povredi. Kod agresije i agresivnosti snažan naglasak je na agresivnom motivu, dakle na motivaciji i dispoziciji ka povređivanju drugog. S druge strane, nasilje bi dakle morala biti realizovana agresija. Osim ove razlike, razlika u pojmovima agresivnosti i nasilja je i u stepenu naglašavanja neopravdanosti. U određenjima agresije, neopravdanost nanošenja štete se ne pominje, ali se podrazumeva, dok je za nasilje bitno da se takav postupak smatra neopravdanim. Dakle, dok je kod agresije namera centralna a šteta nije uvek nužna, kod nasilja je neopravdana šteta centralna, a namera nije uvek nužna. U praksi ove razlike nisu toliko bitne jer se najčešće bavimo ponašanje kojim je neopravdano naneta šteta i čija namera je i bila da se nanese šteta, dakle nečim što je i nasilje i agresija.

III 2. Vrste nasilja

Postoje različite podele nasilja, u odnosu na njegov oblik, intenzitet i trajanje. Različite oblike nasilja je vrlo često teško jasno razdvojiti, jer se često preklapaju i kombinuju. Nasilje može biti pasivno, u vidu zlostavljanja i zanemarivanja, i aktivno, u vidu fizičkog, psihološkog ili seksualnog zlostavljanja različitog intenziteta.

O zanemarivanju i zlostavljanju govorimo kada odrasli namerno uskraćuju ili lišavaju dete njegovih bazičnih potreba i to: fizičkih (za hranom, snom, smeštajem, odećom, lekovima), psiholoških (za ljubavlju, pažnjom, saznanjem) i socijalnih (za negom i nadzorom). O fizičkom zlostavljanju govorimo kada su prisutni udarci, bacanje, sečenje, trešenje, davljenje, kao i drugi oblici primene fizičke sile. O psihičkom zlostavljanju govorimo kada su prisutne namerne uvrede, pretnje, ucene, ponižavanje, kao i drugi vidovi psihičke torture. Psihičko zlostavljanje je često uvod u fizičko zlostavljanje ili njegov čest pratioc. Seksualno nasilje podrazumeva seksualne prinude i ucene, silovanje, bludne radnje, incest, izlaganje, snimanje i slikanje nage dece, navođenje dece na prostituciju i slično.

Sledeća podela nasilja govori o tome da nasilje može biti pojedinačno (osoba na osobu) i kolektivno (kada se anonimni, u masi bezlični nasilnici organizuju u pljački, paljevini, rušenju ili silovanju, stvarajući sebi iluziju pripadnosti i zajedništva). Kada organizovane

grupe, gangovi i klanovi vrše nasilje, ono može biti okrenuto ka drugim ljudima, kao i međusobno. U društvena nasilja spadaju ratovi, tiranija i terorizam.

Prema kontekstu u kome se nasilje odvija, možemo razlikovati institucionalno, vršnjačko i porodično nasilje (Srna, 2003). Pod institucionalnim nasiljem podrazumeva se nasilje u institucijama koje se brinu o deci i mladima, kao što su vrtići, škole, školski i popravni domovi, kampovi, ustanove za smeštaj dece bez roditeljskog staranja. Ono podrazumeva psihološki surove i fizički grube oblike vaspitavanja i kontrole i zanemarivanja dece, seksualne i druge zloupotrebe, eksploataciju, kao i različite oblike nasilja koje sprovode deca nad drugom decom unutar pomenutih institucija.

Kada govorimo o najčešćim oblicima vršnjačkog nasilja, ono podrazumeva široki spektar od verbalne agresije i pretnje batinama, preko otimanja i uništavanja stvari, prinude ili ucene, iznuđivanja novca i različite vrste uzimanja "reketa", ismevanja, ponižavanja, batina i drugih oblika fizičkog povređivanja, do oružanog ili seksualnog napada.

Kada govorimo o porodičnom nasilju, možemo razlikovati nasilje kada su počinioci odrasli (nad odraslima ili nad decom), kada su počinioci deca (nad odraslima ili nad decom). Porodično nasilje, takođe, može da poprimi razne oblike, od zanemarivanja, fizičkog i psihološkog do seksualnog zlostavljanja, a njegove žrtve, svedoci i počinioci mogu biti i muškarci i žene, mladi i odrasli.

III 3. Školsko nasilje

Školsko nasilje je grupni fenomen koji se odigrava unutar socijalne institucije i među članovima grupe. Zato je ono u velikoj meri zavisno od grupnog konteksta u kojem se nasilje dešava, pa i šireg socijalnog konteksta sa karakterističnim normama i običajima (Olweus, 1993; Salmivalli i sar., 1996; Craig i Pepler, 1997, prema Plut i Popadić, 2007).

Za određenje školskog nasilja, potrebno je da se ono smesti u školski kontekst. Učesnici, bez obzira da li su nasilnici ili žrtve, u toj interakciji pojavljuju se kao nosioci uloga koje su im dodeljene unutar školske strukture. Dakle, za razumevanje nasilne interakcije bitno je to što su akteri učenici, nastavnici, roditelji đaka. Takva uloga postaje najdominantnija dok se akteri nalaze u prostoru škole, ali se ne vezuje samo za školski prostor, već se interakcija iz tih uloga može produžiti i van škole (Popadić, 2009). Školsko nasilje uključuje i nasilje mladih prema mladima, ali škola nije samo pozornica, već i organizacioni kontekst koji određuje pravila koja na toj pozornici vladaju, koji dodeljuje

uloge deci i odraslima i uobličava sasvim specifičnu interakciju između njih. Škola se pojavljuje kao ekološki mikro-sistem koji, s jedne strane, deluje kao katalizator na sile koje su odgovorne za nasilnu komunikaciju koja postoji i van nje, a sa druge strane, kreira nove uloge i interakcije koje rađaju specifične oblike nasilja.

Školsko nasilje predstavlja opštiji pojam u odnosu na vršnjačko nasilje. Pod školskim nasiljem podrazumevamo sve nasilne interakcije koje se u školi mogu događati, kao što su: nasilje odraslih (nastavnog i nenastavnog osoblja) nad učenicima, nasilje učenika nad odraslima u školi, kao i vršnjačko nasilje.

Školsko nasilje u našoj zemlji, kao i u većini drugih zemalja se u poslednjih deset godina sve više povećava (Gašić-Pavišić, 2004a; Popadić i Plut, 2007). Prema podacima dobijenim u istraživanjima, u našim školama je veoma zastupljeno nasilje, naročito verbalno i nasilje u oblasti socijalnih interakcija. Podaci, takođe ukazuju da je svaki četvrti učenik izložen vršnjačkom nasilju u školi, jedna trećina učenika u školama se žali na izloženost nasilju od strane odraslih, a svaki deseti učenik izveštava da je izložen i vršnjačkom nasilju i nasilju od strane odraslih u školi (Popadić i Plut, 2007).

III 3.1. Mere za prevenciju školskog nasilja

Mnogobrojne mere koje se preduzimaju protiv nasilja u školi mogu se grupisati prema ciljnim grupama na koje su usmerene. Goldštajn (Goldstein, 1992, prema Gašić-Pavišić, 2004) je sve vrste intervencija za prevenciju nasilja svrstao u devet grupa.

U prvu grupu spadaju intervencije usmerene na učenike u koje spadaju: različiti oblici pomoći u učenju, grupno, individualno i vršnjačko savetovanje, obuka u interpersonalnim veštinama, obuka u savladavanju stresa, obuka u rešavanju problema, obuka u zamenjivanju agresije, sastavljanje kodeksa prava i odgovornosti, moralno vaspitanje.

U drugu grupu spadaju intervencije usmerene na nastavnike u koje spadaju: obuka u upravljanju agresijom, češći kontakti van učionice nastavnika i učenika, manji broj učenika u odnosu na broj nastavnika, veća interakcija nastavnika sa roditeljima, grupne diskusije između uprave škole, nastavnika i učenika.

U treću grupu spadaju intervencije usmerene na školski program u koje spadaju: kursevi likovne i muzičke umetnosti, kursevi o pravima, centri za učenje, različiti vidovi obrazovanja van redovne nastave.

U četvrtu grupu spadaju intervencije usmerene na upravu škole, u koje spadaju: korišćenje obučениh pregovarača u konfliktima, jasno određivanje odgovornosti i autoriteta među upravnim osobljem u školi, osnivanje komiteta za školsku bezbednost, koordinacija između školske uprave i policije, priručnik o školskim procedurama, pravilnik o pravima i odgovornostima, obuka u upravljanju agresijom, demokratizovano upravljanje školom, kursevi o ljudskim odnosima.

U petu grupu spadaju intervencije usmerene na fizičku školsku sredinu kao što su: smanjivanje veličine škole i razreda, povećan nadzor od strane osoblja, brzo popravljjanje oštećenja usled vandalizma, elektronska provera za otkrivanje oružja, instaliranje table za grafite, omogućavanje učenicima da slikaju murale, pregledna školska zgrada.

U intervencije usmerene na roditelje spadaju: organizovanje odbora za sprečavanje izostajanja sa nastave, obuka u veštinama roditeljstva, roditelji kao gostujući predavači, veća zakonska odgovornost roditelja za ponašanje njihove dece, centri za porodično vaspitanje, ugovori učenika i roditelja o nenasilju.

U intervencije usmerene na osoblje iz obezbeđenja spadaju: angažovanje lica iz obezbeđenja da proučavaju zakone, posete porodicama učenika i sastavljanje školskog priručnika o bezbednosti.

U intervencije usmerene na zajednicu spadaju: programi pomaganja, obrazovanje za sprečavanje vandalizma, omogućavanje lokalnoj zajednici da koristi prostorije škole posle časova, zajedničke proslave i društveno korisne akcije organizovane sa školom i u školi.

U intervencije usmerene na državu spadaju: uspostavljanje jedinstvenog sistema izveštavanja o slučajevima nasilja i vandalizma, sastavljanje državnog nadzornog odbora protiv nasilja, strožiji propisi o nošenju oružja.

III 3. 2. Merenje školskog nasilja

Nastavljajući razmatranja o određenju i definisanju pojma nasilja, može se zaključiti da je nasilje pojava koju je teško definisati, uočiti i ispitivati. Neke od teškoća koje se odnose na merenje školskog nasilja, odnose se na činjenicu da nasilje ne mogu lako da primećuju ni svi učenici ni nastavnici, jer se naprosto ne mogu istovremeno biti na više mesta, a neka od mesta na kojima se događa nasilje nisu pristupačna posmatračima. Takođe, jedno od ograničenja merenja školskog nasilja odnosi se na činjenicu da je nasilna interakcija nedozvoljena, pa čak i ako je učesnici, pre svega učenici, sa stanovišta vršnjačkih normi

smatraju “normalnom”, postoji svest i tendencija da nasilje treba prikriti od odraslih. Dodani problem merenja školskog nasilja, takođe predstavlja i poluzatvorenost škola kao institucija za istraživače koji dolaze van škole, kao i neslaganje oko kriterijuma šta jeste, a šta nije nasilje (Popadić, 2009).

Istraživanjem siledžijstva (bullinga) oblast nasilja trebala bi da se suzi na oblast nasilja koja se odnosi samo na ponovljeno nasilje i na nasilje sa disbalansom moći (jačeg prema slabijem), čime zadatak postaje teži, jer u tom slučaju treba dodatno prepoznati karakteristike koje siledžijstvo razlikuje od drugih oblika agresije i nasilja. U skladu sa tim, istraživanja siledžijstva bi trebala biti posebna, jasno odvojena podkategorija u okviru istraživanja školskog nasilja uopšte. U praksi i istraživanjima, pojmovi agresije, nasilja i siledžijstva često se mešaju i izjednačavaju. U nizu istraživanja (Smith, 2003, prema Popadić, 2009) dešava se da istraživanja koja se formalno bave siledžijstvom formalno kreću od definicije siledžijstva, da bi se kasnije u samom istraživanju i u diskusiji rezultata “izbrisala” razlika između ponovljenog i asimetričnog nasilja i ostalih formi agresije.

Tehnike prikupljanja podataka o nasilju mogu se svrstati u nekoliko grupa. U okviru upitnika u širem smislu, možemo razlikovati procene i samoporocene. Zatim, tu spadaju i kvalitativna istraživanja koja se mogu sprovoditi pojedinačno ili u malim grupama, u okviru kojih se prikupljaju podaci koji ne podležu kvantitativnoj analizi. Osim upitnika, podaci se mogu prikupljati i posmatranjem u prirodnim ili, za potrebe eksperimanta, konstruisanim situacijama.

Za prikupljanje podataka o tome ko se izdvaja po nasilnom ponašanju prema drugima, a ko po tome što je žrtva nasilja u jednom razredu, najčešće se traže procene učenika iz tog razreda i nastavnika koji u tom razredu predaju. O rejting skalama govorimo kada procenjivač ima zadatak da svakog člana grupe označi na ponuđenoj skali procene (npr. da za svakog učenika označi koliko često bije drugu decu na skali nikad-retko-često), a o nominalnim skalama govorimo kada procenjivač treba da navede samo nekoliko imena (npr. najviše tri) kojima najbolje odgovara ponuđeni opis. Dok su upitnici sa rejting i nominalnim skalama najčešće u formi kratkih sociometrijskih upitnika, upitnici sa samoprocenama obično sadrže niz dodatnih pitanja koja se tiču nasilja.

U novije vreme (Veenstra i sar., 2005., prema Popadić, 2009) popularan je i često korišćen metod socijalne mreže nasilja. Za razliku od uobičajene tehnike nominacije i procene, ovde učenici odgovaraju na konkretna pitanja ko njih lično maltretira i koga oni maltretiraju (pri čemu nije navođeno šta pod zlostavljanjem treba da podrazumevaju). Na taj način dobijeni podaci mogu dati mere koje ukazuju na globalnu viktimizaciju ili

nasilništvo, ali se može utvrditi i precizna struktura grupe, uključujući i podatke o svakom dijadnom odnosu u grupi.

Kada razmatramo procene vršnjaka i procene nastavnika, Peri i saradnici (Perry i sar., 1988) navode prednosti procene vršnjaka u odnosu na procene nastavnika. Po njihovom mišljenju, nastavničke procene zasnivaju se na iskrivljenom, nereprezentativnom uzorku situacija. Takođe, nastavnici mogu biti skloniji da minimalizuju problem da bi umanjili sopstvenu odgovornost za nasilnu vršnjačku interakciju.

U merenju nasilja, nasilništvo i viktimizaciju možemo zanisliti kao dva kontinuuma po kojima su raspoređeni učenici, dok bavljenje nasiljem često traži kategorisanje dece, izdvajanje grupe nasilnika i, u ispitivanjima siledžijstva, njihovih žrtvi. U skladu sa tim, nameće se pitanje kako odrediti kriterijum da je neko nasilnik odnosno žrtva. Kriterijum je najčešće arbitran, često se u nasilnike/žrtve svrsta unapred određen procenat učenika, npr. onih čiji su skorovi veći od jedne standardne devijacije u odnosu na prosečan skor, što bi značilo da spadaju otprilike u 15% onih sa najvećim skorovima (Popadić, 2009). Na taj način, kao nasilnici i žrtve označavaju se samo oni koji unutar date grupe imaju najveću reputaciju nasilnika.

Pošto se procene nasilništva i viktimiziranosti daju na odvojenim skalama, te dve mere su nezavisne jedna od druge, pa je ukrštanjem podataka sa ove dve procene moguće dobiti četiri kategorije učenika: nasilnike, žrtve, nasilnike i žrtve, te one koji nisu ni nasilnici ni žrtve. Ukupan broj učenika u svakoj od ovih kategorija će zavisi od arbitrarno postavljenog kriterijuma istraživača. U skladu sa gore navedenim, navodimo sledeći primer. U Švarcovim istraživanjima (Schwartz i sar., 1997, prema Popadić, 2009) pasivne žrtve i neviktimizirani agresori bili su oni koji su na odgovarajućoj skali imali skor iznad 0,8 SD, agresivne žrtve oni koji su na obe skale imali skor iznad 0,8 SD, a u grupi označenoj kao normativni kontrast oni koji su na obe skale imali skor manji od 0,8 SD.

- **Samoiskazi: Olveusov upitnik**

Najčešće korišćena varijanta upitnika za ispitivanje nasilnika i žrtvi koja se oslanja na samoprocene je upitnik koji je konstruisao Dan Olweus (Olweus, 1978; 1986) i njegova doradana verzija (Olweus, 1996; 1997). Upitnik je anonimam, prilagođen za grupno zadavanje. Na početku upitnika data je definicija siledžijstva koju ispitivač glasno pročita pre početka popunjavanja upitnika. Siledžijstvo je definisano na sledeći način (Olweus, 1996):

“Kažemo da je učenik zlostavljan kada drugi učenik ili više njih :

- govore ružne i povredljive stvari ili ga ismevaju ili mu daju ružna i uvredljiva imena;
- potpuno ga ignorišu i isključuju iz svoje prijateljske grupe ili mu namerno uzimaju stvari;
- udaraju ga, guraju, gađaju ili mu prete;
- lažu i šire glasine o njemu ili šalju ružne poruke i nastoje učiniti da ga druga deca ne vole;
- čine druge slične neugodne stvari.

Ove stvari se mogu dešavati često i učeniku je teško da se odbrani. Siledžijstvo je i kada učenika stalno zadirkuju na ružan i bolan način.

Ali, siledžijstvom ne zovemo prijateljsko zadirkivanje u igri. Takođe, nije siledžijstvo ako se dva učenika priplizno jednake snage prepiru ili tuku.”

U upitniku je zatim precizirano da se učenici fokusiraju na ponašanje u školi i na vremenski period u poslednjih par meseci. U ovom upitniku, učenici prvo trebaju da daju dve globalne samoprocene koje se odnose na pitanje koliko često su oni sami bili žrtve ili siledžije (nasilnici). Nakon toga, u upitniku se nalazi osam specifičnih pitanja koja se odnose na njihovu eventualnu izloženost konkretnim oblicima nasilja (verbalno, fizičko, indirektno, na rasnoj osnovi i seksualno). Zatim, učenici odgovaraju i na osam specifičnih pitanja o tome koliko su oni sami bili nasilni.

Odgovore i na globalna i na specifična pitanja učenici daju na sledećoj skali: “Nisam bio zlostavljan od drugih učenika (zlostavljao druge učenike) nijednom u proteklih par meseci”, “samo jednom ili dvaput”, “dva ili tri puta mesečno”, “otprilike jednom nedeljno”, “nekoliko puta nedeljno”.

Upitnik sadrži i pitanja gde se zlostavljanje dešava, o stavovima prema nasilniku i prema žrtvi, i o tome koliko su učitelji, vršnjaci i roditelji informisani o zlostavljanju i kako reaguju (Olweus, 1996, prema Popadić, 2009).

Ovaj upitnik poslužio je kao prototip za brojne slične, između ostalog, i za konstrukciju upitnika koji je korišćen za potrebe ovog istraživanja.

Na osnovu dobijenih podataka ovakvim upitnicima samoprocene, podatak koji se najčešće izračunava je prevalencija nasilja izražena brojem učenika koji su bili u nekoj od uloga.

Kada se u upitnicima koristi po jedno pitanje o nasilništvu i viktimizaciji, najčešće se koriste odgovori na dva globalna pitanja. Ako se istraživači pridržavaju definicije siledžijstva, onda se u kategoriju žrtve ne ubrajaju oni koji su rekli da nijednom nisu bili žrtve ili su to bili samo jednom ili dvaput, već samo oni koji su zaokružili alternative “dva do ti puta mesečno” ili češće. Takođe, u kategoriju “siledžija” svrstavali bi se oni učenici koji su odgovorili da su bili nasilni “dva do tri puta mesečno” ili češće. Autori najčešće saopštavaju obe vrste podataka: koliko je dece izjavilo da je bar jednom bilo nasilnik ili žrtva i koliko njih je izjavilo da su ponovljeno bili žrtve ili nasilnici (Popadić, 2009).

Kada se u upitnicima samoprocene koristi i grupa specifičnih pitanja, iz odgovora se izračunava kompozitni skor kao mera nasilništva/viktimizacije. Međutim, rizično je visinu ovog skora uzimati kao meru intenziteta nasilja/viktimizacije, jer u ukupnom skoru podjednako učestvuju postupci koji se veoma razlikuju po svojoj težini, pa je sigurnije na osnovu skora napraviti grubu kategorizaciju učenika. U skladu sa tim, jedina prirodna podela koju taj skor omogućava je podela na one koji imaju 0 poena, jer nisu ni jednom bili žrtve ili nasilnici i ostale koji su bili žrtve ili nasilnici u manjoj ili većoj meri. I, u skladu sa određenjem siledžijstva kao ponovljenog zlostavljanja, iz kategorije nasilnika i žrtve trebalo bi isključiti i one koji su samo jednom zaokružili “samo jednom ili dvaput”.

Dakle, dok se kod nominacija istraživači arbitrarno opredeljuju za kriterijum (npr. 20% učenika sa najvećim skorovima spadaju u kategoriju nasilnika, bez obzira koliko učestalost nasilnog ponašanja pokazuju), kod samoprocena se arbitrarno određuje da su nasilnici oni koji su izjavili da su u poslednja tri meseca izvršili nasilje više od dva puta, bez obzira koliko takvih učenika ima.

Još jedna od dilema koja se nameće kada se govori o merenju nasilja, odnosi se na pitanje da li je bolje tražiti od ispitanika globalne izjave o sopstvenom ili tuđem statusu (npr. “Da li si bio maltretiran?”), ili tražiti procene i samoprocene koje se tiču niza specifičnih postupaka. Razmatrajući ovu dilemu kada govorimo o globalnim izjavama, možemo konstatovati da je njihova prednost u tome što je njihovo korišćenje ekonomičnije, dakle kraće traje i na osnovu njih se direktno dobijaju kategorizacije. S druge strane, procene specifičnih postupaka imaju svoje prednosti koje se ogledaju u tome da rezultati ne zavise od dečjeg shvatanja nasilništva ili siledžijstva. Ono što dodatno usložnjava ovu dilemu je i činjenica da se rezultati dobijeni na osnovu opštih i specifičnih samoprocena na istim uzorcima značajno razlikuju. Poređenjem odgovora na opštim i specifičnim pitanjima, dobijaju se nekonzistentni odgovori, dosledni u istom smeru: veći stepen nasilja pokazuju odgovori na specifična pitanja. Jedan od primera za ovakve rezultate je istraživanje sa

preko 5.000 učenika u Norveškoj (Solberg i Olweus, 2003, prema Popadić, 2009), u kome je 31% učenika koji su izjavili da su 1-2 puta bili žrtve nasilja, kasnije kod pitanja o učestalosti viktimizacije odgovorilo da nikada nisu bili žrtve, kao i rezultat da je 9% učenika koji su rekli da su bili žrtve 2-3 puta mesečno i 4% onih koji su rekli da su bili žrtve nedeljno i češće, kasnije porekli da su ikada bili žrtve. Takođe, primer nekonzistentnosti odgovora na opštim i specifičnim pitanjima su i dobijeni rezultati u istraživanju Popadića i Plutove (Popadić i Plut, 2007). Naime, od ukupnog broja učenika koji su izjavili na opštem pitanju da nisu doživeli ni jedan oblik nasilja, kasnije na specifičnim pitanjima je 58% navelo konkretne nasilne postupke kojima su bili izloženi. Takođe, u istom istraživanju, 22% učenika je izjavilo da je bar jednom bilo izloženo nasilju, a na specifičnim pitanjima 75% je navelo bar jedan konkretan oblik nasilja koji su doživeli.

U istraživanju koje su sprovedi Hamby i Finkelhor (Hamby i Finkelhor, 2000, prema Popadić, 2009), dobijeni rezultati takođe ukazuju na veći stepen viktimizacije kada su se ispitanici izjašnjavali na specifičnim pitanjima u odnosu na globalne samoprocene. Po mišljenju ovih autora, razlika nastaje zbog toga što globalna i specifična pitanja na različiti način dotiču ispitanikovu sliku o sebi. Takođe, oni smatraju da su mladi nespremni na globalnim pitanjima da okarakterišu sebe kao žrtve siledžijstva, jer takav odgovor može da se interpretira kao priznavanje sopstvene slabosti, dok im priznavanje izloženosti pojedinačnom nasilnom postupku na specifičnim pitanjima pre liči na ukazivanje na neprimereni postupak drugog, nego na priznanje ličnog nedostatka.

IV

VRŠNJAČKO NASILJE

Iz psihološke perspektive, vršnjačko nasilje kao oblik ponašanja može biti definisano na različite načine. Takođe, kao što je u ovom radu već naglašeno, vršnjačko nasilje se može posmatrati kao podvrsta ili segment agresivnog ponašanja. Kao i kod agresivnog ponašanja uopšte, vršnjačko nasilje podrazumeva namernu povredu žrtve. Povreda može biti fizička i psihološka i ona ima značajan uticaj na fizičko, emocionalno, socijalno i obrazovno stanje žrtve (Wet, 2005).

Postoje brojna određenja vršnjačkog nasilja, a za sve njih je zajedničko da se pod nasiljem podrazumeva svako fizičko ili psihičko nasilno ponašanje usmereno na decu od strane njihovih vršnjaka, koje je učinjeno sa ciljem povređivanja, koje uključuje ponavljanje istog obrasca i odražava neravnotežan odnos snaga karakterističan na dva nivoa: jači protiv slabijih ili grupa protiv pojedinca. Svaki od ovih postupaka se može razlikovati po obliku, težini, intenzitetu i vremenskom trajanju.

Nasilničko ponašanje dece se razlikuje od kratkotrajnih incidenata i svađa dece. Osnovna razlika između nasilničkog ponašanja dece sa jedne strane i incidenata i svađa dece sa druge strane, je upravo u namernoj želji da se drugom detetu nanese zlo, ponavljanoj akciji tokom određenog vremena i dominaciji sile na individualnom ili grupnom planu.

Pod vršnjačkim nasiljem Olweus (1999) podrazumeva pojavu kada je učenik iznova i trajno izložen negativnim postupcima od strane jednog ili više učenika. Pod vršnjačkim nasiljem se, po ovom određenju, ne podrazumevaju nečiji povremeni beznačajni napadi usmereni protiv jednog učenika u neko vreme. Pojam vršnjačkog nasilja se koristi kada postoji nesrazmerna snaga, odnosno, kada se učenik koji je izložen napadima s teškoćom brani i donekle je bespomoćan u odnosu prema učeniku koji ga zlostavlja. Takođe, po stavovima Olweusa, pojam nasilništva ne bi trebao da se koristi u slučaju kada se dva učenika približno jednake snage (fizičke ili duševne) tuku ili prepiru.

U skladu sa gore navedenim određenjima vršnjačkog nasilja, možemo reći da se o vršnjačkom nasilju radi kad su uključeni sledeći elementi: negativni postupci koji su ponavljani i trajni i u kojima postoji asimetrični odnos snaga.

Pod negativnim postupcima podrazumevamo onu vrstu ponašanja kojima neko namerno zadaje ili nastoji da zada drugom kako bi ga povredio ili naneo neprijatnost.

Berkowitz (1974) je agresiju definisao kao bilo koje ponašanje (fizičko ili verbalno) učinjeno sa namerom da povredi nekoga (fizički ili psihički). Dakle, ako su postupci agresivnog karaktera i nastavljaju se uz znake neprijatnosti i/ili otpora, tada se smatraju nasiljem. Negativni postupci se mogu izvesti rečima, fizičkim kontaktom ili bez upotrebe reči i fizičkog kontakta. Negativni postupci rečima uključuju postupke kao što su: pretnje, ruganja, zadirkivanja, vređanja; negativni postupci fizičkim kontaktom uključuju postupke poput: udaranja, guranja rukama i nogama, štipanja, čupanja; a negativni postupci bez upotrebe reči ili fizičkog kontakta uključuju postupke kao što su: “kreveljenje”, isključivanje nekog iz grupe ili igre.

Da bi se neki negativni postupak smatrao nasiljem, mora se ponavljati iznova i trajno. Ovaj uslov je definisan u definisanju nasilja kako bi se iz pojave nasilja u školi isključili povremeni beznačajni postupci usmereni protiv učenika kao što su zadirkivanje, a koji su sastavni deo igre dece.

Farington vršnjačko nasilje definiše kao “bilo koji oblik fizičkog ili psihičkog učestalog nanošenja štete od strane moćnijeg i snažnijeg učenika (ili grupe učenika) prema slabijem učeniku” (prema Baldry, 2003).

Vršnjačko nasilje može činiti pojedinac – nasilnik, ili grupa. Meta nasilja može biti takođe pojedinac – žrtva ili grupa. Rezultati istraživanja (Olweus, 1998, prema Sinobad, 2005) pokazuju da žrtvu zlostavlja grupa od dva ili tri učenika u 60-65%, a u 35-40% slučajeva vršnjačko zlostavljanje sprovodi pojedinac. Rezultati istraživanja realizovanog u Srbiji (Plut i Popadić, 2007) ukazuju da oko 5% učenika jedne škole čine nasilno jezgro škole, a od konteksta, prisutnosti i stavova odraslih zavisi koliku će štetu ta grupa nasilnih učiniti.

Pod nasiljem (Popadić i Plut, 2007) se podrazumeva neopravdano nanošenje štete drugome. Ponašanje kojim se nanosi šteta može biti verbalno i neverbalno i može se sastojati u fizičkom povređivanju, nanošenju materijalne štete ili psihološkom povređivanju, kao što je zastrašivanje, sramoćenje, socijalna izolacija i slično. Neopravdanost ukazuje da je postupak nelegitiman, nezaslužen, neprimeren ili prekomeran.

IV 1. Šta je vršnjačko nasilje, a šta bullying?

Kao što je već do sada u radu napomenuto, postoje mnogobrojna terminološka i pojmovna preklapanja i različiti pristupi u pojmovnom određenju agresivnosti, nasilja, vršnjačkog nasilja. Kada govorimo o vršnjačkom nasilju i nasilju u školama, termin koji se često može susresti i u domaćoj i u inostranoj stručnoj literaturi je pojam *bullying*.

U engleskom jeziku terming *bullying* označava agresiju jačeg prema slabijem, pri čemu napadač i napadnuta strana mogu biti i pojedinac i grupa. U našem jeziku ne postoji reč čije se značenje u potpunosti poklapa sa značenjem reči *bullying*, a najčešće se kod nas prevodi kao siledžijstvo, zlostavljanje, maltretiranje ili nasilje (Popadić, 2009).

Prema najčešće navodenoj Olveusovoj definiciji, "učenik je zlostavljan (bullied) ili viktimiziran kada je više puta i trajno izložen negativnim postupcima od strane jednog ili više učenika" (Olweus, 1993). Uz to, za siledžijstvo (odnosno bullying) karakteristično je to da je to takav oblik agresivnog ponašanja u kome je žrtva više puta izlagana nasilju i gde postoji nesrazmera moći, što znači da je počinilac nasilja jači pojedinac ili grupa (Olweus, 1993).

Na osnovu ovakvih Olveusovih određenja može se zaključiti da su siledžijstvo i nasilje oblici agresivnosti koji se delimično preklapaju. Fizički napadi koji nisu ponovljeni i/ili u kojima ne postoji disbalans moći spadali bi u nasilje, ali ne i u siledžijstvo. Ponovljeni oblici psihološkog i socijalnog zlostavljanja spadali bi u siledžijstvo, a ne i u nasilje. Oblici psihološkog i socijalnog zlostavljanja koji nisu ponovljeni i/ili ne postoji disbalans moći, ne bi spadali ni u siledžijstvo ni u nasilje već samo u agresivno ponašanje (Slika 1).

Popadić (2009) u svojim istraživanjima (a) nasilje i agresiju koristi kao sinonime, (b) podrazumeva da nasilje obuhvata i fizičko i verbalno i socijalno povređivanje, (c) tretira kao nasilje bez obzira da li se ponašanje javilo samo jednom ili više puta i (d) bez obzira da li postoji disbalans moći između nasilnika i žrtve ili ne. Isti autor navodi da se će se siledžijstvo odnositi na posebne slučajeve agresije (nasilja) koje karakteriše ponovljenost i disbalans moći. Dakle, u ovakvom određenju školsko nasilje se ne ograničava samo na fenomen siledžijstva i upotreba termina nasilja se koristi u širem smislu.

Slika 1: Odnos između Olweusovih određenja agresije, nasilja i siledžijstva

(Preuzeto iz "Nasilje u školama", Popadić, 2009)

IV 2. Oblici vršnjačkog nasilja

U literaturi se sreću različite podele vršnjačkog nasilja, na osnovu različitih kriterijuma. Sinobad (2005) je dala obuhvatnu podelu prema kojoj se vršnjačko nasilje može podeliti na fizičko, psihološko i seksualno nasilje.

Fizičko nasilje je po rezultatima istraživanja (Olweus, 1993) najrasprostranjenija vrsta vršnjačkog nasilja u školama. Javlja se u različitim oblicima – od čistog fizičkog nasilja, do pojave fizičkog nasilja u kombinaciji sa psihološkim. Fizičko nasilje postoji kada je prisutan direktni fizički napad na žrtvu, kada neko zadaje ili nastoji da zada povredu ili neugodnost drugom. Fizičko nasilje se može javiti sporadično, može biti učestalije i trajnije i, samim tim, može da sa sobom nosi i trajnije i ozbiljnije posledice.

Psihološko nasilje se vrši verbalnim i neverbalnim napadom, kao i namernim isključivanjem i zapostavljanjem od strane vršnjaka. Verbalni napadi mogu biti: pretnje,

ruganje, zadirkivanje, vređanje. Neverbalni napadi su kreveljenje, nepristojni pokreti, namerno isključivanje nekoga iz društva ili odbijanje da se udovolji željama druge osobe.

Rezultati istraživanja (Olweus, 1993) pokazuju da su devojčice mnogo češće žrtve psihološkog, nego fizičkog nasilja među vršnjacima i da devojčice češće sprovode psihološko nasilje nad vršnjacima. Broj dečaka izloženih psihološkom nasilju je približno jednak broju zlostavljanih devojčica, a većina zlostavljanih dečaka je ujedno žrtva i fizičkog i psihološkog nasilja.

Posledice psihološkog nasilja su višestruke: gubitak samopouzdanja, demoralisanost, stresno stanje, često odsustvovanje iz škole usled psihosomatskih bolesti.

Seksualno nasilje - uznemiravanje je svaka situacija u kojoj je pojedinac predmet ponašanja sa očiglednom seksualnom konotacijom, u kojoj se žrtva tretira kao seksualni objekat. Seksualno nasilje podrazumeva fizički kontakt, kao što je dodirivanje intimnih delova tela ili priljublivanje tela uz telo. Seksualno uznemiravanje obuhvata verbalne i neverbalne seksualne insinuuacije, "skidanje pogledom", postavljanje neugodnih pitanja, izlaganje žrtve pornografskom sadržaju, egzibicionizmu i voajerizmu (Đurić, 1998).

Ponašanje koje se shvata kao seksualno uznemiravanje, prema najvećem broju definicija, ispunjava tri uslova: to je ponašanje seksualne prirode koje se manifestuje kroz verbalnu ili neverbalnu komunikaciju, kao i putem fizičkog kontakta; to je neželjeno ponašanje, neodobravano od strane lica prema kojima se vrši; to je ponašanje u kojem kriterijum „uznemiravanja“ postavlja osoba koja trpi uznemiravanje preko subjektivnog doživljaja neprijateljske, ponižavajuće ili uvredljive atmosfere (Jerković i Pivk, 2008).

Pojedini naučnici razlikuju tri oblika vršnjačkog nasilja (Olweys, 1999, prema Jankauskiene i saradnici, 2008): verbalni, relacioni i fizički. Dečaci više učestvuju i fizičkom vršnjačkom nasilju, a polne razlike su manje izražene kada je u pitanju verbalno vršnjačko nasilje i češće je kod devojčica (Smith, 2004, prema Frisen i sar., 2007).

Sledeća podela govori o direktnom i indirektnom vršnjačkom nasilju. Pod direktnim se podrazumeva fizičko povređivanje, nazivanje pogrđnim imenima, uzimanje tuđih stvari i pretnje. Pod indirektnim se podrazumeva širenje glasina i namerno odbijanje da se razgovara sa određenom osobom (Baldry, 2003). U skladu sa tim, možemo razlikovati direktnu i indirektnu viktimizaciju. Pod direktnom viktimizacijom se podrazumevaju situacije kada učenik trpi pretnje i kada ga neko naziva pogrđnim imenima, kada je izložen fizičkim napadima i povredama i otimanju stvari od strane vršnjačkog nasilnika. Pod indirektnom viktimizacijom podrazumevamo situacije kada je žrtva izolovana od društva

vršnjaka, kada vršnjaci ne žele da razgovaraju sa žrtvom i kada o žrtvi šire glasine (Baldry, 2003).

Nadalje, prema nekim autorima (Dorontić, 2006) vršnjačko nasilje se može podeliti na: verbalno (omalovažavanje, dobacivanje, pretnje); socijalno (ignorisanje, ogovaranje, spletkarenje, izbegavanje, tračarenje); psihičko (preteći pogledi, praćenje, oštećenje imovine, krađe) i fizičko (udaranje, guranje).

Pored gore navedenih klasifikacija, neki istraživači (Garrity i sar., 2001; Rigby, 1996), smatraju da se oblici vršnjačkog nasilja mogu svrstati pet kategorija. U prvu kategoriju spadaju oblici fizičkog nasilja, npr. guranje, potezanje, pljuvanje. U drugu kategoriju oblika vršnjačkog nasilja, po ovim autorima, spadaju socijalna alijenacija, u koju spadaju isključivanje, odbacivanje, prisiljavanje i nagovaranje druge dece da isključuju žrtvu iz svih oblika komunikacije. U treću grupu spadaju oblici verbalnog vršnjačkog nasilja, kao što su davanje podrugljivih nadimaka, sarkastičan odnos prema žrtvama. U sledeću grupu spadaju pretnje, zastrašivanje, prisiljavanje žrtve da uradi ono što obično nikada ne bi sama žrtva uradila. U petu grupu spadaju oblici vršnjačkog nasilja koji se odnose na nasilje u oblasti međuljudskih odnosa, kao što je širenje glasina.

U novije vreme, sve češće se govori o pojavi najnovijeg oblika vršnjačkog nasilja – o elektronskom nasilju ili sajber nasilju. Ovaj oblik nasilja podrazumeva svako nasilje koje se sprovodi pomoću interneta i mobilnih telefona, a čini ga široki dijapazon od slanja uznemirujućih i pretećih poruka do stavljanja na internet portale snimaka u kojima postoji vršnjačko nasilje prema nekom od učenika. Navodi se više vrsta ovog tipa nasilja (Ortega i sar., Willard, prema Popadić, 2009):

- elektronske poruke koje sadrže vulgarnosti i uvrede;
- slanje pretećih poruka;
- ocrnjivanje i optuživanje drugog slanjem glasina i laži, da bi se nekome uništila reputacija ili pokvarili odnosi sa drugima;
- lažno predstavljanje: nasilnici se predstavljaju kao druga osoba (koristeći njen nadimak, šifru i sl.), čineći stvari koje toj osobi uništavaju ugled i dovode je u sukob sa drugima;
- indiskrecija – otkrivanje nečijih tajni, podataka i slika koji nisu namenjeni javnosti;
- namerno izbacivanje nekoga iz *on-line* grupe (forum, diskusionih lista i sl.).

U *Posebnom protokolu za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zamenarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama* (Ministarstvo prosvete Republike Srbije, 2007), navodi se da nasilje može imati različite oblike:

Fizičko nasilje se odnosi na ponašanje koje dovodi do stvarnog ili potencijalnog telesnog povređivanja deteta ili učenika. Primeri fizičkog nasilja su: udaranje, šutiranje, guranje, šamaranje, čupanje, davljenje, bacanje, gađanje, napad oružjem, trovanje, paljenje, posipanje vrućom vodom, uskraćivanje hrane, sna i slično.

Emocionalno/psihološko nasilje odnosi se na ono ponašanje koje dovodi do trenutnog ili trajnog ugrožavanja psihičkog i emocionalnog zdravlja i dostojanstva deteta/učenika. Odnosi se i na situacije u kojima se propušta obezbeđivanje prikladne i podržavajuće sredine za zdrav emocionalni i socijalni razvoj u skladu sa potencijalima deteta/učenika. Emocionalno nasilje i zlostavljanje obuhvata postupke kojima se vrši omalovažavanje, etiketiranje, ignorisanje, vređanje, ucenjivanje, nazivanje pogrdnim imenima, ogovaranje, podsmevanje, ismejavanje, neprihvatanje, iznuđivanje, manipulisanje, pretnja, zastrašivanje, ograničavanje kretanja dece/učenika, kao i drugi oblici neprijateljskog ponašanja.

Isključivanje iz grupe i diskriminacija predstavljaju socijalno nasilje. Odnosi se na sledeće oblike ponašanja: odvajanje deteta/učenika od drugih na osnovu različitosti, dovođenje u poziciju neravnopravnosti i nejednakosti, izolaciju, nedruženje, ignorisanje i neprihvatanje po bilo kom osnovu.

Seksualno nasilje i zloupotreba dece/učenika podrazumeva njihovo uključivanje u seksualnu aktivnost koju ona ne shvataju u potpunosti, za koju nisu razvojno dorasla (ne prihvataju je, nisu u stanju da se sa njom saglase) i koja ima za cilj da pruži uživanje ili zadovolji potrebe druge osobe. Seksualnim nasiljem se smatra: seksualno uznemiravanje – lascivno komentarisanje, etiketiranje, širenje priča, dodirivanje, upućivanje poruka, fotografisanje, telefonski pozivi i slično; navođenje ili primoravanje deteta/učenika na učešće u seksualnim aktivnostima, bilo da se radi o kontaktnim (seksualni odnos, seksualno dodirivanje i slično) ili nekontaktnim aktivnostima (izlaganje pogledu, egzibicionizam i slično); seksualno uznemiravanje – lascivno komentarisanje, etiketiranje, širenje priča, dodirivanje, upućivanje poruka, fotografisanje, telefonski pozivi i slično; korišćenje dece/učenika za prostituciju, pornografiju i druge oblike seksualne eksploatacije.

U istraživanju oblika vršnjačkog nasilja (Popadić i Plut, 2007), dobijeni su rezultati koji govore da su najčešći oblici vršnjačkog nasilja, u kome su učenici žrtve: vređanje (45,6%), spletkarenje (32,6%), udaranje (19,2%) i pretnje (16,9%). Dodirivanje (seksualno

uznemiravanje), otimanje i uništavanje imovine i prisiljavanje su oblici nasilnog ponašanja koji su zastupljeni sa manje od 10%.

U istom istraživanju, kada su analizirani podaci o oblicima vršnjačkog nasilja iz pozicije učenika kao nasilnika, dobijeni su sledeći rezultati: verbalno nasilje je oblik nasilja koji učenici najčešće priznaju (32,4%), zatim slede udaranje (15,6%), pretnje (9,1%), dodirivanje (7,2%) i spletkarenje (6,3%).

U istraživanjima koja su se bavila polnim razlikama u ispoljavanju različitih oblika vršnjačkog nasilja kod dece, uočene su razlike koje se objašnjavaju biološkim (hormoni i fizička konstitucija) i socijalnim faktorima. Evidentne su razlike u vaspitanju muške i ženske dece. Naime, za dečake je očekivano da budu jaki i na neki način agresivni, dok je u isto vreme u društvu agresivnost devojčica zabranjena, tako da one koriste skrivenije strategije nasilnog ponašanja, dok će dečeci otvorenije ispoljavati agresivnost (Östermen i sar., 1998). Takođe, moguće je da razlike među polovima u oblicima vršnjačkog nasilja proizilaze iz razlike u strukturi vršnjačkih grupa koje se sreću na uzrastu od 11 do 15 godina. Naime, grupe dečaka su na ovom uzrastu veće, sa slabije definisanim granicama, usmerene na fizičke aktivnosti i kompeticiju, a interakcije su uglavnom usmerene na fizičku dominaciju. Grupe devojčica u ovom uzrastu su manje, intimnije i u okviru njih se češće raspravlja o emocijama i prijateljstvu. Zbog toga su dečaci skloniji korišćenju fizičkih strategija u obračunima, a devojčice manipulisanju prijateljstvom i suptilnijim strategijama agresivnog ponašanja (Björkqvist i sar., 1992).

U ovom segmentu rada, smatramo za potrebno još jednom naglasiti da je nasilje višedimenzionalna pojava, da ne postoje precizne razlike između različitih oblika nasilja, jer se različiti oblici vršnjačkog nasilja prepliću i uslovljavaju.

IV 3. Učestalost vršnjačkog nasilja

Postoje mnogobrojna istraživanja koja su se bavila nasiljem u školama, a njihovi počeci su bili podstaknuti tragičnim slučajevima samoubistava učenika u školama u Skandinavskim zemljama. U toku 80-tih i 90-tih godina školsko nasilje se prepoznaje kao važan problem i sprovode se obimna istraživanja u nizu evropskih i vanevropskih zemalja. Takođe, predlažu se i proveravaju mnogobrojni interventni i preventivni programi (Smith i Brain, 2000).

Dobijene rezultate je, zbog razlika u teorijskom određenju vršnjačkog nasilja, zbog razlika u načinima merenja nasilja, kao i zbog razlika u uzorcima na kojima su ispitivanja sprovedenja, veoma teško i rizično porediti.

Podaci iz jednog od prvih Olweusovih istraživanja (Olweus, 1993) ukazuju da je oko 15-20% učenika umešano u vršnjačko nasilje, bilo kao žrtve ili kao nasilnici. Približno 9% učenika bili su žrtve, 7% zlostavljalo je ostale učenike, a 1,6% učenika bili su u isto vreme i žrtve i nasilnici. Dobijeni rezultati ukazuju na to da u 60-65% slučajeva žrtvu zlostavlja grupa od dva ili tri učenika, a da nad 35-40% zlostavljanih učenika vršnjačko zlostavljanje sprovodi pojedinac. U ovoj studiji se došlo i do podataka da na pojavu nasilništva u školama ne utiče veličina škole i razreda, ni to da li je u pitanju škola u gradu, na periferiji ili na selu.

Prema pregledu istraživanja (Veenstra i sar.,2005), izloženost vršnjačkom nasilju, dobijena u istraživanjima u školama u Australiji, Austriji, Engleskoj, Finskoj, Nemačkoj, Norveškoj i SAD, kreće se u rasponu od 15% do 25%.

Svetska zdravstvena organizacija (WHO) svake četiri godine sprovodi istraživanje u kome se nalaze i pitanja koja se odnose na nasilje u školama. Pre odgovaranja na ta pitanja, učenicima se daje pojašnjenje šta jeste, a šta nije nasilje. Pojašnjenje je u skladu sa Olweusovim određenjem nasilja i odnosi se na slučajeve nesrazmere moći (ali ne i na ponovljeno nasilje). Rezultati dobijeni u ovakvom istraživanju koje je realizovano 2001/2002. godine u 35 zemalja regiona na preko 120.000 učenika uzrasta 11, 13 i 15 godina (Craig i Harel, 2004, prema Popadić i Plut, 2007), su sledeći: oko 34% ispitanih učenika je bar jednom bilo izloženo nasilju; 11% učenika je bilo izloženo nasilju bar dva-tri puta mesečno; izloženost nasilju smanjuje se sa uzrastom; razlike u izloženosti nasilju u školi među polovima su relativno male; oko 35% celog uzorka priznaje da su maltretirali druge učenike; među nasilnicima je bilo značajno više dečaka nego devojčica; 39% dece se bar jednom potuklo tokom predhodne godine, a 10% se potuklo tri puta ili češće; po stepenu nasilja na vrhu su bili Estonija, Grenland, Letonija, Litvanija, Portugal i Ukrajina; među zemljama sa najmanje školskog nasilja su bile: Češka, Slovenija, Švedska i Hrvatska.

U poređenju sa rezultatima iz istraživanja u drugim zemljama, rezultati dobijeni u istraživanjima sprovedenim u školama u Srbiji, pokazuju niži nivo vršnjačkog nasilja u našim školama. U istraživanju o vršnjačkom nasilju u školama kod nas (Gašić-Pavišić, 2004b), na pitanje "Da li si ti doživeo ove školske godine nasilje u školi?", 24% učenika je odgovorilo potvrdno, a 76% učenika je odgovorilo negativno. Najčešće navođeni oblici nasilja predstavljaju verbalno nasilje (vređanje, ismevanje, ruganje, zadirkivanje).

Istraživanje o nasilju u osnovnim školama u Srbiji, koje je sprovedeno u 50 osnovnih škola (Popadić i Plut, 2007), dalo je sledeće rezultate: na generalno postavljeno pitanje o izloženosti nasilju tokom predhodna 3 meseca, 21% učenika je odgovorilo da su u predhodna tri meseca bili izloženi vršnjačkom nasilju (jednom ili više puta), dok je ponovljenom nasilju izloženo 5,1% učenika. Ako ove rezultate uporedimo sa podacima iz navedene studije WHO (34% učenika je bar jednom bilo izloženo nasilju, 11% učenika je bilo izloženo ponovljenom nasilju), može se zaključiti da se naše škole nalaze ispod proseka po izraženosti nasilja. Ipak, prilikom ovakvih poređenja rezultata treba biti veoma obazriv, jer slika o vršnjačkom nasilju koju dobijemo u istraživanjima veoma zavisi od instrumenata koje koristimo, uzoraka, uzrasta učenika, opštih karakteristika školskog sistema.

IV 4. Uloge učenika u odnosu na vršnjačko nasilje

Vršnjačko nasilje može imati mnoge oblike i o tome smo izneli različita stanovišta u predhodnom poglavlju. Od strane mnogih istraživača, vršnjačko nasilje je kategorisano na različite načine i na osnovu različitih kriterijuma.

Kada se kao kriterijum uzme odnos učenika prema nasilju, među učenicima je moguće, prema nekim stavovima (Plut i Popadić, 2007), razlikovati četiri grupe i to: nasilnici, žrtve, i nasilnici i žrtve istovremeno i grupa neuključenih. U situacijama vršnjačkog nasilja, veoma su značajne uloge u grupi učenika. Naime, upravo zbog činjenice da žrtva nema dovoljnu fizičku i socijalnu moć da bi se suprotstavila, uloga ostalih učenika u grupi koji su naizgled van te nasilne interakcije ima izuzetan značaj. Iako je nasilnik znatno moćniji u odnosu na žrtvu, on je u isto vreme znatno slabiji u poređenju sa vršnjačkom grupom koja bi mogla da se suprotstavi nasilniku, a takođe i znatno slabiji u odnosu na moć kojom raspolažu odrasli (Plut i Popadić, 2007). Uvažavajući ovakvo stanovište, jasno je zašto su od izuzetnog značaja razmatranja i istraživanja o odnosu učenika prema nasilju.

Salmavalli (Salmavalli i sar., 1996; Salmavalli, 1999, prema Plut i Popadić, 2007), smatra da pored nasilnika i žrtve, postoje još i: asistenti (koji se priključuju nasilnicima), potkrepljivači (koji svojim ponašanjem potkrepljuju nasilnika), autsajderi (koji ne reaguju na nasilje koje se dešava i branioci (učenici koji brane žrtve). Sličnu klasifikaciju izvršio je Olweus sa saradnicima (Olweus i sar., 1999, prema Plut i Popadić, 2007) koji pored

nasilnika i žrtve, navode i sledbenike (one koji se pridružuju nasilniku), podržavaoce (one koji pružaju podršku ali ne uzimaju učešće), neuključene posmatrače i potencijalne zaštitnike (ne preduzimaju ništepovodom nasilja, ali ga ne odobravaju) i zaštitnike.

Pošto se izloženost nasilju i nasilništvo definišu i mere nezavisno jedno od drugog, otvara se prostor za tipologiju dece koja nastaje ukrštanjem ove dve dimenzije. Već na nivou merenja, ako se izloženost nasilju i nasilništvo mere posebnim pitanjima, moguće je dobiti četiri kategorije odnosno uloge učenika. S obzirom na činjenicu da u situaciji nasilja nasilnik i žrtva stoje suprotstavljeni jedan drugom, očekuje se da su nasilnik i žrtva dijametralno različiti i da, što je veća tendencija da se bude nasilnik, to mora biti slabija tendencija da se bude žrtva. U istraživanjima se dobijaju drugačiji rezultati. Dejvid Peri i saradnici (Perry i sar., prema Popadić, 2009) su u okviru svog istraživanja dobili rezultate na osnovu kojih su zaključili da su agresija i viktimizacija ortogonalne dimenzije sa korelacijom od 0,06. U istraživanju "Škola bez nasilja" sprovedenog u Srbiji (Popadić, 2009) povezanost viktimizacije i nasilja iznosila je 0,32 kada su se korelirale globalne samoprocene, a 0,33 ako se koreliraju skorovi izračunati iz specifičnih postupaka.

U mnogobrojnim istraživanjima, najviše pažnje i interesovanja je posvećeno određivanju i definisanju tipičnih karakteristika i osobina nasilnika i žrtve.

- **Nasilnici**

Nasilnici su deca koja neprekidno zadirkuju drugu decu na neprijatan način, rugaju im se, zastrašuju ih, prete, grde, ismevaju, naređuju, udaraju, povređuju, ignorišu. Za decu nasilnike karakteristična je povećana latentna agresivnost i smanjena agresivna inhibicija u odnosu na nenasilnu decu. Osim povećane agresivnosti, karakteristika tipičnog nasilnika, kada se radi o dečacima, je i povećana fizička snaga. Nasilnici su po pravilu fizički jači od ostalih dečaka, a naročito od žrtava (Olweus, 1998). Takođe, tipični nasilnici, pored toga što su agresivniji, imaju potrebu da osete kontrolu i moć i često imaju uočen nedostatak empatije, teško se nose sa frustrirajućim situacijama, lako se vređaju i često procenjuju i doživljavaju kao agresivne postupke drugih prema njima, čak i kada oni zapravo nisu prisutni. Nasilnici uopšteno imaju pozitivniji stav prema nasilju i po pravilu nemaju sniženo samopoštovanje, što je karakteristično za žrtve (Olweus, 1998).

Rezultati istraživanja (Rigby, Cox i Black, 1997) ukazuju da se nasilnici u vršnjačkoj grupi pokušavaju nametnuti dominacijom, a ne kooperativnošću, što potvrđuje da

se vršnjačko nasilje može javiti kao strategija u uspostavljanju dominacije u vršnjačkim grupama.

Po Olweusu, nasilnici se mogu svrstati u dve grupe: u tipične nasilnike i pasivne nasilnike (sledbenici, pratioci). Karakteristično za tipične nasilnike je da oni, osim agresivnog ponašanja prema vršnjacima, ispoljavaju agresivno ponašanje veoma često i prema odraslim osobama – nastavnicima, ostalim zaposlenima u školi i roditeljima. Druga grupa nasilnih učenika su pasivni nasilnici koji, iako ne učestvuju direktno u nasilju, ne preduzimaju ništa da bi zaštitili žrtvu. To su plašljivi i nesigurni učenici koji se iz straha da i sami ne postanu meta nasilja priklanjaju nasilnicima (Sinobad, 2005).

Rezultati pojedinih istraživanja (Olweus, 1999, prema Frisen i sar., 2007) ukazuju da su nasilnici temperamentni, da su odrasli u problematičnom porodičnom okruženju i da nasilje i agresiju smatraju sredstvima za postizanje moći i uticaja među vršnjacima.

Pearce (1991) identifikuje tri različite vrste nasilnika: agresivne, anksiozne i pasivne. Agresivni nasilnici su agresivni prema svima, a ne samo prema slabijima, oni su, po mišljenju ovog autora, nesenzibilni, nadmeni, sa niskom samokontrolom i visokim samopoštovanjem. Većina nasilnika spada u ovu kategoriju. Anksiozni nasilnici su veoma uznemireni i imaju zajedničke karakteristike sa žrtvama, kao što su nisko samopoštovanje, nesigurnost, usamljenost, emocionalna nestabilnost. Za ovu grupu nasilnika je karakteristično da se vrlo često dešava da i sami postanu žrtve. Pasivni nasilnici su oni koji se ponašaju nasilnički kako bi zaštitili sami sebe i radi podizanja sopstvenog statusa.

Langevin (2000) je klasifikovao nasilnike u četiri kategorije, u odnosu na oblike nasilja koji se dominantno koriste. Po mišljenju ovog autora, u prvu kategoriju spadaju fizički nasilnici, oni su najprepoznatljiviji, to su učenici koji izbacuju svoju ljutnju udarcima i/ili šutiranjem izabrane žrtve ili oštećivanjem imovine žrtve. U drugu grupu spadaju verbalni nasilnici, to su učenici koji koriste reči da povrede i ponize učenika koga su izabrali za žrtvu. U sledeću kategoriju spadaju nasilnici u oblasti međuljudskih odnosa i oni se služe širenjem glasina o žrtvi i ovaj vid vršnjačkog nasilja je prisutan dominantno kod devojčica. I na kraju, u poslednju kategoriju spadaju reaktivne žrtve, to su žrtve vršnjačkog nasilja koji se posle pretvaraju u nasilnike.

Istraživanja kognicije i atribucija nasilnika i žrtava ukazuju da nasilnici imaju znatno veći osećaj kontrole u odnosu na žrtve i da je njihovo mentalno stanje takvo da im daje prednost nad žrtvama. U skladu sa dobijenim rezultatima u istraživanjima (Kaukiainen, 1999, prema Smith i Brain, 2000), nasilnici imaju visoku socijalnu inteligenciju i oni svoje socijalne veštine koriste u antisocijalne svrhe.

- **Žrtve**

Žrtve nasilja su učenici koji su ponavljano i trajno izloženi negativnim postupcima od strane jednog ili više učenika. Rezultati dosadašnjih istraživanja ukazuju da postoji veći broj karakterističnih osobina, odnosno faktora koji utiču na to da određeno dete postane žrtva nasilja.

Olweus (Olweus, 1999, prema Sinobad, 2005) smatra da se učenici koji su žrtve vršnjačkog nasilja mogu podeliti u dve grupe i to na pasivne (podložne) žrtve i na provokativne žrtve.

Pasivne žrtve su brojnije i njihove karakteristike su da su to oprezne, osetljive i tihe osobe koje u situacijama napada od strane nasilnika reaguju plaćom i povlačenjem. To su učenici koji su najčešće fizički slabiji od ostale dece, što u kombinaciji sa uplašenošću, drugoj deci daje sliku osobe koja je nesigurna i koja neće uzvratiti ukoliko je neko napadne. U skladu sa gore navedenim, ovakva deca su vulnerabilna za viktimizaciju, a nasilnici znaju da im se ovakva deca neće suprotstaviti.

U jednom od istraživanja (Erling i Hwang, prema Frisen, 2007), kada je učenicima bilo postavljeno pitanje zašto su, po njihovom mišljenju, bili žrtve nasilja, najčešći odgovor je bio zato što su mali, slabi i nejaki. Takođe, rezultati istraživanja govore o tome, da učenici žrtve nasilja, bez obzira na pol, sebe smatraju manje atraktivnim i poželjnim od druge dece (Björkqvist i sar., 1982, prema Fresen, 2007).

U drugu grupu, koja je malobrojnija, spadaju provokativne žrtve. Ovi učenici na vršnjačko nasilje reaguju strahom, agresijom i hiperaktivnošću te oni, sa takvim svojim ponašanjem, dovode do negativnih reakcija kod vršnjaka u školi. U skladu sa tim, oni svojim ponašanjem koje je hiperaktivno i izazivačko ponekad provociraju vršnjake u školi na viktimizaciju.

Rezultati istraživanja (Boulton i Underwood, prema Frisen, 2007) ukazuju da učenici na pitanje šta podstiče nasilnike da maltretiraju drugu decu, najčešće odgovaraju da su ih izazvale žrtve. Takođe, drugi rezultati istraživanja (Rubin, 2003) ukazuju da žrtve imaju tendenciju da imaju niže samopoštovanje i visoki nivo depresije. Žrtve su fizički slabije, osetljivije, nezadovoljnije, opreznije, uznemirenije, mirnije i povučenije od druge dece u školi (Bryne, 1994).

- **Žrtve/nasilnici**

Učenici koji su nemirni, iritabilni, brzo planu, lako ih je isprovocirati, koje karakteriše kombinacija anksioznosti i agresivnosti u nekim kasnijim istraživanjima identifikovani su na osnovu psihometrijskih kriterijuma. To su deca koji su i nasilnici i žrtve. Oni su označeni na različite načine: kao provokativne žrtve (Olweus, 1978), nasilnici/žrtve (Boulton i Smith, prema Popadić, 2009), agresivne žrtve (Schwartz i sar., prema Popadić, 2009). Iako relativno mali broj dece spada u ovu kategoriju (u jednoj preglednoj studiji navodi se raspon od 0,3% do 29%, Schwartz i sar., prema Popadić, 2009), veoma je izraženo zanimanje za to šta je to što je karakteristično baš za ovu decu. U ovoj kategoriji mogu da se nalaze deca koja su primarno agresivna i koja svojim ponašanjem, neuklapanjem u grupu i nepoštovanjem grupnih normi izazivaju grupu ili deo grupe protiv sebe. Ta deca bi po pravilu bila žrtve onih koji su jači od njih, a nasilni prema slabijim od sebe.

Istraživači su skloni da razliku između nasilnika i žrtava/nasilnika vide u vrsti agresije kojoj su skloni (Schwartz i sar., Pellegrini i sar., prema Popadić, 2009). Nasilnici su bili skloniji proaktivnoj, a nasilnici/žrtve reaktivnoj agresiji. Žrtve/nasilnici opisuju se kao impulsivna deca sa problemima samokontrole koja po svom ponašanju odgovaraju deci sa poremećajima pažnje i hiperaktivnošću.

IV 5. Posledice vršnjačkog nasilja

Vršnjačko nasilje može imati mnogobrojne razorne posledice. Za žrtve vršnjačkog nasilja to znači da oni idu u školu svaki dan bojeći se maltretiranja i ponižavanja. Veliki broj podataka dobijenih u mnogobrojnim i različitim istraživanjima govori o tome da različiti oblici nasilja mogu imati ozbiljne dugoročne posledice po mentalno i fizičko zdravlje. Neke od posledica na mentalno zdravlje su gubitak samopouzdanja, demoralisanost, depresija, stresno stanje, problemi u seksualnim odnosima, a u segmentu fizičkog zdravlja – psihosomatski problemi, bolesti usled oslabljenog imunološkog sistema organizma, telesne povrede kao posledice fizičkog nasilja (Brain, 1997, prema Smith i Brain, 2000).

Prema Keriikowske (2003), 26% devojaka koje su žrtve vršnjačkog nasilja izveštavaju da su depresivne, za razliku od 8% devojaka koje su depresivne, a nisu žrtve

vršnjačkog nasilja. Takođe, kod žrtava je uočen veći procenat suicidalnosti u odnosu na decu koja nisu bila žrtve vršnjačkog nasilja i to 8% za devojčice i 4% za dečake, u poređenju sa 1% ukupno za decu koja nisu žrtve vršnjačkog nasilja. Takođe, deca koja su žrtve vršnjačkog nasilja često imaju problema sa koncentracijom, te je zbog toga njihov školski uspeh loš (Ballard i sar., 1999). Procenat izostajanja sa nastave i napuštanja škole viša je kod žrtvi nego kod dece koja nisu žrtve vršnjačkog nasilja. Kao posledice vršnjačkog nasilja, 16% dečaka i 31% devojaka izveštava o tome da su napustili školu u pokušaju da izbegnu nasilje (Rigby, 1997).

Nansel i saradnici (2001) izveštavaju o rezultatima istraživanja koji pokazuju da učenici koji su žrtve pokazuju viši nivo nesigurnosti, anksioznosti, depresije, usamljenosti, nezadovoljstva, kao i niži nivo samopoštovanja u odnosu na ne-žrtve. Takođe, rezultati istraživanja (Drake, 2003) pokazuju da su žrtve nasilja u školi manje popularne od drugih učenika koji nisu uključeni u vršnjačko nasilje.

Ponavljano vršnjačko nasilje može imati dugoročne negativne posledice na žrtve i dugi niz godina nakon završetka školovanja (Olweus, 1993). Osećaj izolacije i gubitak samopoštovanja kod žrtava traje sve do zrelosti (Clarke, Kiselica, 1997). To potkrepljuju i nalazi istraživanja koji ukazuju da kada odrastu, osobe koje su bile žrtve vršnjačkog nasilja u školama imaju problema da se ukllope u društvo (Gladstone i sar., 2006, prema Jankauskiene i sar., 2008).

Vršnjačko nasilje ne ostavlja posledice samo na žrtve, već i na nasilnike. Naime, rezultati istraživanja ukazuju da nasilnici retko mogu sklopiti prijateljstvo i oni često imaju karakteristike antisocijalnog ponašanja u odraslom dobu, što se ogleda u različitim kriminalnim delima (Aluede, 2006; Wet, 2005). Kod ove dece, češće su izraženi problemi u obliku kršenja zakona, učestvovanja u tučama i krađama.

Kada su u pitanju nasilnici, vršnjačko nasilje je u vezi sa nižim akademskim postignućem ove dece i slabijim motivom za postignućem, bežanjem sa časova, neopravdanim izostajanjem iz škole, kršenjem školskih pravila (Dake i sar., 2003, Glew i sar., 2005, prema Jankauskiene i sar., 2008).

Takođe, rezultati ukazuju i na to da deca nasilnici, mnogo više u odnosu na decu koja nisu uključena u nasilje, imaju problema kao što su depresivni simptomi, suicidalne ideje i druge dijagnostikovane psihijatrijske poremećaje (Dake, 2003, prema Jankauskiene i sar., 2008).

Deca koja su hronično bila nasilna prema vršnjacima u toku školovanja, nastavljaju svoje nasilno ponašanje i tokom odraslog doba, što utiče na njihove sposobnosti da ostvare

adekvatne socijalne kontakte i međuljudske odnose (Oliver, Hoover, i Hazier, 1994). Takođe, ovi poremećaji u ponašanju pokazuju relativno veliku otpornost na klinički tretman, tako da oko 60% ove dece ima lošu prognozu. Uočava se trend da ovi problemi sa odrastanjem prerastaju u delinkvenciju ili antisocijalne poremećaje ličnosti.

IV 4. Dečije prepoznavanje vršnjačkog nasilja

Da bi neku socijalnu interakciju odredili i označili kao nasilje, potrebna je interpretacija te interakcije, a za tu interpretaciju nije dovoljno samo registrovati ponašanje koje se može opaziti. Naime, vrlo često mogu postojati razlike i neslaganja nasilnika, žrtve i posmatrača (treće strane), oko toga da li je neko ponašanje bilo nasilno ili ne. Različita viđenja mogu nastati u odnosu na procenu da li je tim ponašanjem naneta stvarna, zanemarljiva ili nikakva šteta. Takođe, različita viđenja mogu nastati i neslaganjem oko stava da li je to ponašanje bilo opravdano ili barem “normalno”. Navedene razlike mogu biti pod značajnim uticajem kulturoloških razlika (kako šire kulture, tako i kulture vršnjaka). U nekim zemljama se odobravaju određeni postupci prema deci (npr. fizičko kažnjavanje), dok se u drugim sredinama ovakvo ponašanje smatra nasiljem (Zeira i sar., 2004).

Kada govorimo o vršnjačkom nasilju i dečijem prepoznavanju vršnjačkog nasilja, najsigurnije je verovati u interpretaciju žrtve koja jedina ima uvid u direktnu štetu. Međutim, tu može doći do izvesnih problema, jer iskazi žrtve o vršnjačkom nasilju i njeno shvatanje i prepoznavanje istog može biti nepodudarno sa našom laičkom epistemologijom i teorijskim odredjenjem. Da li je možda emocionalna reakcija deteta koju drugo dete pogleda mrko preterana i ne zaslužuje da se nazove psihičkom patnjom? I ono, što nas u ovom radu dominantno interesuje, da li može da se desi da dete ne prepozna ka njemu usmereno nasilje, da li možda nije adekvatno razumelo uvredljivu aluziju, pa je npr. uvreda “promašila metu” ili npr. dete nije svesno da je žrtva ogovaranja? Takođe, postavlja se pitanje, šta raditi u slučajevima gde ni nasilnik ni žrtva ne vide štetu, a vidi je posmatrač?

Neslaganje oko toga da li je neko ponašanje bilo nasilno ili ne može nastati oko razmimoilaženja da li je tim ponašanjem naneta stvarna ili zanemarljiva šteta ili štete uopšte nije ni bilo, ali i neslaganjem da li je to ponašanje bilo opravdano ili barem “normalno”. Tako su Blumental i saradnici (Blumenthal i sar., 1972, prema Popadić, 2009) utvrdili da je, tokom studentskih nemira u SAD šezdesetih godina prošlog veka, većina ispitanika

studentske demonstracije i paljenje vojnih poziva i pljačke označila kao nasilje, ali nije smatrala da je nasilje to što je policija tukla studente ili pucala na pljačkaše. Nasuprot ovoj većini, oni koji su odobravali studentske demonstracije upravo su policijsku intervenciju nazivali nasiljem.

U školskom kontekstu, ono što se iz jedne perspektive proglašava nasiljem, iz perspektive kulture vršnjaka ili šire kulture, nekada se opaža kao normalan, pa i poželjan oblik interakcije. U nekim zemljama odobravaju se ili podstiču ili se barem smatraju normalnim i neproblematičnim, postupci prema deci koji se u drugim sredinama smatraju nasiljem, kao što je fizičko kažnjavanje (Zeira, Astor i Benbenishty, 2004).

Uz označavanje nečijeg ponašanja kao agresivnog vezana je i norma negativnog reciprociteta, u smislu da je na nasilje dozvoljeno uzvratiti silom, tj. postupcima koji bi, da im ne predhodi opravdan povod, mogli biti nazvani nasiljem. Socijalna norma dozvoljava da se na njeno kršenje u vidu neopravdane uvrede ili udarca uzvрати agresijom. "Nasilje otuda može biti utkano u socijalne norme koje propisuju uslove pod kojima je agresija prihvatljivo, čak i socijalno poželjno ponašanje" (Geen, 1998, prema Popadić, 2009). Ovakve specifične norme mogu da odlikuju pojedine segmente šire kulture. Otuda možemo govoriti o subkulturama nasilja. Kada nasilnici govore o svojim postupcima, jedan način kojim poriču da se radi o nasilju je upravo predstavljanje ovog postupka tako da ga je žrtva zaslužila, da je njihov postupak legitiman i da se u stvari njome ne krše pravila već se potvrđuju socijalne norme. Iz perspektive aktera, kako zaključuje Ričs (Riches, 1987) gubi se konotacija nasilja kao poremećaja i postupak prestaje da bude nasilje.

Ako učvršćivanje namere u određenje nasilja proizvodi teškoće u komunikaciji, pridodavanje nelegitimnosti čini ove poteškoće neuporedivo težim. "Pregovaranje" oko toga šta će se smatrati agresivnim-nasilnim, a šta neće, postaje opterećeno normama koje nisu vidljive ni do kraja osveščene niti su podložne racionalnoj argumentaciji, a koje mogu da variraju ne samo među kulturama, već i među bilo kojim socijalnim grupama – mlađim i starijim, nastavnicima i učenicima, manje i više obrazovanim, od jedne porodice do druge. Retke su one norme koje su neosetljive na kontekst. Tek ako poznamo socijalni kontekst i ocene o primrenosti postupaka u situaciji i prihvaćenim normama, može se zaključiti da li će se neki postupak smatrati nasilnim-agresivnim ili ne. Uvid u to da se ljudi, kada procenjuju da li je nešto nasilje ili ne, rukovode usklađenošću sa socijalnim normama, a ne samo procenom štete i zaključivanjem o nameri, pomaže da se bolje razume odkuda toliki nesporazumi u odnosu prema nasilju i koliko je teško postići međusobno slaganje.

U okviru programa “Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu”, realizovanog od strane UNICEF-a, Instituta za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, u rezultatima istraživanja koji su objavljeni u okviru izveštaja (Smederevac, Kodžopeljić, Čolović i Marković, 2010) autori ukazuju da postoji mogućnost da se prema nekim oblicima ponašanja vršnjaka razvija nejasna percepcija, u okviru koje se neka ponašanja ne prepoznaju kao nasilna, iako u svojoj osnovi to jesu. Na primer, jedna od predrasuda vezana za vršnjačko nasilje među učenicima je da se ono odnosi samo na fizičko zlostavljanje. Takođe, isti autori navode da je zabrinjavajući stav učenika da je vređanje normalan način komunikacije među vršnjacima i da oni takav oblik komuniciranja ne sagledavaju i ne prepoznaju kao oblik vršnjačkog nasilja. Zanimljivo je, takođe, da sa jedne strane učenici kažu da je vređanje “normalan” način komunikacije među vršnjacima, te da je ismevanje “samo” šala, a da ih sa druge strane najviše uznemiravaju ovakvi oblici ponašanja njihovih vršnjaka. Rezultati dobijeni u okviru ovog istraživanja pokazuju da učenici mnoga ponašanja ne prepoznaju kao nasilje i da im je sam proces odgovaranja na pitanja u upitniku pomagao da nasilje sagledaju iz drugog ugla i da ga lakše i adekvatnije prepoznaju. Rezultati dobijeni u fokus grupama potvrđuju da su svi učenici kao lično iskustvo imali izloženost vređanju i ogovaranju. Navode da im je to veoma neprijatno iskustvo, ali da se na ovakve oblike vršnjačkog nasilja ne reaguje u dovoljnoj meri ni od strane samih učenika, ni od strane nastavnika. Navodi se čak i da su ovakve pojave “deo odrastanja”. Ovi autori (Smederevac i sar., 2010), dalje izveštavaju da gotovo svi učenici koji su učestvovali u fokus grupama navode da su više puta bili nasilni prema svojim vršnjacima. Iako je fizičko nasilje retko, učenici ističu da je i verbalno nasilje problem i da nekad preteraju u svojim reakcijama. Ipak, ima dilema među njima o tome šta je “normalan” način komunikacije sa vršnjacima, a šta se smatra nasilnim ponašanjem.

U skladu sa tim, može se razmatrati pitanje koliko se zapravo dečije shvatanje i prepoznavanje vršnjačkog nasilja podudara ili ne sa onim što ono po definiciji i teorijskom određenju jeste. Odgovor na ovo pitanje mogao bi biti veoma značajan kako za senzitivizaciju učenika za prepoznavanje nanih oblika ponašanja kao nasilnih (iz pozicije nasilnika i iz pozicije žrtve), tako i kao osnova za izradu preventivnih i interventnih programa u vaspitno-obrazovnim ustanovama.

IV 7. Programi za prevenciju vršnjačkog nasilja

Problem školskog nasilja u razvijenim zemljama smatra se nacionalnim problemom i rešava se zajedničkim i sinhronizovanim aktivnostima različitih sektora: obrazovanja, zdravstva, pravosuđa. Mere kojima se nastoji sprečiti pojava i eskalacija nasilja u školama uključuju različite aktivnosti: od istraživanja problematike na nacionalnom nivou (prikupljanje podataka o nasilju i postojećoj školskoj praksi), preko osnivanja posebnih institucija koje se bave bezbednošću u školama, sprovođenja velikih kampanja protiv nasilja, sastavljanja nacionalnih planova akcija za sprečavanje nasilja u školama, osnivanja posebnih udruženja koja se bave problematikom školskog nasilja, do pokretanja časopisa i posebnih veb-stranica posvećenih školskom i vršnjačkom nasilju (Gašić-Pavišić, 2004). U SAD je 1993. godine osnovan prvi nacionalni državni centar za bezbednost – Centar za prevenciju školskog nasilja (Gašić-Pavišić, 2004). U Švedskoj je u cilju rešavanja ovog problema donet zakon da svaka škola mora imati program za prevenciju vršnjačkog nasilja (Frisen i sar., 2007).

U svetu postoji veliki broj programa za prevenciju vršnjačkog nasilja koje se mogu podeliti na aktivnosti usmerene na učenike i aktivnosti usmerene na školu u celini.

Prva grupa programa koja obuhvata aktivnosti usmerene na učenike podrazumeva učenje dece u školama vrednostima, znanjima i veštinama koje sprečavaju nasilno ponašanje. Druga grupa aktivnosti koje su usmerene na školu podrazumevaju informisanje o nasilju i raspoloživim službama, reorganizaciju rasporeda časova, formiranje malih razreda, obezbeđivanje atraktivnih programa, premeštanje dece sa problemima u drugu školu, preventivne mere ili tretmane za administrativno školsko osoblje (Gašić-Pavišić, 2004).

Brojna istraživanja pokazuju da pažljivo pripremljeni i realizovani preventivni programi mogu bitno da smanje nasilje među učenicima u školi (Gašić-Pavišić, 2004).

Jedan od prvih programa prevencije je program Olweusa (Olweus, 1999), nastao kao deo nacionalne kampanje u Norveškoj protiv siledžijstva u školama. Teorijsku osnovu ovog modela čini razvojni model ponašanja i teprija modifikacije ponašanja (Stevens, Bourdeaudhuij i Van Oost, 2000). Olweus smatra da učenici koji zlostavljaju drugu decu u školi u najvećoj meri to rade da bi zadobili dominaciju među njima ili bolji status među vršnjacima. Ako takvo agresivno ponašanje nema negativnih posledika po nasilnika, od strane roditelja, vršnjaka ili nastavnika i učitelja ili su te posledice neznatne, vršnjačko nasilje se uvećava. U skladu sa tim, Olweus smatra da preventivni programi treba da

promene socijalnu sredinu u kojoj se učenici nalaze i to smanjenjem pozitivnih posledica nasilništva i povećanjem negativnih ishoda po nasilnika. U program su, pored učenika, uključeni i vršnjaci, učitelji i nastavnici i roditelji. Program se primenjuje na tri nivoa – na nivou škole, nivou razreda i nivou pojedinačnih učenika. Program podrazumeva da nasilni učenici urade nešto za žrtvu ili ceo razred kako bi se iskupili za nasilno ponašanje, a žrtve nasilnog ponašanja dobijaju emocionalnu podršku, uče socijalne veštine i sa njima se razgovara o strategijama za uspešnije postupanje u slučaju kada ih neko zlostavlja. U individualnom radu sa učenicima i roditeljima, pored nastavnika, učestvuju i stručni saradnici iz škole i stručnjaci za mentalno zdravlje. Ovaj program je primenjen u Norveškoj, SAD, Engleskoj, Nemačkoj, Belgiji i drugim zemljama sa efektom smanjenja vršnjačkog nasilja za od 30%-70% (Gašić-Pavišić, 2004).

Autori koji su proveravali efekte Olweusovog programa (Stevens i sar., 2000) došli su do rezultata da uspeh programa zavisi od podrške sredine u kojoj se škola nalazi i da je program podesniji za osnovnu, nego za srednju školu.

Autor drugog svetski poznatog programa prevencije vršnjačkog nasilja je Goldštajn (Goldstein i Glick, 1987; Goldstein, 1992). Ovaj autor smatra da su deca koja se nasilno ponašaju to nasilno ponašanje naučila, živeći u agresivnoj sredini u kojoj se agresija uspešno koristi i gde nisu mogla da nuče veštine pregovaranja i nenasilnog rešavanja konflikata. Sadržaj programa čini učenje prosocijalnih veština (kroz modelovanje, igranje uloga, fidebkom o postignuću i učenje generalizacijom), obuka u kontroli besa i moralno vaspitanje. Ovaj program traje deset nedelja, mada se vreme za realizaciju programa može i prilagođavati.

Evaluacija ovog programa (Goldstein i Glick, 1987, prema Gašić-Pavišić, 2004) pokazala je da su mladi delinkventi postigli znatan uspeh u sticanju pet do deset socijalnih veština i da je ostvaren uspešan transfer tih veština, kao i da je moralno rezonovanje kod mladih u okviru ovog programa dostiglo više stadijume.

Pored ovog, Goldštajn je uradio još jedan program prevencije koji naglasak stavlja na učenje pozitivnog ponašanja kao zamene za agresiju. Ovaj program se zasniva na obuci u rešavanju problema, socijalnom opažanju, empatiji, upravljanju anksioznošću i saradnji.

Polazeći od toga da su mladi okruženi višestrukim socijalnim kontekstima, kao što su porodično okruženje, školsko okruženje, Smith je sa saradnicima (2004, prema Kathryn, 2006) razvio program za prevenciju vršnjačkog nasilja u kome je naglasak upravo na važnosti zajedničkog uticaja različitih nivoa okruženja učenika, a pre svega škole i porodice. Rezultati istraživanja su pokazali da učenici koji osećaju da su povezani sa

svojom školom izjavljuju da su bili uključeni u manje oblike nasilnog ponašanja (Bronfenbrenner 1979, prema Kathryn i sar., 2006). Akcenat u ovom programu je stavljen na psihologe i eksperte mentalnog zdravlja koji bi kroz interakciju sa školskim osobljem poboljšali školsku klimu, a u cilju smanjenja vršnjačkog nasilja (Haynes i sar.; Schwab-Stone i sar., 2002, prema Kathryn, 2006).

Postoji i grupa preventivnih programa koji se zasnivaju na organizovanju slobodnog vremena adolescenata posle nastave, jer se pokazalo da mnogi učenici ostaju sami posle škole, a tada je veća izloženost rizičnom ponašanju (Gašić-Pavišić, 2004). U skladu sa tim, uvedene su vanškolske aktivnosti koje su osnovno sredstvo za rešavanje agresivnih problema među učenicima. Najbolja od takvih aktivnosti, prema rezultatima nekih istraživanja je sport (Brewer i sar.; Lau i sar., 2004, prema Jankauskiene, 2008).

I u našoj zemlji se poslednjih godina pridaje sve veća pažnja i školskih vlasti i stručne javnosti problemima školskog i vršnjačkog nasilja. Naime, donošenjem Zakona o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, država se obavezala da preduzme mere za sprečavanje nasilja u porodici, institucijama i široj društvenoj sredini i da obezbedi zaštitu deteta. Ovom Konvencijom se, između ostalog, definiše se zaštita deteta od fizičkog i mentalnog nasilja, zloupotrebe i zanemarivanja. S druge strane, Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, definisano je da se prava deteta i učenika ostvaruju u skladu sa potvrđenim međunarodnim ugovorima i da su ustanove dužne da obezbede njihovo ostvarivanje. Nacionalnim planom akcije za decu, strateškim dokumentom koji je Vlada Republike Srbije usvojila 2004. godine, definisana je opšta politika zemlje prema deci, za period do 2015. godine. Jedan od specifičnih ciljeva Nacionalnog plana akcije za decu jeste uspostavljanje saradnje između stručnjaka svih sektora koji direktno ili indirektno brinu o deci (zdravstvo, obrazovanje, socijalna zaštita, policija, pravosuđe, nevladine organizacije), kao i za formiranje efikasne, operativne, međuresorne mreže za zaštitu dece od zlostavljanja, zanemarivanja i nasilja.

Donošenjem ovih dokumenata, stvorena je osnova za dalje bavljenje ovom problematikom u celom društvu, a u skladu sa tim i u vaspitno-obrazovnim ustanovama. Radi realizacije ovih ciljeva, 2005. godine, Vlada Republike Srbije usvojila je Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja.

Nacionalnim planom akcije za decu predviđena je i izrada posebnih protokola postupanja za pojedine sisteme (obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita, policija, pravosuđe) u slučajevima nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja, a u skladu sa osnovnim principima i smernicama iz Opšteg protokola. Posebnim protokolom uređuju se interni

postupci unutar sistema i pojedinačnih ustanova.

Posebnim protokolom za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama, detaljnije se razrađuje interni postupak u situacijama sumnje ili dešavanja nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja. Takođe, Posebni protokol pruža i okvir za preventivne aktivnosti i vodi ka unapređenju standarda za zaštitu dece i učenika.

Posebni protokol je obavezujući za sve koji učestvuju u životu i radu vaspitno-obrazovne ustanove i, na osnovu njega, ustanove su u obavezi da u svom Godišnjem programu rada definišu Program zaštite dece i učenika od nasilja i da formiraju tim za zaštitu dece i učenika od nasilja.

Ministarstvo prosvete je svim vaspitno-obrazovnim ustanovama na teritoriji Republike Srbije 2009. godine distribuiralo Priručnik za primenu posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u vaspitno-obrazovnim ustanovama. U ovom priručniku, između ostalog, posebna pažnja je posvećena značenju pojma nasilja, kao i aktivnostima na sprečavanju nasilja – prevenciji, kao i procedurama u situacijama nasilja – intervenciji.

U Posebnom protokolu definisan je opšti cilj, kao unapređenje kvaliteta života dece i učenika primenom mera prevencije za stvaranje bezbedne sredine za život i rad dece i učenika i primenom mera intervencije u situacijama kada se javlja nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje u ustanovama.

Pod specifičnim ciljevima u prevenciji u istom dokumentu podrazumeva se:

1. Stvaranje i negovanje klime prihvatanja, tolerancije i uvažavanja.
2. Uključivanje svih interesnih grupa (deca, učenici, nastavnici, stručni saradnici, administrativno i pomoćno osoblje, direktori, roditelji, staratelji, lokalna zajednica) u donošenje i razvijanje programa prevencije.
3. Podizanje nivoa svesti i povećanje osetljivosti svih uključenih u život i rad ustanove za prepoznavanje nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja.
4. Definisanje postupaka i procedura za zaštitu od nasilja i reagovanja u situacijama nasilja.
5. Informisanje svih uključenih u život i rad ustanove o procedurama i postupcima za zaštitu od nasilja i reagovanje u situacijama nasilja.
6. Unapređivanje kompetencija nastavnog i vannastavnog osoblja, dece, učenika, roditelja, staratelja i lokalne zajednice za uočavanje i rešavanje problema nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja.

Predlozi zadataka kojima se ostvaruju ciljevi u prevenciji su:

1. Upoznavanje sa pravnom regulativom, Opštim i Posebnim protokolom;
2. Usklađivanje podzakonskih akata ustanove;
3. Izrada Programa za zaštitu dece i učenika od nasilja (preventivne i interventne aktivnosti);
4. Definisanje uloga i odgovornosti u primeni procedura i postupaka;
5. Razvijanje i negovanje bogatstva različitosti i kulture ponašanja u okviru vaspitno-obrazovnih aktivnosti;
6. Organizovanje obuka za nenasilnu komunikaciju i konstruktivno rešavanje konflikata;
7. Organizovanje razgovora, tribina, predstava, izložbi o bezbednosti i zaštiti dece i učenika od nasilja;
8. Definisanje pravila ponašanja i posledica kršenja pravila;
9. Razvijanje veština efikasnog reagovanja u situacijama nasilja;
10. Umrežavanje svih ključnih nosilaca prevencije nasilja (savet roditelja, školski odbor, učenički parlament, nastavničko veće).

Takođe, polazeći od činjenice da nasilje među decom i mladima, u okviru obrazovno-vaspitnih ustanova i kod nas i u okruženju predstavlja globalni fenomen, kao i suočeni sa podacima da postoji trend povećanja porodičnog, a posebno vršnjačkog nasilja među decom i mladima u Srbiji, Ministarstvo prosvete je oktobra 2008. godine formiralo radnu grupu za koordinaciju aktivnosti na prevenciji nasilja u obrazovno-vaspitnim ustanovama. Radnu grupu čine predstavnici relevantnih sektora, saveta za prava deteta RS, međunarodnih organizacija i NVO.

U skladu sa svim gore navedenim, može se zaključiti da je država preduzela neophodne aktivnosti za strategije i programe prevencije nasilja među našim učenicima, kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou. Ostaje, još “samo” da se sve to realizuje u neposrednoj praksi.

V

FAKTORI RIZIKA ZA POJAVU VRŠNJAČKOG NASILJA U ŠKOLI

Jedan broj istraživača i teoretičara koji se bave problemima vršnjačkog nasilja, smatraju da je vršnjačko nasilje odraz celokupne situacije u jednom društvu. U društvima u kojima se kriminal i ubistva ne sankcionišu na adekvatan način, mladi se poistovećuju sa “negativnim herojima” i to dovodi do povećanje stope nasilja u tim društvima. Dakle, učenjem po modelu može se u određenoj meri objasniti pojava vršnjačkog nasilja. Na osnovu ovakve vrste učenja, može doći do prihvatanja novih oblika agresivnog ponašanja, do dezinhibicije do tada inhibiranih, do obnavljanja napuštenih, kao i do usvajanja i primenjivanja različitih oblika agresivnog ponašanja na nove situacije u kojima agresivno ponašanje ranije nije bilo ispoljavano (Rot, 2003).

Na pojavu školskog nasilja utiču sve promene koje se događaju u političkim, socijalnim, naučnim i obrazovnim strukturama u društvu i, u skladu sa tim, školsko nasilje je odraz celokupne situacije u jednom društvu (Gašić-Pavišić, 2004). Dakle, možemo zaključiti da je školsko nasilje, a u skladu sa tim i vršnjačko nasilje, interdisciplinarni problem, te da je psihologija samo jedna od nauka koja se bavi problemima vršnjačkog nasilja.

Kada govorimo o faktorima rizika za pojavu nasilja kod dece brojna istraživanja bavila su se uticajem vaspitanja i uslova odrastanja, kao faktorima rizika. Olweus (Olweus, 1998) je, na osnovu rezultata svojih istraživanja, došao do podataka da roditeljsko vaspitanje i uslovi u kojima dete raste utiču na pojavu nasilništva kod dece, kroz četiri faktora.

Prva dva faktora se odnose na dimenzije roditeljstva, na roditeljsku toplinu i roditeljski nadzor. Deca roditelja koja su nisko na dimenziji topline roditeljskog stava, roditelja koji nisu emotivno osetljivi na detetove potrebe, koji pružaju malo emotivne podrške, pažnje i zanimanja za dete, češće su neposlušna, agresivna i pokazuju probleme u ponašanju. Kako Olweus navodi, nedostatak topline i pažnje, posebno u najmlađem uzrastu, povećava opasnost od kasnije nasilnosti dečaka i njegovog neprijateljstva prema drugima. Izuzetno je važan bazičan emocionalni odnos roditelja. Bazično negativan emocionalni pristup, čija je karakteristika nedostatak topline i pažnje, nedvosmisleno povećava opasnost od kasnije dečje nasilnosti i neprijateljstva prema drugima. Rigbi (Rigby, 1996, prema

Baldry, 2003) smatra da slaba briga za decu i neobraćanje pažnje na njihova osećanja mogu biti značajni faktori rizika za nastanak i ispoljavanje vršnjačkog nasilja. Odrastanje u ovakvoj porodičnoj sredini dovodi do toga da dete razvije nizak nivo empatije prema drugima.

Druga dimenzija roditeljskog stila je roditeljski nadzor, dakle stepen u kome je dete nadzirano, disciplinovano i usmeravano. Deca kod kojih roditelji ne uspostavljaju jasne granice u odnosu na nasilničko ponašanje prema vršnjacima i odraslima, odnosno deca čiji su roditelji permisivni prema iskazivanju agresije, povećaće detetovu agresiju, a i time i povećati opasnost od kasnijeg nasilnog ponašanja. Naime, po Olweusu, ako manifestovana agresivna ponašanja nisu sankcionisana, dete u svom repertoaru ponašanja učvršćuje agresivne reakcije i to kroz neusvajanje mehanizama inhibicije agresivnosti. Ako su roditelji uopšteno popustljivi i tolerantni, ako ne postavljaju stroge granice u odnosu na nasilničko ponašanje, nivo detetove agresivnosti će se povećati.

Utvrđeno je da je treći važan faktor koji povećava nivo detetovog nasilja telesno kažnjavanje i nasilni emocionalni izlivi od strane roditelja. Rezultati istraživanja koje su u Engleskoj sprovedi Bowers sa saradnicima (1994, prema Baldry, 2003) pokazuju da su deca koja se nasilno ponašaju prema vršnjacima u školi, kao i oni koji su žrtve, odrasla u porodicama u kojima roditelji imaju tendenciju da budu nasilni jedni prema drugima ili prema deci. U ovakvim porodicama, nasilno ponašanje dece i adolescenata se objašnjava kao naučeno ponašanje. U kohezivnim porodicama, manja je verovatnoća za razvoj antisocijalnog ponašanja kod dece (Farrington, 1991, prema Baldry, 2003). Treći faktor vaspitanja koji u značajnoj meri povećava rizik od kasnijeg nasilnog ponašanja među decom je i emocionalno i fizičko zlostavljanje deteta od strane roditelja ili staratelja. Osim zlostavljanja deteta, prisustvovanje nasilju u porodici je faktor rizika za ispoljavanje agresivnog ponašanja, a u skladu sa time i nasilja među vršnjacima kod dece. Ovakva stanovišta podupiru rezultati mnogobrojnih istraživanja. U istraživanju Canadian National Longitudinal Survey of Children and Youth (Baldry, 2002), rezultati ukazuju da deca koja prisustvuju nasilju u kući u većem broju zlostavljaju svoje vršnjake na direktan ili indirektan način.

Zlostavljanje deteta, posebno emocionalno zlostavljanje i prisustvo nasilja u porodici ujedno predstavljaju i faktore rizika da dete postane žrtva nasilja. Naime, ta povezanost nije direktna, već kod te dece dolazi do smanjenja samopoštovanja, depresije, straha i slično. To može dovesti do udaljavanja od grupe vršnjaka i izolacije deteta, što u značajnoj meri povećava verovatnoću da dete postane žrtva.

Četvrti faktor rizika za ispoljavanje nasilja kod dece, a koji se odnosi na vaspitanje, po Olweusu je temperament deteta. Naime, Thomas i Chessova (prema Vasta, Haith i Miller, 1998) navode da “teže vaspitljiva” deca imaju više problema u ponašanju. Dobijeni rezultati govore o tome da se ne radi o direktnoj povezanosti temperamnentu i antisocijalnog ponašanja, već o povezanosti gde je medijatorna varijabla odnos roditelja prema detetu. U interakciji sa nedovoljno osetljivim, nedovoljno strpljivim, nedovoljno istrajnim i nedovoljno stabilnim roditeljima, postoji povećan rizik da ova “teže vaspitljiva” deca razviju nesigurnu privrženost i da roditelji reaguju agresivno na ponašanje deteta.

Scott (prema Žužul, 1985) navodi da su agresivne reakcije rezultat zajedničkog delovanja agresivne ličnosti i spoljašnje stimulacije koja dolazi iz okruženja. Da li će se neko dete ponašati nasilno, uslovljeno je velikim brojem činilaca u koje spadaju: individualni, vaspitni i situacioni.

U istraživanjima koja su se bavila pojavom nasilja među decom (Olweus, 1998), došlo se do podataka koji ukazuju da deca nasilnici imaju nedostatak empatije sa žrtvama, što neki autori tumače teškoćama u prepoznavanju socijalnih znakova iz okoline kod nasilnika. Istraživanja Dodge (prema Vasta, Haith i Miller, 1998) su pokazala da agresivna deca, češće nego neagresivna, pripisuju drugima agresivne namere. Dodatna istraživanja istog autora su pokazala da, kada postoje znaci koji pokazuju da namere nisu bile neprijateljske, agresivna deca teže razumeju i koriste te znake. U skladu sa tim, nastanak nasilnog ponašanja se može tumačiti i time da deca nasilnici veći broj situacija doživljavaju kao provocirajuće, što kod njih izaziva agresivnu motivaciju. Ipak, do manifestne agresije ne mora doći ako je učenjem usvojen mehanizam inhibicije agresivnosti.

U istraživanjima vršnjačkog nasilja, došlo se do podatka da deca koja više koriste cigarete imaju tendenciju ka ispoljavanju samodestruktivno vršnjačkog nasilja dva puta više od vršnjaka koji ih ne koriste. Pretpostavlja se da ponašanje, kao što je konzumiranje cigareta i alkohola, seksualni odnosi i vršnjačko nasilje, smanjuju samopoštovanje kod dece (West i Sweetihg, 1997, prema Jankauskiene, 2008). Ovo istraživanje je takođe pokazalo da su u nasilno ponašanje češće uključena nezadovoljna deca i deca sa niskim samopouzdanjem. Međutim, nije dovoljno jasno da li su nezadovoljstvo i nisko samopoštovanje uzrok ili posledica viktimizacije.

Društveno-ekonomski uslovi u porodici (obrazovni nivo roditelja, visina prihoda i standardi stanovanja), na osnovu rezultata istraživanja, nisu povezani sa nivoom vršnjačkog nasilja (Olweus 1980; Loeber, Stouthamer-Loeber 1986). Nasilnih (i nenasilnih) učenika

ima u svim društvenim slojevima, a isto važi i za učenike koji su žrtve (Olweus 1978, 1981).

U ovom delu rada, biće prikazani faktori rizika za agresivno ponašanje dece i adolescenata. Identifikovanje faktora rizika je veoma značajno, jer nam može pomoći da prepoznamo rizičnu decu i adolescente pre no što se problemi u ponašanju jave, te na taj način nam omogućava da radimo na primarnoj prevenciji sa agresivnom decom i adolescentima, ali i sa njihovim porodicama.

Kada razmatramo moguće faktore rizika za agresivno ponašanje kod dece, mogu se uočiti nekoliko grupa faktora u koje spadaju: porodični i genetski faktori, poremećena socijalna kognicija, socio-ekonomski status porodice, interpersonalni uticaji, pripadnost grupama vršnjaka sa problematičnim ponašanjem, uticaj mas medija i širi kulturološki faktori.

V 1. Porodični i genetski faktori

U okviru porodičnih i genetskih faktora rizika za pojavu agresivnog ponašanja, rezultati istraživanja naglašavaju ulogu postojanja psihičkih smetnji kod roditelja i specifičnosti interakcije roditelja i deteta.

U određenom broju istraživanja (Merikangas i sar., 1998), došlo se do rezultata da su kod dece čiji su roditelji alkoholičari u velikoj meri prisutni eksternalizirajući problemi u ponašanju, uključujući i poremećaj ponašanja, i poremećaj sa prkošenjem i suprotstavljanjem. U nekim kasnijim istraživanjima (Hill i Hruska, 1992) nije se potvrdila povezanost između alkoholizma roditelja i problema ponašanja dece. U skladu sa tim rezultatima, može se zaključiti da alkoholizam roditelja možda nije direktan i specifičan faktor rizika za pojavu agresivnog i antisocijalnog ponašanja kod dece, već da ovaj faktor deluje indirektno, kao elemenat vaspitnog zanemarivanja. Takođe, činjenica da li je samo jedan ili su oba roditelja alkoholičari, deluje kao medijator. Rezultati istraživanja (Dieker i sar., 1997) pokazuju da broj problema ponašanja kod dece raste ako su oba roditelja alkoholičari.

Osim alkoholizma, kao jedan od faktora rizika navodi se i antisocijalno ponašanje i kriminalitet roditelja. Agresivnost i antisocijalno ponašanje češće se pojavljuju u jednoj generaciji, a takođe ponekad zahvataju i više generacija jedne porodice (Frick i Jackson, 1993). Rezultati istraživanja pokazuju da između agresivnosti dece i agresivnosti roditelja

kad su bili istog uzrasta postoji korelacija (Huesmann i sar., 1984). Takođe, na osnovu kriminaliteta koji je prisutan kod roditelja može se predvideti dečja agresivnost i delinkvencija. Kod dece čiji su roditelji skloni kriminalu postoji povećan rizik da i deca razviju takvo ponašanje. Takođe, rezultati istraživanja pokazuju da je roditeljski kriminalitet kod desetogodišnje dece bio značajan prediktor njihove kasnije delinkventnosti (Robbins i sar., 1975).

Kada govorimo o faktorima koji se odnose na interakciju roditelj-dete, istraživanja su pokazala da je taj afektivni odnos u porodicama dece kod koji se javlja poremećaj ponašanja karakteriše mala količina emocionalne topline i velika količina međusobnog neprijateljstva (Seydlitz i Jenkins, 1998). Takođe, u istraživanjima je pokazano da postoji pozitivna korelacija između neprijateljskog odnosa roditelja i dece i antisocijalnog i agresivnog ponašanja (McCord, 1983), kao i da topao emocionalni odnos između dece i roditelja štiti decu od eksternalizovanih poremećaja (Rothbaum i Weisz, 1994).

Vaspitni stilovi roditelja koje karakteriše potkrepljenje negativnog ponašanja dece, takođe predstavljaju faktor rizika za agresivnost kod dece i adolescenata (Patterson i sar., 1992). Ta vrsta potkrepljenja se događa kada roditelj nešto traži od deteta, dete odbija da ispuni zahtev roditelja ili ga ignoriše, a roditelj nije u stanju da se izbori za ispunjenje svog zahteva od strane deteta. Roditelj prvo može početi da prekoreva i grdi dete zbog neispunjenog zahteva, a ako dete dosledno odbija da zahtev ispuni, situacija može da preraste u glasnu svađu i agresiju roditelja prema detetu. Na kraju se roditelj povlači i time potkrepljuje detetovu neposlušnost i agresivnost. Nakon ovakvog iskustva, dete će i u svom budućem ponašanju, kada ga roditelj prisili da ispuni određene zahteve, najverovatnije reagovati neposlušnošću i agresijom. Što roditelj više bude postavljao neprijatne zahteve po dete, to će snažnije i intenzivnije biti detetovo odbijanje i protivljenje. Na taj način dete uči da mu negativni oblici ponašanja obezbeđuju uspeh. Ovakavi obrasci ponašanja između roditelja i deteta se razvijaju postepeno, da bi vremenom postali sve izraženiji. Tako dete uči da pomoću prisile kontroliše članove svoje porodice i razvija niz antisocijalnih oblika ponašanja, a važne prosocijalne oblike ponašanja ne razvija u dovoljnoj meri (Patterson i sar., 1989). Nakon toga, ovakav obrazac ponašanja deteta se može preneti i generalizovati i na druga područja, npr. na ponašanje deteta u školi i među vršnjacima.

V 2. Poremećaj socijalne kognicije

Sledeći faktor rizika je poremećena socijalna kognicija dece i adolescenata. Naime, rezultati istraživanja (Dodge i Frame, 1982) pokazuju da su deca sa problemima u ponašanju, a naročito agresivna deca, sklona da u socijalnim interakcijama selektivno usmeravaju svoju pažnju na draži koje po njihovom mišljenju sadrže određenu neprijateljsku crtu. Takođe, ta deca u kontaktu i komunikaciji sa vršnjacima opažaju namernu provokaciju i pretnju, čak i u situacijama kada se drugi prema njima ponašaju dobronamerno ili prijateljski (Crick i Dodge, 1996). Kao posledica ovakve socijalne kognicije i percepcije, dolazi do pogoršanja problema u ponašanju te dece, jer oni zapravo svo vreme neadekvatno i pogrešno tumače svoje socijalno okruženje. Deca, nakon što situaciju protumače ugrožavajućom i neprijateljskom, u 70% slučajeva reaguju agresivno, dok kad situaciju procene kao pozitivnu, samo u 25% slučajeva reaguju agresivno (Dodge, 1980).

V 3. Socio-ekonomski status

Kada se razmatra uloga socio-ekonomskog statusa kao faktora rizika za pojavu agresivnog ponašanja kod dece i adolescenata, postoje, u određenom smislu, protivrečni nalazi istraživanja. Naime, iako nepovoljni socio-ekonomski status povećava rizik za agresivno i antisocijalno ponašanje (Loeber i sar., 1995), određeni broj autora (npr. Lahey i sar., 1995) smatraju da se socio-ekonomski status porodice ne može smatrati faktorom koji direktno utiče na pojavu agresivnosti. Naime, ova grupa autora smatra da se socio-ekonomski status reflektuje na druge faktore koji dovode do problema u ponašanju kod dece i adolescenata. Rezultati istraživanja (Frick, 1998) pokazuju da je nizak socio-ekonomski status, bez prisustva drugih faktora, povezan samo sa prelaznim oblicima antisocijalnog ponašanja. Dakle, povezanost socio-ekonomskog statusa i agresivnosti nije direktna. Moguće je da nizak socio-ekonomski status ograničava roditelje u njihovim vaspitnim postupcima, što može dovesti do problematičnog i agresivnog ponašanja deteta (Kilgore i sar., 2000). Druga mogućnost je da roditelji svoj socio-ekonomski status doživljavaju kao frustraciju, na koju reaguju agresijom – koja se onda prenosi kao model ponašanja.

V 4. Socijalno okruženje

Sledeći faktor rizika predstavlja uticaj socijalnog okruženja deteta. Porodično okruženje, uključujući odnos sa roditeljima, braćom, sestrama i drugim članovima porodice značajan je za rani razvoj međuljudskih sposobnosti, samokontrole i moralnog razumevanja (Frick, 1998). Osim porodičnog okruženja, grupe vršnjaka mogu imati značajan uticaj na pojavu i održavanje poremećaja ponašanja kod dece i adolescenata. Rezultati istraživanja (Ollendick i sar., 1992) pokazuju da se na osnovu loših odnosa sa vršnjacima u ranom i srednjem detinjstvu može predvideti socijalna neprilagođenost i delinkventnost u kasnijem detinjstvu i adolescenciji. Takođe, druga istraživanja (Farrington i sar., 1990) pokazuju da agresivna deca koju su vršnjaci isključili iz svog socijalnog okruženja imaju i najveći rizik za antisocijalno ponašanje. Ovi rezultati ukazuju na to da neprihvaćenost od vršnjaka može biti značajan faktor rizika za probleme ponašanja, a naročito ako su prisutni i drugi faktori rizika, kao što su loš školski uspeh i nedovoljna roditeljska kontrola (Rutter i sar., 1998).

I kod dečaka i devojčica uočena je povezanost između antisocijalnog ponašanja deteta i ponašanja njegove grupe vršnjaka (Keenan i sar., 1995). Deca sa antisocijalnim ponašanjem za prijatelje biraju decu sa manje prosocijalnih veština i uglavnom se druže sa decom koja i sama pokazuju manifestacije antisocijalnog ponašanja. Takva deca mogu jedna drugima demonstrirati nove oblike antisocijalnog ponašanja, međusobno se ohrabrivati i tako doprineti nastanku ukorenjenih šema problematičnog ponašanja (Lahey i sar., 1995).

V 5. Uticaj medija i kulturnih činilaca

Za objašnjenje odnosa i uticaja mas-medija, odnosno povezanosti agresivnog ponašanja i gledanja televizijskih emisija nasilničkog sadržaja, u literaturi su predložena tri mehanizma: gledanje emisija nasilničkog sadržaja može, zbog sadržaja koji izaziva uzbuđenje, da otkoči agresivne tendencije koje su u određenoj meri prisutne kod svake osobe (Bandura, prema Essau i Conradt, 2004); redovno gledanje takvih televizijskih emisija može da desenzibilize ljude u vezi sa nasiljem (Donnerstein, prema Essau i Conradt, 2004), tako da se agresivno ponašanje počinje smatrati prihvatljivim i normalnim; redovno

gledanje nasilnog televizijskog programa može modelovati i potkrepiti kognitivne šeme i stavove o nasilju (Berkowitz, , prema Essau i Conradt, 2004).

Kada govorimo o istraživanjima agresivnosti, neophodno je naglasiti da postoje i značajne kulturalne razlike. Učestalost antisocijalnog ponašanja u različitim kulturama je različita i nije neophodno povezana sa tehnološkim dostignućima, materijalnim blagostanjem ili gustom naseljenosti (Marsh i Wolfe, 2001). U nekim kulturama, kao što su Arapeši na Novoj Gvineji, borbene svađe i drugi međuljudski konflikti oštro se osuđuju. Suprotan primer su Gebusi na Novoj Gvineji koji svoju decu uče emocionalnoj neosetljivosti prema potrebama drugih i borbenom ponašanju (Gorer, 1968).

Rezultati istraživanja ukazuju da razlike između etničkih grupa, ako se uzmu u obzir i socio-ekonomski status, pol i uzrast, ne postoje ili su veoma male (Lahey i sar., 1995).

V 6. Vaspitni stavovi kao faktor rizika

Porodica je prva emocionalna i socijalna sredina u kojoj se dete formira, a roditelji mogu kontinuirano da opažaju sve reakcije i manifestacije ponašanja dece u raznovrsnim situacijama. U zavisnosti od zrelosti i sposobnosti roditelja da se bave vaspitanjem, kao i kulturnog i obrazovnog nivoa porodice, a u skladu sa vaspitnim stavovima roditelja, porodica, s jedne strane, može biti optimalna i podsticajna sredina za razvoj deteta ili, s druge strane, sputavajuća i ograničavajuća. Ovo predstavlja dva ekstrema kontinuuma u okviru koga se nalaze varijacije vaspitnih stavova i njihovog uticaja na razvoj deteta uopšte, a u skladu sa tim i na pojavu agresivnog ponašanja i nasilja kod dece.

Razvoj i socijalizacija deteta se odvija u neposrednoj interakciji mnogih faktora – psiholoških, socioloških, antropoloških, kulturoloških, filozofskih, istorijskih. Svi ti faktori mogu biti sistematizovani u dve kategorije: makro faktore (kulturno-socijalne) i mikro faktore (porodica, vršnjaci, vaspitno-obrazovne institucije) (Rot, 1994).

Široko je ukorenjen stav da postupci prema deci, naročito postupci roditelja, predstavljaju faktore koji u najvećoj meri utiču na oblikovanje ličnosti odraslog čoveka. Roditelji u svom ponašanju prema detetu imaju određene stavove. Ti stavovi se ne mogu dosledno primenjivati u svakoj situaciji, ali pretežno preovlađuju, tako da se ličnost deteta oblikuje u određenom kontekstu u kome dete raste, pre svega porodičnom (Stepanović,

2007). U procesu socijalizacije deteta u porodici odvija se dinamički proces u kome svi učesnici međusobno deluju jedni na druge i na osnovu iskustva se menjaju.

Gotovo da nema izuzetka među autorima na području psihologije u pogledu vrednovanja značaja porodičnog konteksta u formiranju ličnosti pojedinca (Kodžopeljić, Pekić i Genc, 2008.) Mnogobrojna istraživanja su se bavila značajem porodičnog konteksta i roditeljskih stavova na razvoj dece. U skladu sa tim, istraživale su se mogućnosti i ograničenja roditeljskog uticaja.

Kada govorimo o vaspitanju, velika većina autora koja se bavila i bavi ovom problematikom se slaže da ne postoji univerzalni način vaspitanja koji će zagantovano dovesti do poželjnih osobina ličnosti i ponašanja deteta.

Za normalan razvoj deteta potrebna je zrelost i sposobnost roditelja da se bave vaspitanjem. Pored toga, treba da postoji emocionalna veza roditelja i deteta, usklađen odnos među članovima porodice i zajedničko rešavanje problema. Vaspitni proces bi, u skladu sa tim, trebalo da se sprovodi u zavisnosti od karakteristika deteta, uz razvoj njegove samostalnosti i slobode odlučivanja (Grandić, 1997).

U ovom radu, vaspitni stavovi su predmet interesovanja za pojavu i ispoljavanje vršnjačkog nasilja u školama. U skladu sa tim, smatramo za neophodno da odredimo pojam vaspitnog stava, posebno zbog činjenice da pojam vaspitnog stava nije jednoznačno definisan kod različitih autora.

Zjemska (Ziemska, 1973, prema Piorkovska-Petrović, 1991) smatra da je pojam "odnosi" roditelja prema deci znatno širi pojam od pojma "stavovi" roditelja prema deci. Zjemska vaspitne stavove definiše kao "težnju ka određenom, relativno nepromenljivom načinu ponašanja roditelja prema detetu" (Ziemska, 1973, prema Piorkovska-Petrović, 1991).

Madreziki (Madrzycki, 1964, prema Piorkovska-Petrović, 1991) smatra da ponašanje roditelja prema detetu mora biti ustaljeno, da bi imalo oblik stava. U skladu sa tim, pod ustaljenošću on podrazumeva postojanost osećanja koja utiču na roditeljev način postavljanja prema detetu i razmišljanja o njemu.

Piorkovska-Petrović (Piorkovska-Petrović, 1991) u određenju pojma vaspitnih stavova kaže: "Stavovi roditelja nastupaju postupno, započinju rano i protežu se kroz celo detinjstvo i mladost jedinke, tokom ispunjavanja roditeljskih uloga. Odlikuju se relativnom postojanošću, a sastoje se od tri neophodna dela: znanja, osećanja i ponašanja, pri čemu osećanja predstavljaju odlučujući faktor".

Ono što takođe treba naglasiti je stanovište određenih autora (Genc, 1988) koji ukazuju na postojanje razlike između sledećih pojmova: vaspitni postupci, vaspitni stav i vaspitna atmosfera porodice. Hijerarhijski gledano, najuži je pojam vaspitnih postupaka, pod kojim se podrazumeva svaka reakcija vaspitača (kazna, pohvala, ignorisanje) na predhodeće ponašanje deteta. Širi pojam je pojam vaspitnih stavova koji predstavljaju skup određenih vaspitnih postupaka roditelja. Više vaspitnih stavova čine vaspitnu atmosferu porodice koja predstavlja najširi pojam u ovoj hijerarhiji navedenih pojmova.

Takođe, značajno je i naglasiti da, kada su u pitanju odnosi roditelja i njihove dece, značajnije je kako deca percipiraju vaspitne stavove svojih roditelja, a ne kakvi su vaspitni stavovi objektivno ili kakvi su iz ugla roditelja.

V 6.1. Modeli vaspitnih stavova: jednodimenzionalni, dvodimenzionalni i trodimenzionalni

- **Jednodimenzionalni modeli**

Istraživanja povezanosti porodičnih odnosa i kasnijeg razvoja ličnosti prvobitno su išla u smeru istraživanja pojedinačnih postupaka roditelja u podizanju dece i najčešće su se odnosila na dimenziju kontrole. Na jednom kraju ove dimenzije nalazi se ograničavanje, a na suprotnom popustljivost. Jedno od najvažnijih pitanja koje se ovde nameće je kako između dva ekstrema ove dimenzije naći sredinu. Kako osigurati vaspitanje koje, s jedne strane, daje dovoljno slobode za samostalni razvoj deteta, a sa druge strane omogućava odgovarajuće vođenje od strane vaspitača. Ova dimenzija se po analogiji sa Levinovim izučavanjima stilova rukovođenja posmatra duž kontinuuma od autokratskih, preko demokratskih, do laissez-faire.

Ovakve modele nazivamo jednodimenzionalnim modelima vaspitnih stavova.

Faktorska analiza dovela je do razvoja višedimenzionalnih modela vaspitnih stavova – dvodimenzionalnih i trodimenzionalnih.

- **Dvodimenzionalni modeli**

Dvodimenzionalni modeli se, na predlog Schafera (Schafer, prema Genc, 1988), prikazuju uz pomoć koordinatnog sistema. Pored dimenzije kontrole koja se odnosi na

psihičku i fizičku slobodu i omeđena je pridevima “ograničavajući” i “popustljivi” vaspitni stav, uvode i drugu, ortogonalnu, dimenziju omeđenu “toplim” i “hladnim” odnosima.

Istraživači i u ovom slučaju polaze od hijerarhije pojmova: vaspitni postupci, vaspitni stavovi i vaspitna atmosfera. Na osnovu konkretnih vaspitnih postupaka roditelja prema deci može se zaključiti o prisustvu određenog vaspitnog stava koji obično dominira u odnosu na neko dete. Međutim, roditelj ne može uvek da se ponaša baš na isti način, tako da se pojavljuju i vaspitni postupci koji nisu isključivo iz okvira jednog vaspitnog stava, te “popustljiv” roditelj može da postupi ograničavajuće, a “topao” da reaguje na hladan način u nekoj situaciji. Ukupnost svih ovih postupaka određuje vaspitnu atmosferu u kojoj dete odrasta (Kodžopeljić i sar., 2006).

U ovom modelu dimenzija kontrole se odslikava u situacijama i količini sputavanja i zabrana koje postavljaju roditelji. “Ograničavajući” roditelj postavlja pravila, zahteva njihovo strogo poštovanje, a svako nepoštovanje pravila smatra ozbiljnim prekršajem. “Popustljiv” roditelj ne zahteva strogo pridržavanje pravila, dopušta veću slobodu, a pravila fleksibilno primenjuje.

Dimenzija koja se tiče emocionalnog odnosa roditelja prema detetu, na polovima ima “topao” prihvatajući odnos usmeren na dete, odnosno “hladan” odbojan odnos.

Kombinacijom ova četiri ekstrema dimenzija dobijaju se četiri vaspitna stava: topao-popustljiv, topao-ograničavajući, hladan-popustljiv i hladan-ograničavajući.

Dominacija pojedinih vaspitnih stavova stvara atmosferu za razvoj određenih karakteristika dečje ličnosti:

1. Toplo-popustljiva atmosfera je dobra pretpostavka da se razvije ličnost okrenuta prema svetu, ambiciozna, prijateljska i kreativna. Ličnost koja uzima aktivno učešće i ne trpi pasivno uticaje. Dete je nekad neposlušno, ali se razvija u zdravu prosocijalnu ličnost.
2. Hladno-popustljiva atmosfera odiše nebrigom za dete. Kažnjavanje je intenzivno, a agresivne reakcije na učestale frustracije se tolerišu. Smatra se da je agresivnost najizraženija kod dece čiji su roditelji visoko tolerantni ali oštro kažnjavaju.
3. Toplo-ograničavajući vaspitni stav stvara nesamostalne osobe. Dete je prezaštićeno, nema slobodu da ispolji agresivnost, te se okreće sebi i anksioznosti. Ova deca su obično poslušna, povučena i manje kreativna.
4. Roditelj kod koga dominira hladno-ograničavajući stav ne prihvata dete. Pod izgovorom žrtvovanja za dete često ga i strogo kažnjava. Kod deteta se razvija

osećaj krivice, nepoverenja prema odraslima, pasivnost, a često se javljaju i teži neurotski problemi (Genc, 1988).

- **Trodimenzijski modeli**

Jedan od nedostataka dvodimenzijskih modela je da dimenzije međusobno nisu potpuno nezavisne. Zamerke se odnose i na terminološke probleme usled različitog definisanja pojma kontrole. Takođe, i određenje pojma “popustljivost”, u zavisnosti od toga da li se kombinuje sa toplim ili hladnim vaspitnim postupkom, nije jednoznačno (Kodžopeljić i sar., 2006.). U težnji da se zamerke upućene dvodimenzijskim modelima vaspitnih stavova prevaziđu, razvili su se trodimenzijski modeli. Autor jednog od trodimenzijskih modela je Kozeki (Kozeki, 1983, prema Genc, 1988). Dimenziju kontrole podelio je na dve: kognitivnu (otvoreno-zatvoreno vaspitanje) i dimenziju roditeljske odlučnosti (jako-slabo vaspitanje). Kombinacijom ove tri dimenzije dobijeno je osam tipova vaspitnih stavova:

1. Toplo-otvoreno-jak vaspitni stav roditelja jasno postavlja očekivanja i obezbeđuje stimulativne uslove. Dete najčešće postiže zadovoljavajući uspeh. Vaspitanje je harmonično.
2. Toplo-otvoreno-slab vaspitni stav roditelja je usmeren na dete, ispunjen ljubavlju, ali roditelj ne može da bude dosledan. Vaspitanje je liberalno.
3. Toplo-zatvoreno-jak vaspitni stav roditelja postavlja velike zahteve pred dete, obično one koje roditelj nije mogao da ispuni. Vaspitanje je ambiciozno.
4. Toplo-zatvoreno-slab vaspitni stav roditelja prezaštićuje dete, sa porukom da nikome ne treba verovati. Ovakva deca su često žrtve agresivnog ponašanja drugih, a razvijaju osećaj griže savesti i neurotskih. Vaspitanje je protektivno.
5. Hladno-otvoreno-jak vaspitni stav prisutan je kod roditelja koji je distanciran od svog deteta. Usmerava ga i ukazuje na ciljeve uz zahtev za strogim pridržavanjem pravila. Vaspitanje je hladno demokratsko.
6. Hladno-otvoreno-slab vaspitni stav roditelja stvara porodičnu atmosferu u kojoj se detetu ne poklanja pažnja. Takva deca često imaju problema u školi, zadirkuju svoje vršnjake, a kod nekih se kao posledica ovakvih odnosa može javiti predkriminalni tip ličnosti. Vaspitanje je zapostavljajuće.
7. Hladno-zatvoreno-jak vaspitni stav je kombinacija koja daje autokratsko vaspitanje. U njemu roditelj ne razgovara mnogo sa detetom, u postavljanju

zahteva je odlučan i jasan, u aktivnostima ga sputava i ograničava i češće kažnjava nego što hvali.

8. Hladno-zatvoreno-slab vaspitni stav roditelja daje disharmonično vaspitanje. Roditelji postavljaju zahteve pred dete, ali ne prate njegov rad i da li ih dete ispunjava. Roditelj je hladan prema detetu i istovremeno ga ograničava i sputava. (Maksimović, 2008.)

V 6. 2. Neprihvatljivo ponašanje kao posledica vaspitanja

Kao što je do sada već naglašeno, porodica je prva emocionalna i socijalna sredina u kojoj se dete formira. Dete svoje potrebe i motive nastoji da manje ili više uspešno zadovolji prvenstveno u porodici, a tek zatim i van nje. U situaciji kada dete naiđe na prepreke u zadovoljenju svojih potreba, javlja se osećaj frustracije. Ove prepreke u okviru porodične atmosfere i vaspitnih stavova mogu biti različite: od čestih zabrana, distanciranosti ili protektivnosti, do čestog fizičkog kažnjavanja. Erikson (Erikson, prema Golubović, 1981) naglašava da štetan uticaj imaju frustraciona stanja koje dete ne može da razume, posebno ako ima osećaj da je odbačeno i zanemareno od strane roditelja. Ta frustraciona stanja za posledicu mogu imati osujećenje detetove potrebe za ljubavlju, sigurnošću i prihvatanjem. Sve ovo kao posledicu može imati osećanje anksioznosti i njegov negativan uticaj je veći ukoliko frustraciona stanja traju duži vremenski period. U takvim situacijama, da bi se otklonio ili smanjio osećaj anksioznosti, kod deteta dolazi do različitih oblika društveno neprilagođenog ponašanja. U skladu sa tim, agresivno ponašanje deteta prema vršnjacima može biti posledica nezadovoljenja motiva za isticanjem i samopotvrđivanjem. Nemogućnost da ove motive zadovolji u porodičnom okruženju, dovodi do osećanja nezadovoljstva kod deteta. Tada dete traži izlaz iz stanja dugoročne frustracije, a to može biti nasilno ponašanje prema drugoj deci. Posledice trajnih frustracija mogu biti poremećaji ličnosti i problematični oblici ponašanja (Genc, 1988).

Kada razmatramo porodične odnose, vaspitnu atmosferu i vaspitne stavove koji doprinose nastanku neadekvatnog i neprihvatljivog ponašanja kod dece, celokupan porodični uticaj možemo svrstati u dve osnovne kategorije. To su situacije kada dete ne dobija dovoljno ljubavi, bilo objektivno ili samo subjektivno koje zavisi od detetove procene, s jedne strane, ili situacije kada roditelji preteruju u pokazivanju ljubavi, s druge strane. U prvoj kategoriji su deca čiji su roditelji strogi, distancirani, oni koji nemaju

vremena za svoju decu. U drugoj kategoriji su deca protektivnih roditelja koji stalno brinu za svoju decu, previše ih štite, oslobađajući ih svih obaveza. Takva deca imaju nisku toleranciju na frustracije i teže se osamostaljuju (Genc, 1988). Ovde, takođe, treba naglasiti da pojedini autori smatraju da nije od presudnog značaja količina vremena koju roditelj provodi sa decom, već kvalitet njihovog odnosa.

Kao posledica ovakvih porodičnih odnosa može doći do neadekvatnog i neprilagođenog ponašanja kod dece koje se može manifestovati pojavom agresivnog ponašanja, izbegavanja i napuštanja škole, delinkvencije. Takođe, mogu se javiti neurotične tegobe kao što su glavobolje, nesanice, mucanje.

U okviru Šeferovog dvodimenzionalnog modela vaspitnih stavova, mogu se izdvojiti ponašanja i vaspitni stavovi roditelja koji stvaraju uslove za razvoj opisanih problema kod dece. Naime, hladno-popustljiv vaspitni stav roditelja pogoduje razvoju socijalno neprihvatljive agresije kod deteta i hladno-ograničavajući (a ponekad i toplo-ograničavajući) pospešuje pasivnost i neurotične tegobe kod deteta (Genc, 1988).

EMPIRIJSKI DEO

VI

PROBLEM I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

VI 1. Problem istraživanja

U društvu u kome živimo nasilje je veoma rasprostranjeno. Porast nasilja je veoma vidljiv i u školama. Vršnjačko nasilje u školama se povećava i u razvijenim i u nerazvijenim zemljama, i u seoskim i u gradskim sredinama. Vršnjačko nasilje u školama postalo je pitanje javnog zdravlja kojim se bavi i Švedska zdravstvena organizacija. U skladu sa činjenicom da je problem vršnjačkog nasilja sve prisutniji u školama i kod nas i u svetu, sve je veća potreba za istraživanjima koja se bave ovom aktuelnom problematikom, a sa ciljem da se dobiju relevantni podaci i informacije koje bi pomogle prevenciji ovakvog ponašanja.

Činjenica da postoje razlike u rezultatima istraživanja o učestalosti i oblicima vršnjačkog nasilja u našoj zemlji u odnosu na druge zemlje (Gašić-Pavišić, 1998.; Gašić-Pavišić, 2004.; Popadić i Plut, 2007), nameće se pitanje da li se u našem društvu i među učenicima naših škola razlikuje shvatanje o tome šta je nasilje u odnosu na učenike iz drugih zemalja i da li se i koliko kod nas nasilje shvata kao “normalno”.

Takođe, rezultati predhodnih istraživanja su pokazali da postoji povezanost između određenih vaspitnih stavova i nasilnog ponašanja dece, što ukazuje da se i u ovom istraživanju mogu očekivati rezultati koji bi upućivali na to koji vaspitni stavovi i na koji način mogu uticati na pojavu i manifestovanje nasilnog ponašanja među vršnjacima u školi.

Problem ovog istraživanja je upoznavanje sa pojavnim oblicima, učestalošću i faktorima rizika za pojavu vršnjačkog nasilja u osnovnim školama.

VI 2. Ciljevi istraživanja

Osnovni cilj istraživanja jeste utvrditi pojavne oblike, učestalost i faktore rizika vršnjačkog nasilja u osnovnim školama u Južnom Banatu.

Iz ovog opšteg cilja proizilaze i četiri specifičnija:

- utvrditi kakvo je dečije prepoznavanje različitih oblika vršnjačkog nasilja;

- utvrditi kolika je učestalost vršnjačkog nasilja u osnovnim školama u posljednja tri meseca i tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja;
- utvrditi koji su pojavni oblici vršnjačkog nasilja najzastupljeniji u osnovnim školama (fizičko, vređanje, spletkarenje, pretnje, prisiljavanje, otimanje i uništavanje imovine, seksualno uznemiravanje);
- utvrditi koji prediktori (faktori rizika i viktimološki faktori) i u kojoj meri doprinose nastanku i ispoljavanju vršnjačkog nasilja u osnovnim školama, i to i za poziciju nasilnika i za poziciju žrtve.

Navedeni ciljevi mogu se dalje odrediti preko istraživačkih zadataka kojima će se baviti autor ovog istraživanja:

1. Utvrditi koliko uspešno ucinici različite oblike vršnjačkog nasilja prepoznaju kao nasilnu vršnjačku interakciju (fizičko, vređanje, spletkarenje, pretnje, prisiljavanje, otimanje i uništavanje imovine, seksualno uznemiravanje);
2. Utvrditi da li postoji veza između prepoznavanja seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja i pola, razreda koji učenici pohađaju, njihovog školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);
3. Utvrditi da li postoji veza između prepoznavanja fizičkog vršnjačkog nasilja i pola, razreda koji učenici pohađaju, njihovog školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);
4. Utvrditi da li postoji veza između prepoznavanja prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja i pola, razreda koji učenici pohađaju, njihovog školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);
5. Utvrditi da li postoji veza između prepoznavanja pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja i pola, razreda koji učenici pohađaju, njihovog školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);
6. Utvrditi da li postoji veza između prepoznavanja otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja i pola, razreda koji učenici pohađaju, njihovog školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);
7. Utvrditi da li postoji veza između prepoznavanja spletkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja i pola, razreda koji učenici pohađaju, njihovog školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);
8. Utvrditi da li postoji veza između prepoznavanja vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja i pola, razreda koji učenici pohađaju, njihovog školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);

9. Utvrditi kolika je učestalost vršnjačkog nasilja u osnovnim školama u poslednja tri meseca;
10. Utvrditi da li postoji veza između učestalosti vršnjačkog nasilja u poslednja tri meseca i pola, uzrasta, školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);
11. Utvrditi kolika je učestalost vršnjačkog nasilja u osnovnim školama u toku celog dosadašnjeg školovanja;
12. Utvrditi da li postoji veza između učestalosti vršnjačkog nasilja u toku celog dosadašnjeg školovanja i pola, uzrasta, školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad);
13. Utvrditi kojim oblicima vršnjačkog nasilja (fizičko, emocionalno-psihološko, socijalno, seksualno) su najčešće bili izloženi učenici u poslednja tri meseca;
14. Utvrditi koje su oblike vršnjačkog nasilja (fizičko, emocionalno-psihološko, socijalno, seksualno) učenici najčešće ispoljavali u poslednja tri meseca;
15. Utvrditi koje grupe varijabli (pol, materijalno stanje porodice, obrazovni nivo oca i majke, vaspitni stavovi oca i majke i nasilje u porodici) bolje objašnjavaju poziciju nasilnika direktnog (manifestnog) vršnjačkog nasilja – vređanja i fizičkog nasilja;
16. Utvrditi koje grupe varijabli (pol, materijalno stanje porodice, obrazovni nivo oca i majke, vaspitni stavovi oca i majke i nasilje u porodici) bolje objašnjavaju poziciju nasilnika indirektnog vršnjačkog nasilja – manipulativnog i socijalnog vršnjačkog nasilja;
17. Utvrditi koje grupe varijabli (pol, materijalno stanje porodice, obrazovni nivo oca i majke, vaspitni stavovi oca i majke i nasilje u porodici) bolje objašnjavaju poziciju žrtve direktnog vršnjačkog nasilja – vređanja i fizičkog nasilja;
18. Utvrditi koje grupe varijabli (pol, materijalno stanje porodice, obrazovni nivo oca i majke, vaspitni stavovi oca i majke i nasilje u porodici) bolje objašnjavaju poziciju žrtve manipulativnog vršnjačkog nasilja – otimanja i uništavanja imovine, pretnji i prisiljavanja;
19. Utvrditi koje grupe varijabli (pol, materijalno stanje porodice, obrazovni nivo oca i majke, vaspitni stavovi oca i majke i nasilje u porodici) bolje objašnjavaju poziciju žrtve socijalnog vršnjačkog nasilja – spletkarenja.

VII METOD

VII 1. Uzorak

Prigodan uzorak na kome je izvršeno istraživanje obuhvata 520 ispitanika, starosti od 9 do 14 godina, učenika trećih, četvrtih, petih, šestih, sedmih i osmih razreda osnovne škole. Uzorkom su obuhvaćeni učenici dve škole na selu i to Osnovne škole “Jovan Jovanović Zmaj” u Hajdučici i Osnovne škole “Jovan Sterija Popović” u Velikoj Gredi, kao i jedne škole u gradu i to Osnovne škole “Olga Petrov Radišić” u Vršcu. Prilikom analize podataka, eliminisano je 16 upitnika koji su bili nepotpuni, tako da konačan uzorak čini 504 ispitanika.

Struktura uzorka u odnosu na pol, razred i mesto pohađanja škole prikazana je u Tabeli 3.

Tabela 3: Struktura uzorka

		frekvencije	%
POL	muški	246	48,8%
	ženski	258	51,2%
RAZRED	treći	70	13,9%
	četvrti	76	15,1%
	peti	97	19,2%
	šesti	91	18,1%
	sedmi	76	15,1%
	osmi	94	18,6%
MESTO POHAĐANJA ŠKOLE	selo	217	43,1%
	grad	287	56,9%

VII 2. Tok istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u Osnovnim školama “Jovan Jovanović Zmaj” u Hajdučici, “Jovan Sterija Popović” u Velikoj Gredi i “Olga Petrov Radišić” u Vršcu, u periodu od aprila do juna 2009. godine. Ispitivanje je sprovedeno grupno, na nivou pojedinačnih odeljenja za vreme nastave, u prisustvu učitelja (razrednih starešina) i stručnih

saradnika (pedagoga ili psihologa) sve tri škole. Ispitivači su naglasili da je ispitivanje anonimno i da će se podaci koristiti za potrebe izrade naučnog rada (doktorske teze). Takođe, ispitivači su zamolili ispitanike da budu iskreni i da upitnike rešavaju samostalno, bez međusobnog komentarisanja i dogovaranja.

Ispitanicima je dato uputstvo za popunjavanje upitnika, a po potrebi su davana i dodatna objašnjenja, nakon čega su upitnici podeljeni ispitanicima. Predviđeno vreme za popunjavanje upitnika trajalo je jedan školski čas (45 minuta), što je bilo dovoljno vreme.

U upitniku za ispitivanje javnih oblika i učestalosti vršnjačkog nasilja na početku su data određenja nasilnog i nenasilnog ponašanja, na sledeći način:

- *Šta jeste nasilno ponašanje*

“Kada kažemo da se neko nasilno ponaša, mislimo na to da svojim postupcima nanosi drugom detetu bol, strah i sramotu. Nasilno ponašanje je ono ponašanje koje ima za cilj da namerno nanese bol, strah i poniženje”.

- *Šta nije nasilno ponašanje*

“Pod nasilnim ponašanjem ne podrazumevamo prijateljska zadirkivanja i prepirke, kao ni slučajno nanošenje štete drugom detetu”.

Ispitanici su pokazali kooperativnost i zainteresovanost za učestvovanje u istraživanju, tako da nije bilo problema prilikom prikupljanja podataka.

Za svakog od učenika obuhvaćenog ispitivanjem, razredne starešine (učitelji) su popunjavali upitnik za učitelje (razredne starešine).

VII 3. Varijable

Varijable u ovom istraživanju su sledeće: sociodemografske varijable, varijable koje se odnose na vaspitne stavove roditelja, kao i varijable koje se se tiču vršnjačkog nasilja i nasilja u porodici.

- *pol ispitanika* (dihotomna varijabla; muški-ženski);
- *školski uspeh ispitanika* (nedovoljan, dovoljan, vrlo dobar, dobar, odličan);
- *razred koji ispitanik pohađa*: niži razredi (treći, četvrti i peti), i viši razredi (šesti, sedmi i osmi) razredi osnovne škole;
- *mesto pohađanja škole* (selo ili grad; podelu je na osnovu mesta izvršio istraživač);

- *materijalno stanje porodice* (mereno preko posebno konstruisane trostepene skale: nisko, zadovoljavajuće, visoko);
- *obrazivni nivo oca i majke ispitanika* (osnovna škola, srednja škola, viša ili visoka škola);
- *vaspitni stavovi oca i majke ispitanika*, varijabla koja meri vaspitne stavove na dimenzijama toplo-hladno i popustljivo-ograničavajuće, a merena je Upitnikom vaspitnih stavova (Kodžopeljić i sar., 2006). Dimenzije vaspitnih stavova su definisane kao faktorski skrovi na prvim glavnim komponentama subskala Upitnika vaspitnih stavova. To su kontrolna dimenzija i afektivna dimenzija.
- *nasilje u porodici*, varijabla koja je ekstrahovana analizom homogenosti (HOMALS), a obuhvatila je pitanja iz Upitnika za učitelje i razredne starešine koja se odnose na prisutnost nasilnog ponašanja u porodici (zlostavljanje i zanemarivanje učenika od strane roditelja, ispoljavanje nasilnog ponašanja braće, sestara i roditelja učenika, kao i pitanja o postojanju alkoholizma ili istorije kriminalnog ponašanja u porodici);
- *dečije prepoznavanje različitih oblika vršnjačkog nasilja*, varijable koje predstavljaju stepen dečijeg prepoznavanja različitih oblika vršnjačkog nasilja (fizičko vršnjačko nasilje, vređanje, splotkarenje, pretnje i prisiljavanje, otimanje i uništavanje imovine, seksualno uznemiravanje), merena Upitnikom dečijeg shvatanja vršnjačkog nasilja, pri čemu se prepoznavanje svakog pojediničanog oblika izražava prosečnim skorom na ajtemima u upitniku koji se odnose na određeni oblik vršnjačkog nasilja.
- *izloženost vršnjačkom nasilju – žrtva*, opšte samoprocene u poslednja tri meseca i tokom celog školovanja, merene Upitnikom pojava oblika i učestalosti vršnjačkog nasilja u osnovnim školama, koje obuhvataju fizičko vršnjačko nasilje, vrđjanje, splotkarenje, pretnje, prisiljavanje, otimanje i uništavanje imovine, seksualno uznemiravanje; mereno preko četvorostepene skale: ni jednom, jednom ili dvaput, više puta, često;
- *oblici vršnjačkog nasilja – učenici kao žrtve i kao nasilnici*, specifične samoprocene merene Upitnikom pojava oblika i učestalosti vršnjačkog nasilja u osnovnim školama, a obuhvataju fizičko vršnjačko nasilje, vređanje, splotkarenje, pretnje, prisiljavanje, otimanje i uništavanje imovine, seksualno uznemiravanje; mereno preko četvorostepene skale: ni jednom, jednom ili dvaput, više puta, često.

VII 4. Instrumenti

1) Za ispitivanje dečijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja korišćen je instrument koji je sastavio autor ovog rada za potrebe ovog istraživanja. Upitnik dečijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja za učenike nižih razreda (u niže razrede svrstali smo treći, četvrti i peti razred osnovne škole) sastoji se od 18 ajtema kojima se procenjuje kako učenici prepoznaju različite oblike vršnjačkog nasilja. Od 18 ajtema, 13 ajtema obuhvataju ono što nasilje po definiciji jeste, uključujući fizičko, emocionalno-psihološko i socijalno nasilje, a 5 ajtema obuhvata one vršnjačke interakcije koje po definiciji ne podrazumevaju nasilje. Upitnik dečijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja za učenike viših razreda (šesti, sedmi i osmi razred osnovne škole) sastoji se od 19 ajtema, ajtem više u odnosu na upitnik za niže razrede koji se odnosi na dečije prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja. Na ovom upitniku, ispitanici odgovaranjem na binarnoj skali (DA i NE) procenjuju da li je tvrdnja za njih tačna, odnosno nije tačna. Dakle, za svaku tvrdnju učenici se izjašnjavaju da li to za njih predstavlja oblik vršnjačkog nasilja ili ne.

2) Vaspitni stavovi roditelja, kao faktor rizika za nastanak i ispoljavanje vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih škola, ispitivani su pomoću Upitnika vaspitnih stavova (Kodžopeljić i sar., 2006), a koji je, za potrebe ovog istraživanja, od početnih 44 ajtema sveden na 20 ajtema, na osnovu rezultata fokus grupe na učenicima uzrasta obuhvaćenih u uzorku istraživanja. Tvrdnje se odnose na dve dimenzije odnosa roditelja prema svojoj deci, a u skladu je sa Šeferovim dvodimenzionalnim modelom vaspitanja. Prva dimenzija je afektivna dimenzija čiji su krajevi određeni kao toplo nasuprot hladnom, dok je druga dimenzija kontrolna dimenzija čiji su krajevi popustljivo nasuprot ograničavajućem vaspitanju. Upitnik se sastoji od četiri subskale (toplo vaspitanje, hladno vaspitanje, popustljivo vaspitanje i ograničavajuće vaspitanje). Ispitanici ocenjuju vaspitni stav oca i vaspitni stav majke na petostepenoj skali Likertovog tipa (1 označava da se ispitanik uopšte ne slaže, a 5 označava potpuno slaganje sa datom tvrdnjom). U Tabeli 4 prikazane su aritmetičke sredine, raspon i standardne devijacije na skali vaspitnih stavova, dobijene na našem uzorku. Krombahova alfa za subskale ima sledeće vrednosti: za toplo vaspitanje 0,81, za hladno vaspitanje 0,74, za ograničavajuće vaspitanje 0,71 i za popustljivo vaspitanje 0,67.

Tabela 4: Distribucija vaspitnih stavova

Vaspitni stav	AS	Minimum	Maksimum	SD
otac toplo	33,54	20	42	4,00
otac hladno	18,05	11	22	1,94
otac ograničavajuće	13,84	5	15	1,78
otac popustljivo	7,73	5	15	2,08
majka toplo	44,19	28	56	4,74
majka hladno	29,34	17	37	3,36
majka ograničavajuće	14,19	6	15	1,40
majka popustljivo	7,67	5	15	2,09

3) Za ispitivanje pojava oblika i učestalosti vršnjačkog nasilja u školama, korišćen je instrument koji je napravljen na bazi postojećih instrumenata namenjenih za merenje vršnjačkog nasilja u osnovnim školama (Popadić i Plut, 2007). Upitnik se odnosi na pojavne oblike i učestalost vršnjačkog nasilja, i sastoji se od pitanja koja ukazuju da li je učenik nasilan prema svojim vršnjacima ili je žrtva vršnjačkog nasilja. Nakon uputstva, ispitanicima je definisano vršnjačko nasilje kao svi oni slučajevi kada učenik učenika *namerno* izlaže ponašanju koje ima za cilj da ga *povređi, uplaši ili ponizi*. Takođe, ispitanicima je zatim naglašeno da pod nasilnim ponašanjem ne podrazumevamo prijateljska zadirkivanja i prepirke, kao ni slučajno, nenamerno nanošenje štete. Za učenike nižih razreda, upitnik čini 29 ajtema koji obuhvataju fizičko, psihološko-emocionalno i socijalno nasilje iz pozicije nasilnika i žrtve. Za učenike viših razreda, ovaj upitnik se sastoji od 34 ajtema koji obuhvataju fizičko, psihološko-emocionalno, socijalno i seksualno vršnjačko nasilje, iz pozicije nasilnika i pozicije žrtve. Za svaki od tih oblika nasilja, učenik odgovara koliko je puta tako nešto *doživeo* u školi u predhodna tri meseca, zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora (nije se desilo ni jednom, desilo se jednom ili dvaput, dešavalo se više puta, događa se skoro svakodnevno).

4) Upitnik za učitelje (razredne starešine) takođe je konstruisan za potrebe ovog istraživanja. U prvom delu, on sadrži pitanja koja se odnose na socio-demografske varijable (pol, razred, školski uspeh na polugodištu, broj dece u porodici i red rođenja deteta, stepen obrazovanja i zaposlenje oca i majke, stambeno pitanje, socio-ekonomski status i struktura porodice). U drugom delu ovog upitnika se nalaze i pitanja koja se odnose na faktore rizika i viktimološke faktore za nastanak i ispoljavanje vršnjačkog nasilja, a koji se odnose na prisutnost nasilnog ponašanja u porodici, zlostavljanje i zanemarivanje učenika od strane

roditelja, ispoljavanje nasilnog ponašanja braće, sestara i roditelja učenika, kao i pitanja o postojanju alkoholizma ili istorije kriminalnog ponašanja u porodici. S obzirom na to da su odgovori na pitanja u ovom upitniku koji se odnose na nasilno ponašanje u porodici kategorijalne varijable, podvrgnute su Analizi homogenosti (HOMALS), te je na taj način ekstrahovana dimenzija *nasilje u porodici*, a za potrebe hijerarhijske regresione analize za utvrđivanje faktora rizika i viktimoloških faktora vršnjačkog nasilja.

VII 5. Obrada i analiza prikupljenih podataka

Svi prikupljeni podasci obrađeni su u statističkim programima Statistica i SPSS. Korišćene su sledeće statističke metode:

- klasična deskriptivna statistika (aritmetička sredina, standardna devijacija, procenti itd);
- metode utvrđivanja razlika između aritmetičkih sredina – χ^2 test, ANOVA;
- hijerarhijska regresiona analiza.

VIII

REZULTATI

VIII 1. Dečije shvatanje vršnjačkog nasilja

U prvom delu istraživanja interesovalo nas je koliko se dečije prepoznavanje različitih oblika vršnjačkog nasilja podudara sa teorijskim određenjem istog. Ovi rezultati su prikazani u Tabeli 5 i oni pokazuju koliko uspešno učenici prepoznaju sledeće oblike vršnjačkog nasilja: seksualno uznemiravanje (95% učenika je ajtem koji se odnosi na ovaj oblik vršnjačkog nasilja adekvatno prepoznalo kao nasilnu vršnjačku interakciju) , fizičko vršnjačko nasilje (91,9%), prisiljavanje (88,5%), pretnje (86,3%), otimanje i uništavanje imovine (84,1%), spletkarenje (61,4%) i vređanje (51,4%). Ovakvi rezultati upućuju na mogućnost da učenici osnovnih škola otvorene, direktne oblike vršnjačkog nasilja uspešnije prepoznaju kao nasilne vršnjačke interakcije, za razliku od indirektnih, emocionalno-psiholoških i relacionih oblika vršnjačkog nasilja, koje učenici manje uspešno procenjuju kao nasilne.

Tabela 5: Procenti dečijeg prepoznavanja pojedinih oblika vršnjačkog nasilja

	N	%
seksualno uznemiravanje*	261	95,0%
fizičko nasilje	504	91,9%
prisiljavanje	504	88,5%
pretnje	504	86,3%
otimanje i unistavanje	504	84,1%
spletkarenje	504	61,4%
vređanje	504	51,4%

* Odgovarali su samo učenici 6-8 razreda.

Dalje u istraživanju želeli smo da proverimo da li postoje statistički značajne razlike u dečijem prepoznavanju sedam specifičnih oblika vršnjačkog nasilja (seksualno uznemiravanje, fizičko nasilje, prisiljavanje, pretnje, otimanje i uništavanje imovine, spletkarenje i vređanje) u odnosu na pol, razred, školski uspeh i pohađanje škole na selu ili

u gradu. Za proveru ovog cilja koristili smo analizu varijanse (ANOVA) za kontinuirane varijable, odnosno χ^2 test za dihotomne varijable.

Rezultati koji se odnose na dečije prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja prikazani su u Tabeli 6 i oni pokazuju da postoji značajna statistički značajna razlika između dečaka i devojčica u prepoznavanju ovog oblika vršnjačkog nasilja. Sve devojčice koje su bile uključene u ovo istraživanje (svih 136, tj. 100%) na pitanje “Nasilje je kada me dodiruju na način koji mi je neprijatan, kada me seksualno uznemiravaju”, odgovorilo je da to za njih jeste vršnjačko nasilje, za razliku od 89,6% dečaka koji su adekvatno prepoznali ovaj oblik vršnjačke interakcije kao nasilnu. Ovakvi rezultati u odnosu na polne razlike kad se radi o prepoznavanju seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja su očekivane, jer su u školskom kontekstu devojčice češće izložene mogućem seksualnom uznemiravanju od strane dečaka, nego obrnuto.

Tabela 6: Prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na pol

	pol	netačno	tačno	ukupno
N	dečaci	13	112	125
%		10,40%	89,60%	
N	devojčice	0	136	136
%		0,00%	100,00%	
ukupno		13	248	261

Zatim nas je interesovalo da li postoje statistički značajne razlike u prepoznavanju seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja i razreda koji učenici pohađaju. Dobijeni rezultati su prikazani u Tabeli 7 i oni pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika ($\chi^2=2.289$; $df = 2$; $p = 0.31$). Ovde još jednom želimo da napomenemo da su na pitanje o prepoznavanju seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja, u odnosu na ceo uzorak ispitanika, odgovarali samo učenici šestih, sedmih i osmih razreda.

Tabela 7: Prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na razred

	razred	netačno	tačno	ukupno
N	šesti	2	89	91
%		2,20%	97,80%	
N	sedmi	5	71	76
%		6,58%	93,42%	
N	osmi	6	88	94
%		6,38%	93,62%	
ukupno		13	248	261

U cilju proveravanja pretpostavke da je školski uspeh jedan od faktora koji može da utiče na dečije prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja, izvršeno je poređenje uspešnosti prepoznavanja ovog oblika vršnjačkog nasilja i školskog uspeha. Dobijeni rezultati su prikazani u Tabeli 8 i ove razlike su statistički značajne ($X^2=10,21$; $df = 4$; $p = 0,03$). Rezultati pokazuju da učenici sa boljim školskim uspehom, adekvatnije i uspešnije prepoznaju seksualno uznemiravanje kao oblik vršnjačkog nasilja (čak 100% odličnih, 94,94% vrlo-dobrih i 94,44% dobrih) od učenika sa lošijim školskim uspehom (88,10% nedovoljnih i 83,33% dovoljnih).

Tabela 8: Prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na školski uspeh

	uspeh	Netačno	Tačno	ukupno
N	Nedovoljan	5	37	42
%		11,90%	88,10%	
N	Dovoljan	1	5	6
%		16,67%	83,33%	
N	Dobar	3	51	54
%		5,56%	94,44%	
N	Vrlo dobar	4	75	79
%		5,06%	94,94%	
N	Odličan	0	80	80
%		0,00%	100,00%	
ukupno		13	248	261

Razlike u dečijem prepoznavanju seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja i pohađanja škole na selu ili u gradu nisu statistički značajne ($X^2=0.374$; $df = 1$; $p = 0.53$) i ovi rezultati pokazuju da se učenici osnovnih škola, bez obzira da li školu pohađaju na selu ili u gradu, statistički značajno ne razlikuju u odnosu na prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja. Ovi rezultati su prikazani u Tabeli 9.

Tabela 9: Prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na mesto pohađanja škole

	selo/grad	netačno	tačno	ukupno
N	selo	5	117	122
%		4,10%	95,90%	
N	grad	8	131	139
%		5,76%	94,24%	
ukupno		13	248	261

Značajnost razlika između dečijeg prepoznavanja fizičkog vršnjačkog nasilja i pola prikazana je u Tabeli 10 i ovi rezultati pokazuju da između dečaka i devojčica ne postoji statistički značajna razlika u prepoznavanju ovog oblika vršnjačkog nasilja ($F/1,50=0.568$, $p=0.45$).

Tabela 10: Prepoznavanje fizičkog vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na pol

pol	M	Sd	min	max	N
muški	1.912	0.012	1.887	1.936	246
ženski	1.925	0.012	1.901	1.949	258

Takođe nas je interesovalo da li postoje statistički značajne razlike između dečijeg prepoznavanja fizičkog vršnjačkog nasilja i razreda koji ispitanici pohađaju. Dobijeni rezultati su prikazani u Tabeli 11 i oni pokazuju da postoji statistički značajna razlika ($F/1,59=6.51$, $p=0.01$). Učenici viših (šestih, sedmih i osmih) razreda uspešnije prepoznaju fizičko nasilje kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike nižih razreda (treći, četvrti i peti).

Tabela 11: Prepoznavanje fizičkog vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na razred

razredi	M	Sd	min	max	N
niži	5.687	0.037	5.614	5.761	243
viši	5.820	0.036	5.749	5.891	261

Dalje u ovom delu istraživanja, želeli smo da proverimo da li postoje statistički značajne razlike između dečijeg prepoznavanja fizičkog vršnjačkog nasilja i školskog uspeha. Dobijeni rezultati su prikazani i u Tabeli 12 i oni pokazuju da postoji statistički značajna razlika ($F/4,499/ = 3.1224, p=0.01$).

Tabela 12: Prepoznavanje fizičkog vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na školski uspeh

uspeh	M	Sd	min	max	N
nedovoljan	1.858	0.026	1.806	1.910	54
dovoljan	1.762	0.073	1.618	1.906	7
dobar	1.916	0.022	1.872	1.960	75
vrlo dobar	1.919	0.015	1.889	1.949	161
odličan	1.940	0.013	1.914	1.967	207

Pošto su rezultati analize varijanse pokazali da postoji statistički značajna razlika, slede rezultati (Tabela 13) post hoc komparacije aritmetičkih sredina subscale prepoznavanja fizičkog vršnjačkog nasilja u odnosu na školski uspeh. Dobijeni rezultati nisu statistički značajni. Postoji mogućnost da ova post hoc analiza nije adekvatna za ispitivanje ovih razlika zbog neravnomerno zastupljenog uzorka po varijabli školskog uspeha. Naime, od ukupnog uzorka, čak 207 ispitanika ima odličan uspeh, a samo 7 učenika dovoljan uspeh.

Tabela 13: Post hoc analiza (Scheffe test) za varijablu školski uspeh

uspeh	nedovoljan	dovoljan	dobar	vrlo dobar	odličan
nedovoljan		0.822	0.598	0.402	
dovoljan	0.822		0.404	0.353	0.822
dobar	0.598	0.404		1.000	0.598
vrlo dobar	0.402	0.353	1.000		0.402
odličan	0.103	0.221	0.924	0.897	0.103

Pošto su rezultati analize varijanse pokazali da postoji statistički značajna razlika, drugom post hoc analizom (Fisher LSD) koja spada u najmanje konzervativne post hoc analize, želeli smo da utvrdimo smer kontrastiranja aritmetičkih sredina subskale prepoznavanja fizičkog nasilja u pet grupa ispitanika podeljenih prema školskom uspehu. Ovi rezultati su prikazani u Tabeli 14 i u njima se vidi da učenici koji su na polugodištu postigli odličan i vrlo dobar uspeh bolje prepoznaju fizičko vršnjačko nasilje kao oblik vršnjačkog nasilja od učenika koji su imali lošiji školski uspeh (nedovoljan, dovoljan, dobar). Takođe, iz rezultata se vidi i da učenici koji su na polugodištu imali dobar školski uspeh, bolje prepoznaju ovaj oblik vršnjačkog nasilja od učenika koji su bili dovoljni.

Tabela 14: Post hoc analiza (Fisher LSD) za varijablu školski uspeh

uspeh	nedovoljan	dovoljan	dobar	vrlo dobar	odličan
nedovoljan		0.218	0.097	0.045	0.006
dovoljan	0.218		0.045	0.036	0.017
dobar	0.097	0.045		0.891	0.342
vrlo dobar	0.045	0.036	0.891		0.299
odličan	0.006	0.017	0.342	0.299	

Značajnost razlika dečijeg prepoznavanja fizičkog vršnjačkog nasilja u odnosu na pohađanje škole u gradu ili na selu prikazani su u Tabeli 15 i oni pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike ($F/1,50/0,38392$, $p=0.53$).

Tabela 15: Prepoznavanje fizičkog vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na mesto pohađanja škole

	selo/grad	M	Sd	min	max	N
1	selo	1.912	0.013	1.886	1.939	217
2	grad	1.923	0.012	1.901	1.946	287

Rezultati koji se odnose na razlike između dečijeg prepoznavanja prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja i pola prikazani su u Tabeli 16. Dobijeni rezultati pokazuju da ove razlike nisu statistički značajne ($X^2=1.062$; $df = 1$; $p = 0.30$).

Tabela 16: Prepoznavanje prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na pol

	pol	netačno	tačno	ukupno
N	muški	32	214	246
%		13,01%	86,99%	
N	ženski	26	232	258
%		10,08%	89,92%	
ukupno		58	446	504

Sledeće razlike kojima smo se bavili u ovom delu istraživanja odnose se na razlike između dečijeg prepoznavanja prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja i razreda koji ispitanici pohađaju. Dobijeni rezultati su prikazani u Tabeli 17, i oni pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike ($\chi^2=1.27$; $df = 1$; $p = 0.26$).

Tabela 17: Prepoznavanje prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na razred

	razredi	netačno	tačno	ukupno
N	niži	32	211	243
%		13,17%	86,83%	
N	viši	26	235	261
%		9,96%	90,04%	
N	ukupno	58	446	504

Rezultati provere značajnosti razlika između dečijeg prepoznavanja prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja i školskog uspeha, prikazani su u Tabeli 18, i oni pokazuju da ni ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=8.16$; $df = 4$; $p = 0.08$).

Tabela 18: Prepoznavanje prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na školski uspeh

	uspeh	tačno	netačno	ukupno
N	Nedovoljan	11	43	54
%		20,37%	79,63%	
N	Dovoljan	2	5	7
%		28,57%	71,43%	
N	Dobar	10	65	75
%		13,33%	86,67%	

N	Vrlo dobar	17	144	161
%		10,56%	89,44%	
N	Odličan	18	189	207
%		8,70%	91,30%	
ukupno		58	446	504

Takođe, u okviru ovog dela istraživanja, želeli smo da proverimo da li postoje statistički značajne razlike između prepoznavanja ovog oblika vršnjačkog nasilja i mesta pohađanja škole. Dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 19, i oni pokazuju da ni ove razlike nisu statistički značajne ($X^2=0.728$; $df = 1$; $p = 0.39$).

Tabela 19: Prepoznavanje prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na mesto pohađanja škole

	selo/grad	tačno	netačno	ukupno
N	selo	28	189	217
%		12,90%	87,10%	
N	grad	30	257	287
%		10,45%	89,55%	
ukupno		58	446	504

Pretnje predstavljaju sledeći oblik vršnjačkog nasilja čijim smo se prepoznavanjem bavili u okviru ovog dela istraživanja. Rezultati provere značajnosti razlika prepoznavanja pretnji kao oblikavršnjačkog nasilja i pola, prikazani su u Tabeli 20, i oni pokazuju da devojčice statistički značajno ($X^2=10.20$; $df = 1$; $p = 0.00$) adekvatnije prepoznaju ovaj oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na dečake.

Tabela 20: Prepoznavanje pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na pol

	pol	netačno	tačno	ukupno
N	muški	46	200	246
%		18,70%	81,30%	
N	ženski	23	235	258
%		8,91%	91,09%	
ukupno		69	435	504

Rezultati provjere značajnosti razlika prepoznavanja pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja i razreda koji ispitanici pohađaju, prikazani su u Tabeli 21. Ovi rezultati pokazuju da su razlike statistički značajne ($\chi^2=5.13$; $df = 1$; $p = 0.02$), učenici viših razreda uspješnije prepoznaju pretnje kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike nižih razreda.

Tabela 21: Dečije prepoznavanje pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na razred

	razredi	netačno	tačno	ukupno
N	niži	42	201	243
%		17,28%	82,72%	
N	viši	27	234	261
%		10,34%	89,66%	
N	ukupno	69	435	504

Takođe, interesovalo nas je da li postoje statistički značajne razlike između prepoznavanja pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja i školskog uspeha. Dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 22, i oni pokazuju da ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=6.711$; $df = 4$; $p = 0.15$).

Tabela 22: Dečije prepoznavanje pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na školski uspeh

	uspeh	netačno	tačno	ukupno
N	Nedovoljan	12	42	54
%		22,22%	77,78%	
N	Dovoljan	1	6	7
%		14,29%	85,71%	
N	Dobar	12	63	75
%		16,00%	84,00%	
N	Vrlo dobar	24	137	161
%		14,91%	85,09%	
N	Odličan	20	187	207
%		9,66%	90,34%	
ukupno		69	435	504

Takođe, želeli smo da utvrdimo da li postoje statistički značajne razlike između prepoznavanja pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja i mesta pohađanja škole. Dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 23, i oni pokazuju da ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=0.191$; $df = 1$; $p=0.17$).

Tabela 23: Dečije prepoznavanje pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na mesto pohađanja škole

	selo/grad	netačno	tačno	ukupno
N	selo	35	182	217
%		16,13%	83,87%	
N	grad	34	253	287
%		11,85%	88,15%	
ukupno		69	435	504

Rezultati provere značajnosit razlika između dečijeg prepoznavanja otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja u odnosu na pol prikazani su u Tabeli 24 i oni pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike ($F/1, 502/=0.16$, $p=0.90$).

Tabela 24: Prepoznavanje otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na pol

pol	M	Sd	min	max	N
muški	1.839	0.020	1.800	1.879	246
ženski	1.843	0.020	1.804	1.882	258

Rezultati provere značajnosti razlika između dečijeg prepoznavanja otimanja i uništavanja imovine i razreda koji ispitanici pohađaju kao oblika vršnjačkog nasilja prikazani su u Tabeli 25 i oni pokazuju da postoji statistički značajna razlika ($F/1,50/=8,86$, $p=0,003$). Dobijeni rezultati pokazuju da učenici viših razreda (šesti, sedmi i osmi) uspešnije prepoznaju ovaj oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike nižih razreda (treći, četvrti i peti).

Tabela 25: Prepoznavanje otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na razred

razredi	M	Sd	min	max	N
niži	5.395	0.067	5.264	5.527	243
viši	5.644	0.051	5.543	5.745	261

Rezultati provere značajnosti razlika u odnosu na školski uspeh u dečijem prepoznavanju otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja prikazani su u Tabeli 26 i ovi rezultati pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika ($F/4,49/1.58$, $p=0.18$).

Tabela 26: Prepoznavanje otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na školski uspeh

uspeh	M	Sd	min	max	N
nedovoljan	1.806	0.043	1.722	1.889	54
dovoljan	1.571	0.119	1.338	1.805	7
dobar	1.840	0.036	1.769	1.911	75
vrlo dobar	1.848	0.025	1.799	1.896	161
odličan	1.855	0.022	1.812	1.898	207

Rezultati provere značajnosti razlika dečijeg prepoznavanja otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja i mesta pohađanja škole prikazani su u Tabeli 27 i oni pokazuju da ni ove razlike nisu statistički značajne. ($F/1,50/2,09$; $p=0,15$).

Tabela 27: Prepoznavanje otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na mesto pohađanja škole

selo/grad	M	Sd	min	max	N
selo	1.818	0.021	1.776	1.860	217
grad	1.859	0.019	1.822	1.895	287

U nastavku rada su prikazani dobijeni rezultati dečijeg prepoznavanja spletkatrenja kao oblika vršnjačkog nasilja. I kod prepoznavanja ovog oblika vršnjačkog nasilja, kao i u predhodnim, želeli smo da utvrdimo statističku značajnost razlika u odnosu na pol, uzrast, školski uspeh i mesto pohađanja škole.

Rezultati provere značajnosti razlika između prepoznavanja splotkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja i pola prikazani su u Tabeli 28, i na osnovu njih se može zaključiti da ne postoji statistički značajna razlika ($F/1,502/0,17$; $p=0.20$). Na osnovu ovih rezultata i rezultata prikazanih u Tabeli 4 možemo uočiti da i dečaci i devojčice podjednako “loše” prepoznaju splotkarenje kao oblik vršnjačkog nasilja.

Tabela 28: Prepoznavanje splotkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na pol

pol	M	Sd	min	max	N
muški	1.539	0.027	1.487	1.592	246
ženski	1.491	0.026	1.439	1.543	258

Značajnost razlika prepoznavanja splotkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja i razreda koji ispitanici pohađaju prikazani su u Tabeli 29, i na osnovu njih se može zaključiti da postoje statistički značajne razlike ($F/5,50/8.95$, $p=0.00$).

Tabela 29: Dečije prepoznavanje splotkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na razred

razredi	M	Sd	min	max	N
niži	4.568	0.085	4.401	4.735	243
viši	4.316	0.081	4.157	4.476	261

Dobijeni rezultati pokazuju da učenici nižih razreda (treći, četvrti i peti) uspešnije prepoznaju splotkarenje kao oblik nasilne vršnjačke interakcije u odnosu na učenike viših razreda (šesti, sedmi i osmi razred).

Rezultati provere značajnosti razlika između prepoznavanja splotkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja i školskog uspeha prikazani su u Tabeli 30, i oni pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike prepoznavanja splotkarenja u odnosu na školski uspeh ($F/4.50/2.10$, $p=0.08$).

Tabela 30: Prepoznavanje spletkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na školski uspeh

uspeh	M	Sd	min	max	N
nedovoljan	1.611	0.047	1.516	1.706	54
dovoljan	1.714	0.113	1.437	1.992	7
dobar	1.547	0.038	1.470	1.623	75
vrlo dobar	1.586	0.026	1.534	1.637	161
odličan	1.659	0.024	1.612	1.705	207

Rezultati provere značajnosti razlika između prepoznavanja spletkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja i mesta pohađanja škole prikazani su u Tabeli 31, i oni pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike ($F/1,50/1.37$, $p=0.29$).

Tabela 31: Prepoznavanje spletkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na mesto pohađanja škole

selo/grad	M	Sd	min	max	N
selo	1.596	0.024	1.548	1.644	217
grad	1.628	0.019	1.591	1.666	287

Rezultati provere značajnosti razlika između dečijeg prepoznavanja vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja i pola prikazani su u Tabeli 32 i oni pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($F/1,50/1.67$, $p=0.20$).

Tabela 32: Prepoznavanje vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na pol

pol	X	Sd	min	max	N
muški	1.539	0.027	1.487	1.592	246
ženski	1.491	0.026	1.439	1.542	258

Rezultati provere značajnosti razlika između razreda koji učenici pohađaju i njihovog prepoznavanja vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja prikazani su u Tabeli 33 i oni pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike ($F/1,50/3.41$, $p=0.06$).

Tabela 33: Prepoznavanje vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na razred

razredi	M	Sd	min	max	N
niži	4.436	0.081	4.277	4.596	243
viši	4.644	0.078	4.490	4.797	261

Zatim nas je interesovalo da li postoje statistički značajne razlike između dečijeg prepoznavanja vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja i školskog uspeha. Dobijeni rezultati su prikazani u Tabeli 34 i na osnovu njih možemo zaključiti da ne postoje statistički značajne razlike ($F/4,50/1.70$, $p=0.15$).

Tabela 34: Prepoznavanje vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na školski uspeh

uspeh	M	SD	min	max	N
nedovoljan	1.574	0.057	1.462	1.686	54
dobar	1.524	0.159	1.212	1.836	7
dovoljan	1.427	0.049	1.331	1.522	75
vrlo dobar	1.487	0.033	1.422	1.552	161
odličan	1.552	0.029	1.495	1.610	207

Rezultati provere značajnosti razlika između dečijeg prepoznavanja vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja i mesta pohađanja škole prikazani su u Tabeli 35 i oni pokazuju da postoje statistički značajne razlike ($F/1,50/5.22$, $p=0.02$).

Tabela 35: Prepoznavanje vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja: razlike u odnosu na mesto pohađanja škole

selo/grad	M	Sd	min	max	N
selo	1.465	0.028	1.409	1.521	217
grad	1.552	0.025	1.503	1.600	287

Dobijeni rezultati pokazuju da učenici koji pohađaju školu u gradu statistički značajno adekvatnije prepoznaju vređanje kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike koji pohađaju školu na selu.

VIII 2. Učestalost nasilja po samoproceni žrtve u posljednja tri meseca

Na početku upitnika, učenicima je definisano šta će se podrazumjevati pod nasiljem, a odmah nakon toga postavljeno im je direktno pitanje koliko često su bili izloženi nasilju vršnjaka u toku predhodna tri meseca. Njihovi odgovori su prikazani u Tabeli 36.

Tabela 36: Samoprocena izloženosti vršnjačkom nasilju tokom poslednja poslednja tri meseca

	N	%
Ni jednom	389	77,2%
Jednom ili dvaput	91	18,0%
Više puta	20	4,0%
Često se dešavalo	4	0,8%
Ukupno	504	100%

Na direktno pitanje 22,8% učenika saopštava da je bilo izloženo nasilju u predhodna tri meseca. Procenu da su često (više puta ili svakodnevno) bili izloženi nasilnom ponašanju vršnjaka (siledžijstvo) u poslednja tri meseca dalo je 4,8% učenika.

O izloženosti nasilju tokom predhodna tri meseca nešto češće saopštavaju dečaci nego devojčice (23,98% dečaka nasuprot 21,71% devojčica) - $\chi^2 = 0.39$; $df=3$; $p=0.94$ (Tabela 37). Ove razlike nisu statistički značajne.

Tabela 37: Izloženost vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca – dečaci i devojčice

	Pol	Ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Često	Σ
N	muški	187	47	10	2	246
%		76,02%	19,11%	4,07%	0,81%	
N	ženski	202	44	10	2	258
%		78,29%	17,05%	3,88%	0,78%	
Σ		389	91	20	4	504

Za potrebe proveravanja odnosa između izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca i razreda koji ispitanici pohađaju, varijablu razred smo odredili na sledeći način: niži razredi (treći, četvrti i peti) i viši razredi (šesti, sedmi i osmi). Odnos izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca i razreda u kome se ispitanici nalaze prikazan je u Tabeli 38. Ove razlike su nisu statistički značajne ($\chi^2=0.03$; $df = 3$; $p = 0.99$).

Tabela 38: Izloženost vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca po razredima

	Razredi	Ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Često	Σ
N	Niži	187	44	10	2	243
%		76,95%	18,11%	4,12%	0,82%	
N	Viši	202	47	10	2	261
%		77,39%	18,01%	3,83%	0,77%	
Σ		389	91	20	4	504

Rezultati o odnosu izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca i školskog uspeha nalaze se u Tabeli 39. Ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=20.2$; $df=12$; $p=0.06$), dakle, učenici različitog školskog uspeha statistički značajno se ne razlikuju u odnosu na izveštavanje o stepenu izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca. Ove rezultate bi trebalo proveriti u nekim od narednih istraživanja, jer u našem istraživanju uzorak nije adekvatno ujednačen po školskom uspehu ispitanika, o čemu smo već govorili u ovom radu.

Tabela 39: Izloženost vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca u odnosu na školski uspeh

	uspeh	Ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Svakodnevno	Σ
N	nedovoljan	40	9	5	0	54
%		74,07%	16,67%	9,26%	0,00%	
N	dovoljan	3	3	1	0	7
%		42,86%	42,86%	14,29%	0,00%	
N	dobar	62	11	0	2	75
%		82,67%	14,67%	0,00%	2,67%	
N	vrlo dobar	119	33	7	2	161
%		73,91%	20,50%	4,35%	1,24%	

N	odličan	165	35	7	0	207
%		79,71%	16,91%	3,38%	0,00%	
Σ		389	91	20	4	504

Rezultati o odnosu izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca i mesta gde se škola nalazi (selo-grad) nalaze se u Tabeli 40. Ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=4.56$; $df = 3$; $p = 0.20$), te na osnovu ovih rezultata možemo uočiti da se učenici koji pohađaju školu na selu i učenici koji pohađaju školu u gradu statistički značajno ne razlikuju o odnosu na izveštavanje o izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca.

Tabela 40: Izloženost vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca u odnosu na selo-grad

	Selo /grad	Ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Često	Σ
N	selo	177	31	7	2	217
%		81,57%	14,29%	3,23%	0,92%	
N	grad	212	60	13	2	287
%		73,87%	20,91%	4,53%	0,70%	
Σ		389	91	20	4	504

VIII 3. Učestalost nasilja po samoproceni žrtve tokom celog školovanja

Na direktno pitanje koliko često su bili izloženi nasilju vršnjaka u toku celog dosadašnjeg školovanja, dobijeni su rezultati koji su prikazani u Tabeli 41.

Tabela 41: Samoprocena izloženosti vršnjačkom nasilju tokom celog školovanja

	N	%
Ni jednom	233	46,2%
Jednom ili dvaput	204	40,5%
Više puta	50	9,9%
Svakodnevno	17	3,4%
Ukupno	504	100%

Na direktno pitanje 53,8%% učenika saopštava da je bar jednom bilo izloženo vršnjačkom nasilju tokom celog dosadašnjeg školovanja. Procenu da su često (više puta ili

svakodnevno) bili izloženi nasilnom ponašanju vršnjaka (siledžijstvo) u toku celog dosadašnjeg školovanja dalo je 13,3% učenika.

O izloženosti nasilju tokom celog dosadašnjeg školovanja (Tabela 42) nešto češće saopštavaju devojčice nego dečaci (56,6% devojčica nasuprot 50,8 % dečaka), međutim, ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=2.49$; $df = 3$; $p = 0.48$).

Tabela 42: Izloženost vršnjačkom nasilju tokom celog školovanja – dečaci i devojčice

	pol	Ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Svakodnevno	Σ
N	muški	121	91	25	9	246
%		49,19%	36,99%	10,16%	3,66%	
N	ženski	112	113	25	8	258
%		43,41%	43,80%	9,69%	3,10%	
Σ		233	204	50	17	504

Rezultati koji se odnose na izloženost vršnjačkom nasilju u toku celokupnog dosadašnjeg školovanja i razreda koji učenici pohađaju prikazani su u Tabeli 43. Međutim, ni ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=0.09$; $df = 3$; $p = 0.99$).

Tabela 43: Izloženost vršnjačkom nasilju tokom celog školovanja u odnosu na razred koji učenici pohađaju

	razredi	Ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Svakodnevno	Σ
N	niži	111	100	24	8	243
%		45,68%	41,15%	9,88%	3,29%	
N	viši	122	104	26	9	261
%		46,74%	39,85%	9,96%	3,45%	
Σ		233	204	50	17	504

Rezultati o odnosu izloženosti vršnjačkom nasilju tokom celog dosadašnjeg školovanja i školskog uspeha nalaze se u Tabeli 44, ali ni ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=14.0$; $df = 12$; $p = 0.30$).

Tabela 44: Izloženost vršnjačkom nasilju tokom celog dosadašnjeg školovanja u odnosu na školski uspeh

	uspeh	Ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Svakodnevno	Σ
N	nedovoljan	26	18	7	3	54
%		48,15%	33,33%	12,96%	5,56%	
N	dovoljan	3	3	1	0	7
%		42,86%	42,86%	14,29%	0,00%	
N	dobar	41	25	5	4	75
%		54,67%	33,33%	6,67%	5,33%	
N	vrlo dobar	72	62	23	4	161
%		44,72%	38,51%	14,29%	2,48%	
N	odličan	91	96	14	6	207
		43,96%	46,38%	6,76%	2,90%	
Σ		233	204	50	17	504

Rezultati o odnosu izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tokom celog dosadašnjeg školovanja i mesta gde se škola nalazi (selo-grad) nalaze se u Tabeli 45. Iako učenici koji pohađaju školu u gradu češće izveštavaju da su bili izloženi vršnjačkom nasilju tokom dosadašnjeg školovanja (45,75%) u odnosu na učenike koji pohađaju školu na selu (41,15%), ove razlike nisu statistički značajne ($\chi^2=1.49$; $df = 3$; $p = 0.68$).

Tabela 45: Izloženost vršnjačkom nasilju tokom celog dosadašnjeg školovanja u odnosu na selo-grad

	Selo/grad	Ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Svakodnevno	Σ
N	Selo	106	84	19	8	217
%		48,85%	38,71%	8,76%	3,69%	
N	Grad	127	120	31	9	287
%		44,25%	41,81%	10,80%	3,14%	
Σ		233	204	50	17	504

VIII 4. Oblici vršnjačkog nasilja

Na specifičnim samoprocenama, učenici su pitani koliko često su bili izloženi pojedinačnim oblicima vršnjačkog nasilja. Njihovi odgovori prikazani su u sledećoj tabeli (Tabela 46).

Tabela 46: Oblici vršnjačkog nasilja kojima su bili izloženi učenici u poslednja tri meseca

OBLICI VIKTIMIZACIJE	Nije se desilo ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Svakodnevno
Vređanje	48.5%	35.1%	14%	2.4%
Spletkarenje	53.1%	32.5%	12%	2.4%
Fizičko nasilje	80.8%	15.0%	3.8%	0.5%
Pretnje	80.7%	14.9%	4%	0.4%
Seksualno uznemiravanje*	89.6%	6.5%	2.7%	1.2%
Otimanje i uništavanje imovine	84.1%	12.6%	2.9%	0.4%
Prisiljavanje	83.0%	13.5%	3.2%	0.3%
Neki drugi oblik*	91.2%	8.0%	0.4%	0.4%

* Odgovarali su samo učenici 6-8 razreda.

Najčešći oblici vršnjačkog nasilja su: vređanje (51,5%), spletkarenje (46,9%), pretnje (19,3%) i fizičko vršnjačko nasilje (19,2%). Po učestalosti zatim slede sledeći oblici vršnjačkog nasilja: prisiljavanje (17%), otimanje i uništavanje imovine (15,9%) i seksualno uznemiravanje (10,4%).

Najčešći oblici ponovljenog vršnjačkog nasilja (siledžijstvo) kojima su učenici bili izloženi u poslednja tri meseca su: vređanje (16,4%), spletkarenje(14,4%), pretnje (4,4%), fizičko vršnjačko nasilje (4,3%), seksualno uznemiravanje (3,9%), prisiljavanje (3,5%), otimanje i uništavanje imovine (3,3%).

Na specifičnim samoprocenama, učenici su takođe i pitani koliko često su bili akteri pojedinačnih oblika vršnjačkog nasilja. Njihovi odgovori prikazani su u sledećoj tabeli (Tabela 47).

Tabela 47: Oblici vršnjačkog nasilja kojima su učenici vršili nasilje prema drugim učenicima u poslednja tri meseca

OBLICI NASILJA	Nije se desilo ni jednom	Jednom ili dvaput	Više puta	Svakodnevno
Vredjanje	60.8%	34.4%	4.3%	0.5%
Fizičko nasilje	78.8%	18.2%	2.6%	0.4%
Pretnje	89.5%	8.9%	1.4%	0.2%
Seksualno uznemiravanje*	95.8%	3.4%	0.8%	--
Spletkarenje	86.5%	12%	1.5%	--
Prisiljavanje	96.2%	3%	0.7%	0.1%
Otimanje i uništavanje imovine	96.7%	3%	0.3%	--

* Odgovarali su samo učenici 6-8 razreda.

Vredanje je oblik nasilja koji učenici najčešće priznaju (39,2%). Po redosledu “priznavanja” slede fizičko vršnjačko nasilje (21,2%), spletkarenje (13,5%) i pretnje (10,5%). Seksualno uznemiravanje, prisiljavanje i otimanje i uništavanje imovine su sa pozicije nasilnog ponašanja zastupljeni sa ispod 10% (seksualno uznemiravanje – viši razredi 4,2%; prisiljavanje 3,8%; otimanje i uništavanje imovine 3,3%).

Kada za kriterijum uzmemo ponovljeno vršnjačko nasilje, koje određujemo kao siledžijstvo rezultati su sledeći: učenici najčešće “priznaju” da su vredali vršnjake (4,8%), zatim da su bili fizički nasilni (3%), a o ponavljanim pretnjama izveštava 1,6% ispitanika. Ponavljano spletkarenje “priznaje” 1,5% učenika. Ponavljano (više puta ili svakodnevno) seksualno uznemiravanje, prisiljavanje i otimanje i uništavanje imovine “priznaje” manje od 1% ispitanika.

VIII 5. Faktori rizika i viktimološki faktori

U cilju odgovora na pitanja koja se tiču faktora rizika i viktimoloških faktora vršnjačkog nasilja, uradili smo sledeće:

- Faktorizovali smo vaspitne stavove oca i majke na dve dimenzije: prva toplo – hladno, druga ograničavajuće – popustljivo;
- Kategorijalnu varijablu nasilje u porodici sveli smo na jedinstvenu latentnu dimenziju HOMALS analizom (analiza homogenosti);
- Izvršili smo faktorizaciju na specifičnim samoprocenama na sledeće faktore:

Za poziciju nasilnika

1. Direktno (manifestno) vršnjačko nasilje: vredanje i fizičko nasilje;

2. Indirektno vršnjačko nasilje (manipulativno i socijalno vršnjačko nasilje).

Za poziciju žrtve

1. Direktno vršnjačko nasilje : vređanje i fizičko nasilje, čista provala agresije koja ne mora da donese sekundarnu dobit, da donese vidljivu materijalnu korist;
2. Manipulativno vršnjačko nasilje: otimanje i uništavanje imovine, pretnje i prisiljavanje, u ovoj agresiji je nagoveštena funkcija agresije u smislu neke dobiti koja je vidljiva;
3. Socijalno vršnjačko nasilje: spletkarenje; indirektna forma koja ima funkciju snižavanja socijalnog statusa žrtve.

Uradili smo pet hijerarhijskih regresionih analiza (tri za poziciju žrtve, u odnosu na sva tri ekstrahovana faktora i dve za poziciju nasilnika, za dva ekstrahovana faktora.), na osnovu kojih smo želeli da proverimo koje od varijabli u našem istraživanju mogu da posluže kao prediktori za pojavu vršnjačkog nasilja.

U svih pet hijerarhijskih analiza izvršena je regresija u tri koraka:

- U prvom koraku u regresiju je ubačena varijabla pola.
- U drugom koraku ovoj varijabli su dodate sledeće tri socio-demografske varijable: obrazovanje oca (tri kategorije – osnovna škola, srednja škola, viša ili visoka škola), obrazovanje majke (tri kategorije – osnovna škola, srednja škola, viša ili visoka škola), i materijalno stanje porodice (nisko, zadovoljavajuće, visoko).
- U trećem koraku ovim varijablama pridodate su i sledeće varijable: vaspitni stav oca (na dimenzijama toplo-hladno i ograničavajuće-popustljivo), vaspitni stav majke (na dimenzijama toplo-hladno i ograničavajuće-popustljivo), kao i varijabla nasilja u porodici.

U okviru ovog cilja bavili smo se prediktorima direktnog (manifestnog) vršnjačkog nasilja koje uključuje vređanje i fizičko nasilje za poziciju nasilnika.

U Tabeli 48 predstavljena je sumacija rezultata sva tri modela u kojoj se vidi da je procenat objašnjene varijanse celokupnog modela 7%, pri čemu sam pol nosi 5,5%. Očito da ovako mali procenat varijanse predikcije nasilnika koji ispoljava direktno vršnjačko nasilje (vređanje i fizičko nasilje) govori da ispoljavanje ovog oblika nasilja zavisi od mnogo šireg dijapazona varijabli koje nisu mogle biti obuhvaćene istraživačkim nacrtom.

Tabela 48: Hijerarhijska regresiona analiza – model

Model	R	R ²	Stand. R ²	Std. Greška procene
1	,239(a)	,057	,055	,978
2	,254(b)	,065	,057	,977
3	,295(c)	,087	,070	,970

a prediktor: pol

b prediktori: pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje

c prediktori: pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje, vaspitni stavovi: otac ograničavajuće - popustljivo, otac toplo - hladno, majka toplo - hladno, majka ograničavajuće - popustljivo, nasilje u porodici

Analiza rezultata pokazuje da su sva tri modela statistički značajna (Tabela 49), kao i da uvođenje svake sledeće grupe varijabli statistički značajno povećava procenat objašnjene varijanse. Takođe, može se uočiti i da uvođenje grupe varijabli u drugom koraku (materijalno stanje, obrazovanje majke i obrazovanje oca), kao i uvođenje grupe varijabli u trećem koraku (nasilje u porodici, vaspitni stav oca toplo-hladno i popustljivo-ograničavajuće i vaspitni stav majke toplo-hladno i popustljivo-ograničavajuće) povećava procenat objašnjene varijanse za 0,2% u drugom, odnosno 2,7% u trećem koraku. Dakle, najveći procenat objašnjene varijanse ima pol (5,5%).

Tabela 49 : Procena značajnosti modela

Model		Suma kvadrata	df	M ²	F	p
1	Regresija	28,346	1	28,346	29,633	,000(a)
	Rezidual	466,799	488	,957		
	Total	495,145	489			
2	Regresija	32,044	4	8,011	8,390	,000(b)
	Rezidual	463,101	485	,955		
	Total	495,145	489			
3	Regresija	43,186	9	4,798	5,096	,000(c)
	Rezidual	451,959	480	,942		
	Total	495,145	489			

Dobijeni rezultati pokazuju da, što se modela tiče, svaki od njih predstavlja značajan prediktor direktnog vršnjačkog nasilja iz pozicije nasilnika, kao i da svaka sledeća grupa varijabli statistički značajno povećava tu značajnost.

U Tabeli 50 predstavljene su pojedinačne mere varijabli iz svakog modela, odnosno njihova snaga predikcije u beta koeficijentima.

Tabela 50 : Koeficijenti varijabli iz modela – prva, druga i treća grupa varijabli

Model		Nestandardizovani koeficijenti		Standardizovani koeficijenti	t	p
		B	Stand. greška	Beta		
1	(Constant)	,732	,141		5,206	,000
	Pol	-,481	,088	-,239	-5,444	,000
2	(Constant)	,891	,221		4,028	,000
	Pol	-,478	,088	-,238	-5,410	,000
	Obrazovanje oca	,096	,113	,054	,848	,397
	Obrazovanje majke	-,017	,104	-,010	-,159	,874
	Materijalno stanje	-,174	,092	-,097	-1,881	,061
3	(Constant)	,668	,231		2,886	,004
	Pol	-,406	,091	-,202	-4,472	,000
	Obrazovanje oca	,134	,113	,075	1,185	,237
	Obrazovanje majke	,000	,104	,000	,004	,997
	Materijalno stanje	-,171	,092	-,095	-1,860	,064
	Vaspitni stav otac toplo-hladno	-,049	,059	-,049	-,833	,405
	Vaspitni stav otac ograničavajuće-popustljivo	,010	,064	,010	,153	,878
	Vaspitni stav majka toplo-hladno	-,083	,060	-,083	-1,377	,169
	Vaspitni stav majka ograničavajuće-popustljivo	-,008	,064	-,008	-,130	,896
	Nasilje u porodici	-,082	,045	-,082	-1,813	,070

Kao što rezultati pokazuju, u prvom modelu pol ima statistički značajnu predikciju direktnog vršnjačkog nasilja iz pozicije nasilnika i to u smeru da su dečaci imaju veći rizik za ispoljavanje direktnog vršnjačkog nasilja u odnosu na devojčice.

U drugom modelu, gde su osim pola ubačene i sociodemografske varijable koje se odnose na materijalno stanje porodice i obrazovni status oca i majke, pored pola koji je ponovo visoko značajan prediktor, rezultati ukazuju na mogući značaj materijalnog stanja porodice, što drugim rečima znači, da veći rizik za ispoljavanje direktnog vršnjačkog nasilje imaju dečaci iz porodica sa nižim materijalnim stanjem. Ipak, ovaj rezultat treba posmatrati sa izvesnom dozom opreza, jer je beta koeficijent manji od 0,10, a p=0,061.

U trećem modelu, gde su osim navedenih grupa varijabli, ubačene i varijable koje se odnose na vaspitne stavove oca i majke na dimenzijama toplo-hladno i ograničavajuće-popustljivo i nasilje u porodici, rezultati ukazuju na marginalni statistički značaj varijable nasilje u porodici kao prediktora ovog oblika nasilja, što ukazuje da deca koja su izložena nekim oblicima agresivnosti i nasilja u svojim porodicama, imaju veći rizik za ispoljavanje direktnog vršnjačkog nasilja.

Obzirom da je pol očigledno najznačajniji prediktor i da on nosi najveći procenat varijanse predikcije, hteli smo da proverimo da li bi se njegovim isključivanjem iz prediktivnog modela pojavili još neki prediktivni činioci koji su prigušeni zanačajem pola. U Tabeli 51 su prikazani rezultati dva modela, gde je u prvom iz analize isključen pol (a grupa varijabli), a u drugom isključeni iz analize materijalno stanje porodice i obrazovni nivo oca i majke (b grupa varijabli).

Tabela 51: Koeficijenti varijabli iz modela sa isključenom grupom varijabli

Model		Beta	t	p	Parcijalna korelacija	Statistika kolinearnosti
						Tolerancija
1	Obrazovanje oca	,000(a)	-,007	,995	,000	,999
	Obrazovanje majke	-,018(a)	-,416	,678	-,019	,999
	Materijalno stanje	-,075(a)	-1,719	,086	-,078	,999
	Vaspitni stav otac toplo-hladno	-,110(a)	-2,480	,013	-,112	,970
	Vaspitni stav otac	,032(a)	,727	,468	,033	,984
	ogranicavajuće-popustljivo					
	Vaspitni stav majka toplo-hladno	-,124(a)	-2,778	,006	-,125	,961
	Vaspitni stav majka	,023(a)	,515	,607	,023	,976
2	ogranicavajuće-popustljivo					
	Nasilje u porodici	-,095(a)	-2,152	,032	-,097	,978
2	Vaspitni stav otac toplo-hladno	-,111(b)	-2,488	,013	-,112	,959

Vaspitni stav otac ogranicavajuće- popustljivo	,031(b)	,697	,486	,032	,971
Vaspitni stav majka toplo- hladno	-,125(b)	-2,750	,006	-,124	,928
Vaspitni stav majka ogranicavajuće- popustljivo	,022(b)	,494	,622	,022	,967
Nasilje u porodici	-,097(b)	-2,169	,031	-,098	,958

Kao što rezultati pokazuju, kada je isključena varijabla pola, možemo uočiti da prvom modelu vaspitni stavovi i oca i majke na dimeziji toplo-hladno, kao i nasilje u porodici imaju statistički značajnu predikciju direktnog vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika. Na osnovu dobijenih rezultata može se uočiti da učenici u čijim porodicama otac i majka ispoljavaju dominantno hladan vaspitni stil imaju veći rizik za ispoljavanje direktnog vršnjačkog nasilja. Takođe, možemo uočiti da se isključivanjem pola gubi značaj materijalnog stanja porodice kao prediktora, što opravdava oprez prilikom komentarisanja dobijenog rezultata iz Tabele 50, gde su dobijeni rezultati ukazivali na mogući značaj materijalnog stanja porodice.

Takođe, na osnovu dobijenih rezultata prikazanih u Tabeli 51, u drugom modelu, kada su osim varijable pola isključene i varijable iz b grupe prediktora (materijalno stanje porodice i obrazovni nivo oca i majke), statistički značajni prediktivni činioci i u ovom modelu su hladan vaspitni stav oca i majke i vaspitni stav majke i nasilje u porodici.

Druga hijerarhijska regresiona analiza ticala se indirektnog vršnjačkog nasilja (manipulativno i socijalno vršnjačko nasilje) za poziciju nasilnika. Princip analize bio je identičan predhodnom.

Kako rezultati u Tabeli 52 pokazuju, procenat objašnjene varijanse za indirektno vršnjačko nasilje iznosi 8,5%. Ovo opet pokazuje da su naše varijable bitne za objašnjenje manipulativnog i socijalnog vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika, ali i da ispoljavanje i ovog oblika vršnjačkog nasilja zavisi od mnogo šireg dijapazona varijabli koje nisu mogle biti obuhvaćene istraživačkim nacrtom.

Tabela 52 : Hijerarhijska regresiona analiza – model

Model	R	R ²	Stand. R ²	Std. Greška procene
1	,160(a)	,026	,024	1.000
2	,218(b)	,048	,040	0.992
3	,319(c)	,102	,085	0.968

a prediktor: pol

b prediktori: pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje

c prediktori : pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje, vaspitni stavovi: otac ograničavajuće - popustljivo, otac toplo - hladno, majka toplo - hladno, majka ograničavajuće - popustljivo, nasilje u porodici

Analiza rezultata pokazuje da su sva tri modela statistički značajna (Tabela 53), kao i da uvođenje svake sledeće grupe varijabli statistički značajno povećavaju procenat objašnjene varijanse (1,6% u drugom, odnosno 4,5% u trećem koraku).

Tabela 53 : Procena značajnosti modela

Model		Suma kvadrata	df	M ²	F	p
1	Regresija	12,848	1	12,848	12,845	,000(a)
	Rezidual	488,099	488	1,000		
	Total	500,947	489			
2	Regresija	23,864	4	5,966	6,065	,000(b)
	Rezidual	477,083	485	,984		
	Total	500,947	489			
3	Regresija	50,858	9	5,651	6,026	,000(c)
	Rezidual	450,089	480	,938		
	Total	500,947	489			

Kao što je i očekivano, svaka od ove tri grupe varijabli predstavlja statistički značajan prediktor indirektnog vršnjačkog nasilja (manipulativnog i socijalnog) za poziciju nasilnika, mada je iz kasnije analize jasno da su neke varijable unutar modela bitnije za predikciju indirektnog vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika.

U Tabeli 54 postavljene su pojedinačne mere varijabli iz svakog modela, odnosno njihova snaga predikcije u beta koeficijentima.

Tabela 54 : Koeficijenti varijabli iz modela – prva, druga i treća grupa varijabli

Model		Nestandardizovani koeficijenti		Stand. koeficijenti	t	p
		B	Stand. greška	Beta		
1	(Constant)	,497	,144		3,456	,001
	Pol	-,324	,090	-,160	-3,584	,000
2	(Constant)	1,048	,225		4,666	,000
	Pol	-,313	,090	-,155	-3,490	,001
	Obrazovanje oca	-,005	,115	-,003	-,041	,967
	Obrazovanje majke	-,110	,105	-,067	-1,047	,295
	Materijalno stanje	-,185	,094	-,103	-1,975	,049
3	(Constant)	,709	,231		3,073	,002
	Pol	-,209	,091	-,103	-2,302	,022
	Obrazovanje oca	,040	,113	,022	,356	,722
	Obrazovanje majke	-,069	,103	-,042	-,665	,506
	Materijalno stanje	-,180	,092	-,100	-1,970	,049
	Vaspitni stav otac toplo-hladno	-,057	,058	-,057	-,984	,326
	Vaspitni stav otac ogranicavajuće-popustljivo	,118	,064	,118	1,858	,064
	Vaspitni stav majka toplo-hladno	-,160	,060	-,159	-2,666	,008
	Vaspitni stav majka ogranicavajuće-popustljivo	-,078	,064	-,077	-1,211	,226
	Nasilje u porodici	-,061	,045	-,061	-1,356	,176

Analiziranjem prvog modela, može se uočiti da je varijabla pola statistički značajan prediktor koji ukazuje da postoje polne razlike i to u smeru da dečaci imaju veći rizik za ispoljavanje indirektnog vršnjačkog nasilja.

Analiziranjem drugog modela, u koji su, pored pola, ubačene i varijable materijalnog stanja porodice, kao i obrazovnog nivoa oca i majke, može se uočiti da pol i dalje predstavlja statistički značajan prediktor, a da od novouvedenih varijabli, samo materijalno stanje porodice ima statistički značajan beta koeficijent i to u smeru da niži

materijalni status porodice predstavlja statistički značajan prediktor za indirektno vršnjačko nasilje (manipulativno i socijalno) za poziciju nasilnika.

Treći model u analizu uvodi vaspitne stavove oca i majke, na dimenzijama toplo-hladno i ograničavajuće-popustljivo i varijablu nasilja u porodici. Analizom ovog modela, može se uočiti da pol i materijalno stanje porodice (varijable iz prva dva modela) i dalje pokazuju dobre prediktivne mogućnosti. Pored ovih varijabli, od varijabli iz treće grupe prediktora statistički je značajan beta koeficijent varijable vaspitni stav majke na dimenziji toplo-hladno koji ukazuje da oni učenici čije majke imaju dominantan hladan vaspitni stav imaju veći rizik za ispoljavanje indirektnog (manipulativnog i socijalnog) vršnjačkog nasilja. Pored ovih varijabli, iako je statistički beta koeficijent nešto ispod granice značajnosti, možemo razmatrati doprinos i uticaj varijable vaspitnog stava oca na dimenziji ograničavajuće-popustljiv, a koji ukazuje da oni učenici čiji očevi imaju dominantno ograničavajući vaspitni stav imaju veći rizik za ispoljavanje indirektnog vršnjačkog nasilja.

Treća hijerarhijska regresiona analiza odnosi se na prediktore tj. viktimološke faktore za izloženost direktnom vršnjačkom nasilju (pod kojim podrazumevamo vređanje i fizičko nasilje, čistu provalu agresije koja ne mora da donese sekundarnu dobit, da donese vidljivu materijalnu korist) za poziciju žrtve. Princip analize bio je identičan kao kod predhodne dve hijerarhijske regresione analize.

U Tabeli 55 predstavljena je sumacija rezultata sva tri modela na osnovu kojih se vidi da je procenat objašnjene varijanse za izloženost direktnom vršnjačkom nasilju za poziciju žrtve 7%. Ovo pokazuje da su varijable iz ovog istraživanja koje su uvrštene u hijerarhijsku regresionu analizu bitne za objašnjenje prediktivnih faktora ove vrste nasilja za poziciju žrtve, ali da nesumljivo postoje još neke varijable koje dodatno doprinose objašnjenju varijanse.

Tabela 55 : Hijerarhijska regresiona analiza – model

Model	R	R ²	Stand. R ²	Std. Greška procene
1	,110(a)	,012	,010	0.998
2	,154(b)	,024	,016	0.995
3	,294(c)	,087	,070	0.968

a prediktor: pol

b prediktori: pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje

c prediktori : pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje, vaspitni stavovi: otac ograničavajuće - popustljivo, otac toplo - hladno, majka toplo - hladno, majka ograničavajuće - popustljivo, nasilje u porodici

Opet je iz rezultata vidljivo da su sva tri modela statistički značajna (Tabela 56). Varijable ubačene u drugom modelu (b grupa prediktora) povećavaju procenat objašnjene varijanse za 0,6%, a trećem modelu (c grupa prediktora) povećavaju procenat objašnjene varijanse za 5,4% .

Tabela 56 : Procena značajnosti modela

Model		Suma kvadrata	df	M ²	F	p
1	Regresija	5,944	1	5,944	5,967	,015(a)
	Rezidual	486,071	488	,996		
	Total	492,014	489			
2	Regresija	11,595	4	2,899	2,926	,021(b)
	Rezidual	480,420	485	,991		
	Total	492,014	489			
3	Regresija	42,654	9	4,739	5,062	,000(c)
	Rezidual	449,361	480	,936		
	Total	492,014	489			

U Tabeli 57 predstavljene su pojedinačne mere varijabli iz svakog modela, odnosno njihova snaga predikcije u beta koeficijentima.

Tabela 57 : Koeficijenti varijabli iz modela – prva, druga i treća grupa varijabli

Model		Nestandardizovani koeficijenti		Standard. koeficijenti	t	p
		B	Stand. greška	Beta		
1	(Constant)	,330	,143		2,300	,022
	Pol	-,220	,090	-,110	-2,443	,015
2	(Constant)	,581	,225		2,580	,010
	Pol	-,215	,090	-,107	-2,390	,017
	Obrazovanje oca	-,211	,115	-,119	-1,828	,068
	Obrazovanje majke	-,010	,106	-,006	-,092	,927
	Materijalno stanje	,094	,094	,052	,997	,319
3	(Constant)	,204	,231		,885	,377
	Pol	-,084	,091	-,042	-,933	,351
	Obrazovanje oca	-,155	,113	-,087	-1,371	,171
	Obrazovanje majke	,023	,103	,014	,222	,825
	Materijalno stanje	,096	,091	,054	1,054	,292
	Vaspitni stavovi otac toplo - hladno	-,101	,058	-,102	-1,732	,084

Vaspitni stavovi otac ograničavajuće - popustljivo	,010	,064	,010	,154	,878
Vaspitni stavovi majka toplo- hladno	-,079	,060	-,079	-1,316	,189
Vaspitni stavovi majka ograničavajuće- popustljivo	,145	,064	,146	2,274	,023
Nasilje u porodici	-,067	,045	-,068	-1,500	,134

U prvom modelu, statistički značajan prediktor je pol, dečaci imaju veći rizik da budu žrtve direktnog vršnjačkog nasilja u odnosu na devojčice. U drugom modelu rezultati pokazuju da se zadržava efekat pola, a materijalno stanje porodice, kao i obrazovni nivo oca i majke ne predstavljaju statistički značajane prediktore direktnog vršnjačkog nasilja za poziciju žrtve. Kada se u trećem koraku uvrste varijable koje se tiču vaspitnih stavova oca i majke, kao i varijable koje se odnose na nasilno ponašanje u porodici, uočava se da se gubi statistička značajnost pola kao prediktivnog faktora. Takođe, na osnovu dobijenih rezultata može se uočiti da je statistički značajan prediktor u trećem modelu vaspitni stav majke na dimenziji ograničavajuće-popustljivo i to na sledeći način: ograničavajući vaspitni stav majke predstavlja viktimološki faktor izloženosti direktnom vršnjačkom nasilju za poziciju žrtve.

Četvrta hijerarhijska regresiona analiza odnosi se na prediktore manipulativnog vršnjačkog nasilja (pod kojim podrazumevamo otimanje i uništavanje imovine, pretnje i prisiljavanje) za poziciju žrtve.

Kako rezultati iz Tabele 58 pokazuju, procenat objašnjene varijanse celokupnog modela je 12%, što ukazuje da su prediktori manipulativnog vršnjačkog nasilja, osim varijabli koje smo uključili u ovo istraživanje, pod uticajem još nekih varijabli koje nisu obuhvaćene ovim istraživanjem.

Kao i u predhodne tri analize, svaka sledeća grupa varijabli statistički značajno povećava procenat objašnjene varijanse. U ovoj hijerarhijskoj regresionoj analizi, prva grupa varijabli (pol) daje samo 2% objašnjene varijanse, druga grupa varijabli (materijalno stanje porodice, obrazovni nivo roditelja) procenat objašnjene varijanse povećava za 1,3%, dok treća grupa varijabli (c grupa prediktora) povećava procenat objašnjene varijanse za 8,8%.

Tabela 58 : Hijerarhijska regresiona analiza – model

Model	R	R ²	Stand. R ²	Std. Greška procene
1	,148(a)	,022	,020	0.993
2	,203(b)	,041	,033	0.986
3	,370(c)	,137	,121	0.941

a prediktor: pol

b prediktori: pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje

c prediktori : pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje, vaspitni stavovi: otac ograničavajuće - popustljivo, otac toplo - hladno, majka toplo - hladno, majka ograničavajuće - popustljivo, nasilje u porodici

Na osnovu dobijenih rezultata prikazanih u Tabeli 59, može se uočiti da su sve tri grupe prediktivnih varijabli i u ovom slučaju statistički značajni prediktori izloženosti manipulativnom vršnjačkom nasilju za poziciju žrtve.

Tabela 59: Procena značajnosti modela

Model		Suma kvadrata	df	M ²	F	p
1	Regresija	10,767	1	10,767	10,918	,001(a)
	Rezidual	481,277	488	,986		
	Total	492,044	489			
2	Regresija	20,259	4	5,065	5,207	,000(b)
	Rezidual	471,785	485	,973		
	Total	492,044	489			
3	Regresija	67,281	9	7,476	8,448	,000(c)
	Rezidual	424,762	480	,885		
	Total	492,044	489			

Dalja analiza tiče se provere prediktivne snage pojedinih varijabli u sva tri modela. U Tabeli 60 postavljene su pojedinačne mere varijabli iz svakog modela, odnosno njihova snaga predikcije u beta koeficijentima.

I ovde, u prvom modelu pol predstavlja značajan samostalni prediktor, koji ukazuje da dečaci imaju veći rizik za izloženost ovom obliku vršnjačkog nasilja u odnosu na devojčice.

Tabela 60: Koeficijenti varijabli iz modela – prva, druga i treća grupa varijabli

Model		Nestandardizovani koeficijenti		Standard. koeficijenti	t	p
		B	Stand. greška	Beta		
1	(Constant)	,453	,143		3,171	,002
	Pol	-,297	,090	-,148	-3,304	,001
2	(Constant)	,977	,223		4,375	,000
	Pol	-,286	,089	-,143	-3,208	,001
	Obrazovanje oca	-,049	,114	-,028	-,433	,665
	Obrazovanje majke	-,134	,105	-,082	-1,282	,200
	Materijalno stanje	-,097	,093	-,054	-1,039	,299
3	(Constant)	,566	,224		2,522	,012
	Pol	-,146	,088	-,073	-1,663	,097
	Obrazovanje oca	,000	,110	,000	,003	,998
	Obrazovanje majke	-,084	,100	-,051	-,837	,403
	Materijalno stanje	-,096	,089	-,054	-1,080	,281
	Vaspitni stavovi otac toplo-hladno	-,189	,057	-,191	-3,331	,001
	Vaspitni stavovi otac ograničavajuće-popustljivo	,038	,062	,038	,608	,543
	Vaspitni stavovi majka toplo-hladno	-,139	,058	-,140	-2,388	,017
	Vaspitni stavovi majka ograničavajuće-popustljivo	-,007	,062	-,007	-,110	,913
	Nasilje u porodici	-,050	,044	-,050	-1,146	,252

U drugom modelu, kada se dodaju varijable materijalnog stanja porodice i obrazovni nivo oca i majke, pol je i dalje statistički značajan prediktor, dok ostale varijable iz b grupe prediktora ne predstavljaju statistički značajne prediktore za izloženost manipulativnm vršnjačkm nasilju.

U trećem modelu, kada se dodaju varijable vaspitnih stavova oca i majke na dimenzijama toplo-hladno i ograničavajuće-popustljivo i varijable koje se tiču nasilja u porodici, smanjuje se i gubi efekat pola, koji više nije statistički značajan prediktor.

Rezultati koji su prikazani u Tabeli 60, ukazuju da hladni vaspitni stavovi i oca i majke predstavljaju statistički značajne prediktore i to tako, da je dominantno hladni vaspitni stav i oca i majke povezan sa većim rizikom da učenik bude žrtva manipulativnog vršnjačkog nasilja.

Peta hijerarhijska regresiona analiza bavi se prediktorima viktimoloških faktora za izloženost socijalnom vršnjačkom nasilju (spletkarenje; indirektna forma koja ima funkciju snižavanja i narušavanja socijalnog statusa žrtve)

U Tabeli 61 predstavljena je sumacija rezultata sva tri modela ove hijerarhijske analize, i na osnovu dobijenih rezultata može se uočiti da je procenat objašnjene varijanse celokupnog modela 4,6%. Na osnovu ovog rezultata, ponovo možemo reći, da osim varijabli koje smo uključili u ovaj model, postoji još varijabli koje mogu biti prediktori faktora viktimizacije za socijalno vršnjačko nasilje.

Tabela 61: Hijerarhijska regresiona analiza – model

Model	R	R ²	Stand. R ²	Std. Greška procene
1	,082(a)	,007	,005	1.000
2	,127(b)	,016	,008	0.998
3	,251(c)	,063	,046	0.979

a prediktor: pol

b prediktori: pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje

c prediktori : pol, obrazovanje majke, obrazovanje oca, materijalno stanje, vaspitni stavovi: otac ograničavajuće - popustljivo, otac toplo - hladno, majka toplo - hladno, majka ograničavajuće - popustljivo, nasilje u porodici

Kako prikazani rezultati u Tabeli 62 pokazuju, prva dva modela nisu statistički značajna. Tek u trećem modelu, uvođenjem c grupe varijabli (vaspitni stavovi oca i majke, nasilje u porodici) dobijamo statistički značajne prediktore viktimoloških faktora za socijalno vršnjačko nasilje.

Tabela 62: Procena značajnosti modela

Model		Suma kvadrata	df	M ²	F	p
1	Regresija	3,291	1	3,291	3,291	,070(a)
	Rezidual	488,046	488	1,000		
	Total	491,338	489			
2	Regresija	7,972	4	1,993	2,000	,093(b)
	Rezidual	483,366	485	,997		
	Total	491,338	489			
3	Regresija	31,058	9	3,451	3,599	,000(c)
	Rezidual	460,280	480	,959		
	Total	491,338	489			

Dalje analize ticale su se provere prediktivne snage pojedinih varijabli. U Tabeli 63 prikazane su pojedinačne mere varijabli iz svakog modela, odnosno njihova snaga predikcije u beta koeficijentima.

Tabela 63: Koeficijenti varijabli iz modela – prva, druga i treća grupa varijabli

Model		Nestandardizovani koeficijenti		Standard. koeficijenti	t	p
		B	Stand. greška	Beta		
1	(Constant)	-,249	,144		-1,732	,084
	Pol	,164	,090	,082	1,814	,070
2	(Constant)	,096	,226		,426	,670
	Pol	,171	,090	,085	1,892	,059
	Obrazovanje oca	-,091	,116	-,051	-,783	,434
	Obrazovanje majke	,037	,106	,023	,350	,727
	Materijalno stanje	-,137	,094	-,077	-1,451	,147
3	(Constant)	-,186	,233		-,797	,426
	Pol	,274	,092	,137	2,988	,003
	Obrazovanje oca	-,056	,114	-,032	-,493	,622
	Obrazovanje majke	,069	,105	,042	,657	,512
	Materijalno stanje	-,139	,093	-,078	-1,501	,134
	Vaspitni stav otac toplo-hladno	-,154	,059	-,155	-2,601	,010
	Vaspitni stav otac	,029	,064	,029	,445	,657
	ograničavajuće-popustljivo					
	Vaspitni stav majka toplo-hladno	-,018	,061	-,018	-,296	,767
	Vaspitni stav majka ograničavajuće-popustljivo	,097	,065	,097	1,496	,135
	Nasilje u porodici	-,026	,045	-,026	-,573	,567

Analizom rezultata iz Tabele 63 može se zaključiti da pol i varijable iz b grupe prediktora (obrazovanje oca, obrazovanje majke i materijalni status porodice) samostalno ne predstavljaju statistički značajne prediktore viktimoloških faktora za socijalno vršnjačko nasilje. Daljom analizom, može se uočiti da uvođenje treće grupe prediktora (vaspitni stav oca i majke, nasilno ponašanje u porodici) ima supresorski efekat na pol i na osnovu tih

rezultata može se uočiti da devojčice imaju veći rizik da budu izložene socijalnom vršnjačkom nasilju u odnosu na dečake. Takođe, dobijeni rezultati pokazuju da vaspitni stav oca koji je dominantno hladan pokazuje statistički značajnu moć predikcije izloženosti socijalnom vršnjačkom nasilju.

IX

DISKUSIJA REZULTATA

IX 1. Dečije prepoznavanje različitih oblika vršnjačkog nasilja

Rezultati pokazuju da učenici osnovnih škola sa različitim uspehom prepoznaju i procenjuju različite vršnjačke interakcije kao oblike vršnjačkog nasilja. Najuspešnije prepoznaju seksualno uznemiravanje kao oblik vršnjačkog nasilja (95% ispitanika), zatim fizičko nasilje (91,9% ispitanika). Dakle, oblici vršnjačkog nasilja koji spadaju u otvorene, direktne oblike učenici najbolje prepoznaju i procenjuju kao nasilne postupke. Zatim slede prisiljavanje (88,5% ispitanika uspešno prepoznaje ovaj oblik interakcija među vršnjacima kao vršnjačko nasilje), pretnje (86,3%) i otimanje i uništavanje imovine (84,1%). Veoma interesantni i značajni su podaci dobijeni u ovom istraživanju koji govore o tome da učenici osnovnih škola najlošije prepoznaju spletkarenje (samo 61,4%) i vređanje (51,4% ispitanika). Ovi rezultati upućuju na mogućnost da oblici nasilja koji spadaju u emocionalno-psihološko i socijalno nasilje, učenici u određenoj meri smatraju uobičajenim načinom vršnjačke interakcije. Ovi rezultati su u saglasnosti sa rezultatima koji su prikazani u ranijim istraživanjima (Smederevac i sar., 2010) i oni potvrđuju da je za učenike vređanje “normalan” način komunikacije među vršnjacima, da je ismevanje šala. Takođe, treba naglasiti da su učenici najviše izloženi upravo vređanju i spletkarenju kao oblicima vršnjačkog nasilja (Popadić i Plut, 2007), koje oni sa druge strane u određenoj meri ni ne procenjuju kao nasilne. Ono što je takođe indikativno je i podatak da, iako vređanje i spletkarenje ne prepoznaju kao nasilje, učenici sa druge strane izveštavaju o tome da ih ovakvi oblici ponašanja njihovih vršnjaka najviše uznemiruju (Smederevac i sar., 2010). Razloge za ovakve rezultate možemo potražiti i u neposrednoj vaspitno obrazovnoj praksi, odnosno reagovanju odraslih na vršnjačko nasilje. Naime, odrasli (učitelji, nastavnici, stručni saradnici) reaguju na direktne oblike vršnjačkog nasilja češće nego na emocionalno-psihološke i socijalne oblike. Naime, kada se desi fizička tj. telesna povreda (modrica, ogrebotina, lom i sl.) ili naneta šteta koja je vidljiva, zaposleni češće reaguju i iz razloga što za tako nanetu vidljivu štetu treba da daju neko objašnjenje roditeljima učenika. Sve ono što ne ostavlja direktno vidljive tragove (vređanje, spletkarenje, ogovaranje, pretnje isključivanjem iz grupe vršnjaka) najčešće ne podrazumeva ni neposrednu ni doslednu

reakciju odraslih u školi, odnosno reakcija na ovakve oblike ponašanja može i potpuno da izostane. Zaokupljeni savladavanjem planiranih nastavnih sadržaja, brojnim metodičkim zahtevima i planovima i programima, nastavnici namerno ili nenamerno nisu dovoljno senzibilisani ni za samo prepoznavanje i uočavanje indirektnih oblika vršnjačkog nasilja. Takvo nereagovanje odraslih može u određenoj meri da utiče na dečije prepoznavanje različitih oblika vršnjačkog nasilja.

Takođe, osim uticaja odraslih, veoma je značajan i uticaj vršnjaka, naročito u kasnijim razredima osnovne škole. Subkultura vršnjaka, njihovi standardi i norme su od velikog značaja za pojedinca. Naime, preadolescencija i adolescencija su burni periodi života u kojima dolazi do mnogih kvantitativnih i kvalitativnih emocionalnih, socijalnih i kognitivnih promena. Socijalni aspekt adolescencije, naročito onaj koji se odnosi na uticaj vršnjaka, od izuzetnog je značaja. Značaj socijalnih odnosa u adolescenciji izuzetno raste, a posebno kako se razvija veća nezavisnost od roditelja. Prijateljstva dobijaju nova značenja i veći značaj, pa vršnjačka grupa ima sve veći uticaj na ponašanje adolescenata. Socijalni status koji adolescenti imaju u svojoj vršnjačkoj grupi veoma je značajan za razvoj slike o sebi, samopoštovanja, samopouzdanja, adekvatno funkcionisanje u društvu, razvoj socijalnih veština, veličinu i kvalitet socijalne mreže. U skladu sa tim, ako se u grupi vršnjaka kao “normalno” procenjuje npr. vređanje, nazivanje pogrdnim imenima, pretnje ili realizovana socijalna izolacija, takve vršnjačke interakcije neće se u dovoljnoj meri prepoznavati kao nasilne.

Seksualno uznemiravanje u ovom istraživanju smo posmatrali kao oblik vršnjačkog nasilja koji podrazumeva ugrožavanje seksualnog identiteta žrtve omalovažavanjem ili primoravanjem na neki vid seksualne komunikacije. Ono se može realizovati na različite načine – verbalno, fizički, gestovima, elektronskim sredstvima. Takođe, može se smatrati manje ili više ozbiljnim, tako da se može kretati od seksualnog uznemiravanja za blaže oblike, do seksualnog zlostavljanja za teže oblike (Popadić, 2009). U našem istraživanju stavka koja se odnosila na dečije prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja glasila je: *“Nasilje je kada me dodiruju na način koji mi je neprijatan, kada me seksualno uznemiravaju.”* Dakle, za potrebe ovog istraživanja, uzeli smo strožiji kriterijum koji se odnosi na seksualno uznemiravanje, kao blaži oblik seksualnog nasilja.

Ovaj oblik vršnjačkog nasilja učenici osnovnih škola najbolje prepoznaju (95% učenika u okviru ovog istraživanja). Osim ovog rezultata, nas je interesovalo da li postoje razlike u prepoznavanju ovog oblika vršnjačkog nasilja u odnosu na pol, razred, školski uspeh i pohađanje škole na selu ili u gradu. Dobijeni rezultati pokazuju da ne postoje

statistički značajne razlike u odnosu na razred (na ovo pitanje odgovarali su učenici šestih, sedmih i osmih razreda), kao i da ne postoje statistički značajne razlike u odnosu na to da li pohađaju školu na selu ili u gradu. Međutim, uočava se postojanje statistički značajnih razlika u odnosu na pol i u odnosu na školski uspeh ispitanika. Kada razmatramo dobijene razlike u odnosu na pol, možemo uočiti da devojčice statistički značajno bolje prepoznaju seksualno uznemiravanje kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na dečake. Ovakvi rezultati su očekivani i mogu se objasniti podacima da su seksualnom nasilju i uznemiravanju od strane vršnjaka u školskom kontekstu češće izložene devojčice nego dečaci, te su u tom smislu one i senzitivnije za prepoznavanje ovog oblika vršnjačke interakcije kao nasilne. Uticaj varijable školskog uspeha na prepoznavanje seksualnog uznemiravanja je takođe statistički značajan i ovaj rezultat ukazuje da učenici sa boljim školskim uspehom adekvatnije i uspešnije prepoznaju seksualno uznemiravanje kao oblik vršnjačkog nasilja od učenika sa lošijim školskim uspehom. Ovi rezultati bi trebali da budu provereni u nekom od narednih istraživanja, jer u našem uzorku postoji neadekvatna ujednačenost u odnosu na školski uspeh učenika šestih, sedmih i osmih razreda. Od ukupnog broja ispitanika, nedovoljnih je 16,9% (42 učenika), dovoljnih samo 2,3% (samo 6 učenika), dobrih 20,7% (54 učenika), vrlo dobrih 30,3% (79 učenika) i odličnih 30,1% (80 učenika). Iako struktura uzorka po varijabli školskog uspeha ograničava uopštavanje dobijenih rezultata, ovi podaci ukazuju na mogućnost da je školski uspeh bitan faktor u dečijem prepoznavanju seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja.

Fizičko vršnjačko nasilje spada u otvorene, direktne oblike vršnjačkog nasilja i može biti i reaktivno i proaktivno, instrumentalno i neprijateljsko. O ovom obliku vršnjačkog nasilja govorimo kada je prisutan direktni fizički napad na žrtvu, kada učenik zadaje ili nastoji da zada povredu ili neugodnost drugom učeniku. Dakle, sami agresivni postupci su vidljivi, kao i telesne posledice u smislu povreda, modrica, ogrebotina, podliva i sl. Pre razmatranja pojedinačnog uticaja nezavisnih varijabli (pol, razred, školski uspeh, selo-grad) na prepoznavanje ovog oblika vršnjačkog nasilja, još jednom želimo da naglasimo da rezultati ukazuju da ovaj oblik vršnjačkog nasilja u našem istraživanju uspešno i adekvatno prepoznaje kao nasilnu interakciju 91,9% učenika.

Dobijeni rezultati koji se odnose na prepoznavanje fizičkog vršnjačkog nasilja su pokazali da ne postoje statistički značajne razlike u odnosu na pol ispitanika, kao ni u odnosu na mesto pohađanja škole (selo-grad). Dakle, i dečaci i devojčice koji pohađaju školu na selu ili u gradu se ne razlikuju statistički značajno u odnosu na stepen uspešnosti prepoznavanja fizičkog nasilja kao oblika vršnjačkog nasilja. Dobijene su statistički

značajne razlike u odnosu na razred koji ispitanici pohađaju. Učenici viših razreda (šesti, sedmi i osmi) adekvatnije prepoznaju fizičko vršnjačko nasilje kao oblik nasilne vršnjačke interakcije u odnosu na učenike nižih razreda (treći, četvrti i peti). Ovi rezultati nisu u skladu sa očekivanjima. Smatrali smo da, pošto fizičko nasilje spada u otvorene, direktne oblike vršnjačkog nasilja, nećemo dobiti statistički značajne razlike u odnosu na razred. Ove rezultate možemo objasniti pretpostavkom da sa odrastanjem, učenici adekvatnije i jasnije mogu da procene fizičko nasilje kao oblik vršnjačkog nasilja.

Kada smo posmatrali mogući uticaj školskog uspeha na prepoznavanje fizičkog vršnjačkog nasilja, takođe smo dobili statistički značajne razlike. Naime, učenici koji su na polugodištu imali odličan i vrlo dobar uspeh, statistički značajno uspešnije prepoznaju ovaj oblik vršnjačkog nasilja od učenika koji su imali nedovoljan i dovoljan uspeh. Takođe, postoji i statistički značajna razlika koja pokazuje da učenici koji su na polugodištu imali dobar uspeh adekvatnije prepoznaju fizičko nasilje kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike koji su imali dovoljan školski uspeh. Iako i u ovom slučaju imamo neadekvatno distribuiran uzorak po varijabli školskog uspeha, što ograničava uopštavanje dobijenih rezultata, ovi podaci ukazuju na mogućnost da je školski uspeh bitan faktor koji je povezan sa adekvatnim prepoznavanjem fizičkog vršnjačkog nasilja, tako da buduća istraživanja mogu uzeti u obzir i prirodu ovog odnosa.

Sledeći oblik vršnjačkog nasilja čijim smo se prepoznavanjem bavili u okviru ovog istraživanja je prisiljavanje. Rezultati pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike u prepoznavanju ovog oblika vršnjačkog nasilja u odnosu posmatrane nezavisne varijable (pol, razred, školski uspeh, pohađanje škole na selu ili u gradu). Dakle, dečaci i devojčice, različitog uzrasta i školskog uspeha koji pohađaju školu na selu ili u gradu, ne razlikuju se statistički značajno u odnosu na prepoznavanje prisiljavanja kao oblika vršnjačkog nasilja.

Kod prepoznavanja pretnji kao oblika vršnjačkog nasilja, nisu dobijene statistički značajne razlike u odnosu na školski uspeh i mesto pohađanja škole. Devojčice statistički značajno uspešnije prepoznaju ovaj oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na dečake, kao i učenici viših razreda (šesti, sedmi i osmi) u odnosu na učenike nižih razreda (treći, četvrti i peti). Dobijene razlike u odnosu na pol mogu se objasniti ređom izloženošću pretnjama devojčica u odnosu na dečake.

Kod prepoznavanja otimanja i uništavanja imovine kao oblika vršnjačkog nasilja, dobijeni rezultati pokazuju da se dečaci i devojčice, bez obzira na školski uspeh i mesto pohađanja škole, statistički značajno ne razlikuju. Dobijene su statistički značajne razlike u odnosu na razred koji ispitanici pohađaju koje pokazuju da učenici viših razreda (šesti,

sedmi i osmi) uspješnije prepoznaju otimanje i uništavanje imovine kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike nižih razreda (treći, četvrti i peti).

Sledeći oblik vršnjačkog nasilja čijim smo se prepoznavanjem bavili je spletkarenje. Dečake i devojčice, bez obzira na školski uspeh i mesto pohađanja škole, ne razlikuju se statistički značajno u prepoznavanju spletkarenja kao oblika vršnjačkog nasilja. Učenici nižih razreda (trećih, četvrtih i petih) statistički značajno uspješnije prepoznaju ovaj oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike viših razreda (šesti, sedmi i osmi razredi). Ovakve rezultate možemo objasniti neadekvatnim reagovanjem ili odsustvom reagovanja, kako odraslih tako i vršnjaka, na ovaj oblik vršnjačkog nasilja. Moguće je da, sa prelaskom u više razrede osnovne škole, na neki način, kod učenika dolazi do “navikavanja” na spletkarenje kao oblik vršnjačke interakcije koji se ne procenjuje kao nasilan. Takođe, ovo ukazuje da su deca u određenom uzrastu “sklona” da lošije prepoznaju ovaj oblik vršnjačkog nasilja koji podrazumeva socijalnu izolaciju i narušavanje socijalnog statusa žrtve. Potreba za prihvatanjem od strane vršnjaka može da dovede, u određenom smislu, do konformizma, tako da učenici viših razreda ovaj oblik vršnjačkog nasilja lošije prepoznaju u odnosu na učenike nižih razreda. Učenicima viših razreda uticaj vršnjačke grupe je dominantniji od uticaja odraslih i, u tom smislu, može doći do prihvatanja vršnjačkih normi, bez obzira na stepen slaganja sa njima i bez prisustva ličnog kritičkog stava.

I poslednji oblik vršnjačkog nasilja čijim smo se prepoznavanjem bavili u okviru našeg istraživanja je vređanje. Za sada još ne postoje standardizovani skorovi u vezi sa očekivanim postignućima dečijeg prepoznavanje različitih oblika vršnjačkog nasilja. Međutim, poređenjem procenata uspešnosti prepoznavanja različitih oblika vršnjačkog nasilja obuhvaćenih ovim istraživanjem, možemo uočiti da su rezultati na skali prepoznavanja vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja niži od svih ostalih oblika (51,4% ispitanika obuhvaćenih ovim istraživanjem). Uzimajući u obzir da su učenici često izloženi ovom obliku ponašanja u poslednja tri meseca, značaj ovih rezultata je u ukazivanju na potrebu za osmišljavanjem i sprovođenjem postupaka radi senzitivizacije dece osnovnoškolskog uzrasta o tome šta sve jeste vršnjačko nasilje. Rezultati dobijeni poređenjem grupa u odnosu na pol, razred, školski uspeh i mesto pohađanja škole pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika između prepoznavanja vređanja kao oblika vršnjačkog nasilja u odnosu na pol, razred i školski uspeh. Rezultati pokazuju postojanje statistički značajnih razlika u prepoznavanju vređanja ko oblika vršnjačkog nasilja i mesta pohađanja škole. Učenici koji pohađaju školu u gradu statistički značajno adekvatnije prepoznaju vređanje kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike koji pohađaju školu na selu. Pitanje zašto

je to tako – da li deca koja su sa sela imaju norme ponašanja koje se bitno razlikuju u odnosu na decu koja školu pohađaju u gradu, kao i pitanje da li razlika u mestu življenja može da predpostavlja opšte razlike u socijalnim normama, može biti predmet narednih istraživanja.

IX 2. Učestalost vršnjačkog nasilja

U ovom istraživanju, učestalost vršnjačkog nasilja merili smo globalnim samoprocenama ispitanika, koji su u upitniku, nakon toga što je definisano šta smatramo nasilnim ponašanjem, odgovarali na direktno postavljeno pitanje koliko često su bili žrtve nasilja u predhodna tri meseca i u toku celokupnog dosadašnjeg školovanja.

Dobijeni rezultati o izloženosti vršnjačkom nasilju mogu se posmatrati u odnosu na kriterijum bar jednom doživljenog nasilja i u odnosu na kriterijum ponovljene izloženosti nasilnom ponašanju (siledžijstvo). Kada posmatramo dobijene rezultate koji se odnose na izloženost vršnjačkom nasilju u toku predhodna tri meseca, a u odnosu na prvi kriterijum (bar jednom doživljeno vršnjačko nasilje), 22,8% ispitanika je odgovorilo da su bili izloženi vršnjačkom nasilju bar jednom. Ovi rezultati dobijeni u našem istraživanju su u saglasnosti sa do sad dobijenim rezultatima istraživanja u našoj zemlji (Popadić i Plut, 2007), gde je dobijen rezultat da je 21,1% ispitanika bilo bar jednom izloženo vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca. Kada posmatramo dobijene rezultate u odnosu na drugi kriterijum koji podrazumeva odgovore “više puta” i “često” i koji se zapravo odnose na siledžijstvo, rezultati dobijeni u ovom istraživanju takodje su u saglasnosti sa dobijenim rezultatima u spomenutom istraživanju sprovedenom u Srbiji. Naime, u našem istraživanju, 4,8% ispitanika izveštava o tome da je bilo izloženo ponovljenom vršnjačkom nasilju od strane vršnjaka u predhodna tri meseca, u odnosu na rezultat od 5,1% ispitanika u okviru istraživanja “Škola bez nasilja” (Popadić, 2009).

Nadalje, dobijeni rezultati u našem istraživanju koji se odnose na celokupno dosadašnje školovanje pokazuju da na direktno pitanje 53,8% ispitanika saopštava da je bilo izloženo vršnjačkom nasilju bar jednom, a o ponovljenom vršnjačkom nasilju izveštava 13,3% ispitanika. I ovi rezultati dobijeni u našem istraživanju dobrim delom su u saglasnosti sa dobijenim rezultatima dobijenim u okviru programa “Škola bez nasilja”, gde je 44,8% učenika izvestilo da su bili izloženi vršnjačkom nasilju bar jednom u toku dosadašnjeg školavanja, a 14,2% je učenika je bilo izloženo ponovljenom vršnjačkom

nasilju tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja. Dobijene razlike mogu se objasniti veličinom uzoraka (u okviru programa “Škola bez nasilja”, uzorak je činilo 26.628 ispitanika, a u našem istraživanju 504 ispitanika). Takođe, na dobijene razlike može uticati i podatak da su na ovo pitanje u ovom istraživanju odgovarali svi ispitanici, a u spomenutom istraživanju (Popadić i Plut, 2007) samo učenici starijih razreda (od petog do osmog razreda).

Ovi rezultati o učestalosti vršnjačkog nasilja u našim školama su prilično alarmantni. Dakle, više od jedne petine (22,8%) učenika izveštava da je bilo žrtva vršnjačkog nasilja u predhodna tri meseca bar jednom, a svaki drugi učenik (53,8%) je bar jednom bio izložen vršnjačkom nasilju tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja. Ovi podaci nameću potrebu kontinuiranog i sistematskog bavljenja ovom problematikom, kako na nivou vaspitno obrazovnih ustanova, tako i u mnogo širem društvenom kontekstu. Kada razmatramo dobijene rezultate koji se odnose na siledžijstvo (ponavljano vršnjačko nasilje), dobijen rezultat da je 13,3% učenika izloženo tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja ponovljenim aktima vršnjačkog nasilja (više puta ili svakodnevno), dodatno osvetljava zastupljenost ovog problema u našim vaspitno-obrazovnim ustanovama i takođe govori u prilog potrebe za razradu i primenu različitih pre svega preventivnih, a i interventnih programa.

Ipak, ako uporedimo rezultate analiza opštih samoprocena dobijenih u našem istraživanju sa podacima dobijenim u istraživanju Svetske zdravstvene organizacije (Currie i sar., 2008. prema Popadić, 2009) možemo uočiti da je vršnjačko nasilje u Srbiji ispodprosečno zastupljeno. Svetski prosek učenika koji su bili bar jednom izloženi nasilju u školama je 33% u poredjenju sa 22,8% u našem istraživanju, kao i 4,8% učenika koji su bili izloženi ponovljenom nasilju (siledžijstvu) u predhodna tri meseca u našem istraživanju, u odnosu na svetski prosek od 11% učenika. Ovi rezultati bi mogli biti vrlo ohrabrujući u odnosu na podatke dobijene o učestalosti vršnjačkog nasilja u našem istraživanju. Međutim, oni takođe mogu i ukazivati i na neadekvatno prepoznavanje različitih oblika vršnjačke interakcije koje zapravo po definiciji podrazumevaju nasilje, a koje određeni broj učenika naših škola kao nasilne ne prepoznaju, što je takođe bio jedan od ciljeva našeg istraživanja. Takođe, može se pretpostaviti i da se mnogi učenici uzdržavaju od potpune iskrenosti zbog uslova istraživanja koji nisu uvek potpuno anonimni, kao i da među učenicima postoji “navikavanje” na vršnjačko nasilje, naročito ako ono prolazi neopaženo i ako nije adekvatno snkcionisano, kako od strane vršnjačke grupe, tako i od strane odraslih (učitelja, nastavnika, roditelja). Dakle, ovakvi rezultati dobijeni na opštim samoprocenama na našem

uzorku mogu ukazivati na povišen prag tolerancije prema nasilju kod naših učenika, što može biti karakteristično ne samo za učenike, već i za širi društveni kontekst zemlje u kojoj živimo. U jednom preglednom istraživanju iz ove oblasti (Ma i sar., 2001, prema Popadić, 2009) autori konstatuju da mnogi odrasli smatraju različite forme verbalnog učeničkog nasilja normalim i bezopasnim ili ga minimiziraju kao “detinjasto ponašanje”.

Takođe, dobijeni rezultati u ovom istraživanju, a koji se tiču dečijeg prepoznavanja različitih oblika vršnjačkog nasilja, pokazuju da su upravo spletkarenje i vređanje oblici vršnjačkog nasilja koje učenici najneadekvatnije prepoznaju kao nasilne u okviru vršnjačke interakcije. Upravo iz gore navedenih razloga, dobijene podatke na opštim samoprocenama o izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca i tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja u našem istraživanju, treba posmatrati u svetlu mogućih poteškoća u prepoznavanju različitih oblika vršnjačkog nasilja.

U okviru ovog dela istraživanja, takođe su nas interesovali i podaci o tome da li postoje razlike između izveštavanja o izloženosti vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca i tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja i pola, razreda koji ispitanici pohađaju, školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo ili grad). Dobijeni rezultati, i kada posmatramo učestalost vršnjačkog nasilja u predhodna tri meseca i tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja, pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike u odnosu na posmatrane nezavisne varijable. Nepostojanje statistički značajnih razlika u odnosu na mesto pohađanja škole i školski uspeh, su očekivani rezultati. Naime, za društvo u kome živimo karakteristično je da su manja i veća mesta međusobno prilično povezana, veliki broj ljudi iz manjih mesta veoma često odlaze u gradove na školovanje i zaposlenje, tako da u tom širem društvenom kontekstu pretpostavljamo da ne postoje bitne razlike. U skladu sa tim, nismo očekivali statistički značajne razlike izloženosti vršnjačkom nasilju u odnosu na mesto pohađanja škole (selo-grad). Takođe, koliko god postojali stereotipi i predrasude da su učenici lošijeg školskog uspeha češće akteri nasilne vršnjačke interakcije, rezultati dobijeni u našem istraživanju su u saglasnosti sa rezultatima dobijenim u okviru istraživanja sprovedenih u našoj zemlji koji takođe nisu pokazali statistički značajnu razliku između vršnjačkog nasilja i školskog uspeha (Popadić, 2009). U navedenom istraživanju, povezanost između izloženosti vršnjačkom nasilju i školskog uspeha bila je -0,07. Dakle, žrtva se može biti bez obzira na školski uspeh učenika.

U našem istraživanju nisu dobijene statistički značajne razlike u učestalosti vršnjačkog nasilja ni u odnosu na pol, iako neka dosadašnja istraživanja pokazuju da su dečaci statistički značajno češće izloženi vršnjačkom nasilju od devojčica (Popadić i Plut,

2007). Međutim, iako nisu dobijene statistički značajne razlike, i u ovom istraživanju dečaci izveštavaju da su češće izloženi vršnjačkom nasilju od devojčica (u poslednja tri meseca 23,98% dečaka nasuprot 21, 71% devojčica). Ponovljenom vršnjačkom nasilju u poslednja tri meseca (siledžijstvu) takodje su češće izloženi dečaci u odnosu na devojčice, (4, 88% dečaka nasuprot 4, 66% devojčica), mada ni ove razlike nisu statistički značajne. Kada posmatramo dobijene rezultate koji se odnose na celokupno dosadašnje školovanje devojčice izveštavaju o češćoj izloženosti vršnjačkom nasilju kada posmatramo po prvom kriterijumu (bar jednom, i to 56,59% devojčica, nasuprot 50,81% dečaka). Međutim, kada kao kriterijum uzmemo ponavljano vršnjačko nasilje tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja, i tada dečaci izveštavaju o većoj izloženosti od devojčica (13,82% dečaka nasuprot 12,79% devojčica). Dakle, iako nema statističke značajnosti, dobijeni rezultati dosadašnjih istraživanja kao i rezultati dobijeni u ovom istraživanju pokazuju veći stepen izloženosti vršnjačkom nasilju dečaka u odnosu na devojčice. Polne razlike u izloženosti vršnjačkom nasilju su, u stvari, prilično male što potvrđuju rezultati dobijeni u našem istraživanju. Visoka statistička značajnost koja je dobijena u nekim od ranijih istraživanja pre se može pripisati velikom uzorku na kome su prikupljeni podaci, nego stvarno velikim razlikama izloženosti vršnjačkom nasilju između dečaka i devojčica (istraživanje WHO, Craig i Harel, 2004., prema Popadić i Plut, 2007).

U našem istraživanju, nisu dobijene statistički značajne razlike u izveštavanju izloženosti vršnjačkom nasilju u toku predhodna tri meseca i tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja u odnosu na razred koji učenici pohađaju.

IX 3. Oblici vršnjačkog nasilja

Najčešće oblike vršnjačkog nasilja u našem istraživanju posmatrali smo iz pozicije nasilnika i pozicije žrtve, a podatke smo dobili na osnovu specifičnih samoprocena učenika. Dakle, interesovalo nas je kojim oblicima nasilnog ponašanja su učenici najčešće izloženi u predhodna tri meseca, kao i koje oblike vršnjačkog načina su najčešće činili u predhodna tri meseca.

Dobijeni rezultati pokazuju da su se učenici najčešće izveštavali o izloženošću direktnom verbalnom nasilju (uvrede i ismevanja) – 51,5% i na verbalno relaciono nasilje (spletkarenje) – 46,9% , a zatim na pretnje (19,3%) i fizičko vršnjačko nasilje (19,2%). Po

učestalosti zatim slede prisiljavanje, otimanje i uništavanje imovine i seksualno uznemiravanje. Ovakvi rezultati su u određenom smislu očekivani, jer je verbalno nasilje u svim rezultatima istraživanja nasilja prikazano kao najučestaliji oblik školskog nasilja (Wolke i sar., 2001, prema Popadić, 2009). Takođe, ako razmatramo dobijene rezultate koji se odnose na seksualno uznemiravanje kao oblik vršnjačkog nasilja o čijoj izloženosti izveštava 10,4% ispitanika, možemo ih porediti sa rezultatima dobijenim u okviru istraživanja koje je obuhvatilo studente i nastavnike sa Novosadskog univerziteta (Jerković i Pivk, 2008), a koji pokazuju da oko 10% studenata i nastavnika smatra da je neko od studenata bio seksualno uznemiravan od strane nastavnika. Dakle, iako se radi o istom obliku nasilja (seksualno uznemiravanje), ne može se vršiti direktno poređenje učestalosti seksualnog uznemiravanja kao oblika vršnjačkog nasilja u osnovnim školama i izloženosti seksualnom uznemiravanju studenata od strane nastavnika, možemo uočiti određenu tendenciju učestalosti seksualnog uznemiravanja kao oblika nasilja koji se ispoljava u obrazovnim ustanovama.

Rezultati koji se odnose na ponovljenog vršnjačko nasilje (siledžijstvo) su veoma slični predhodnim kada posmatramo koji su najčešći oblici vršnjačkog nasilja kojima su učenici bili izloženi bar jednom. Naime, ovi rezultati pokazuju su u predhodna tri meseca učenici najčešće bili izloženi ponovljenom vređanju (16,4%) i spletkarenju (14,4%). Kada posmatramo ostale oblike ponavljano vršnjačkog nasilja, njihova zastupljenost je manja od 10% (pretnje, fizičko vršnjačko nasilje, seksualno uznemiravanje, prisiljavanje i otimanje i uništavanje imovine). Dobijeni rezultati o najčešćim oblicima viktimizacije po oba posmatrana kriterijuma (bar jednom doživljeno i ponavljano) u saglasnosti su sa rezultatima predhodnih istraživanja realizovanih u našoj zemlji (Popadić, 2009).

Kada posmatramo rezultate koji se tiču najčešćih oblika vršnjačkog nasilja u predhodna tri meseca iz pozicije nasilnika, učenici su najspremniji da priznaju sopstveno verbalno nasilje prema vršnjacima (39,2%), zatim po redosledu „priznavanja“ slede fizičko vršnjačko nasilje (21,2%), spletkarenje (13,5%), i pretnje (10,5%). Ispod 10% ispitanika je „priznalo“ seksualno uznemiravanje, spletkarenje, prisiljavanje i otimanje i uništavanje imovine. Ovakvi rezultati mogu se interpretirati u skladu sa izveštavanjem učenika da verbalno nasilje i spletkarenje ni ne spadaju u vršnjačko nasilje, (Smederevac i sar., 2010), kao i sa dobijenim rezultatima u ovom istraživanju koji pokazuju da učenici najneadekvatnije prepoznaju vređanje i spletkarenje kao nasilje, pa su usled toga spremniji da priznaju da su koristili takav oblik vršnjačke interakcije. Relativno visok procenat učenika koji su „priznali“ fizičko vršnjačko nasilje može se obrazložiti činjenicom da je

fizičko vršnjačko nasilje direktan i manifestan oblik vršnjačkog nasilja koji se dobro prepoznaje i koji najmanje zavisi od interpretacije socijalne interakcije. Rezultati o učestalosti ponovljenog vršnjačkog nasilja (siledžijstva) u predhodna tri meseca iz pozicije nasilnika pokazuju da su po učestalosti “priznavanja” opet najzastupljeniji vređanje i fizičko vršnjačko nasilje, a zatim slede ostali oblici ponavljanog vršnjačkog nasilja. Indikativan je i podatak da su svi oblici ponovljenog vršnjačkog nasilja “priznati” od manje od 10% učenika. I ovi rezultati koji se odnose na najčešće oblike vršnjačkog nasilja među učenicima takođe su u saglasnosti sa dobijenim rezultatima prethodnih istraživanja realizovanih u našoj zemlji (Popadić, 2009).

IX 4. Faktori rizika i viktimološki faktori vršnjačkog nasilja

U poslednjem delu našeg istraživanja, pokušali smo da utvrdimo koje od varijabli koje smo ispitivali vrše najbolju predikciju vršnjačkog nasilja, i to:

- za poziciju nasilnika
 1. direktnog (manifestnog) vršnjačkog nasilja – vređanje i fizičko nasilje i
 2. indirektnog (manipulativnog i socijalnog) vršnjačkog nasilja;
- za poziciju žrtve
 1. direktnog vršnjačkog nasilja: vređanje i fizičko nasilje - čista provala agresije koja ne mora da donese sekundarnu dobit, da donese vidljivu materijalnu korist;
 2. manipulativnog vršnjačkog nasilja: otimanje i uništavanje imovine, pretnje i prisiljavanje – u ovoj agresiji nagoveštena je funkcija agresije u smislu neke dobiti koja je vidljiva, i
 3. socijalnog vršnjačkog nasilja: spletkarenje – indirektna forma vršnjačkog nasilja koja ima za cilj snižavanje socijalnog statusa žrtve.

U model smo ubacili tri seta varijabli kako bismo proverili koje promene donosi svaki od tih setova kada se na osnovu njih predviđa vršnjačko nasilje u odnosu na dve pozicije nasilnika i tri pozicije žrtve. U prvom koraku u regresiju je ubačena varijabla pola, drugi set varijabli činile su tri socio-demografske varijable (obrazovanje oca, obrazovanje majke i materijalno stanje porodice), a treći set varijabli činile su varijable vaspitnih stavova roditelja (otac toplo-hladno, otac ograničavajuće-popustljivo, majka toplo-hladno, majka ograničavajuće-popustljivo) i varijabla nasilje u porodici.

Hijerarhijska regresiona analiza direktnog (manifestnog) vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika pokazuje da sve tri grupe varijabli statistički značajno povećavaju procenat objašnjene varijanse ovog oblika vršnjačkog nasilja. Naročito značajna je uloga pola, jer od ukupnog procenta objašnjene varijanse celokupnog modela koji iznosi 7%, sam pol nosi 5,5% objašnjene varijanse. Na osnovu dobijenih rezultata može se uočiti da dečaci imaju veći rizik ispoljavanja direktnog vršnjačkog nasilja (vređanje i fizičko nasilje) u odnosu na devojčice. Sva tri seta varijabli objašnjavaju ukupno 7% varijanse, što govori da ispoljavanje ovog oblika vršnjačkog nasilja zavisi od mnogo šireg dijapazona varijabli i da bi za detaljnije objašnjenje prediktivnih faktora direktnog vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika trebalo u istraživački nacrt uvrstiti mnogo širi dijapazon varijabli koje nisu mogle biti obuhvaćene ovim istraživačkim nacrtom. Ovde pre svega mislimo na uticaj šireg društvenog i kulturološkog konteksta. Naime, u mnogim kulturama, pa tako i kod nas, u velikoj meri postoji tolerancija i nereagovanje ili neadekvatno reagovanje, kako na vršnjačko nasilje, tako i na nasilje uopšte. U skladu sa ekološkim modelom nasilja (a u skladu sa tim i vršnjačkog nasilja), individualne karakteristike su pod uticajem različitih ekoloških konteksta, kao što su škola, porodica, vršnjačke grupe, šira društvena zajednica.

U drugom modelu hijerarhijske analize, pored pola koji je i dalje visoko statistički značajan prediktor, rezultati ukazuju na moguću ulogu lošijeg materijalnog stanja porodice kao prediktivnog faktora direktnog vršnjačkog nasilja iz pozicije nasilnika. Međutim, pošto je beta koeficijent manji od 0,10, a $p=0,061$, ove rezultate treba posmatrati sa određenom dozom opreza. Osim rezultata dobijenih u našem istraživanju, postoje protivrečni rezultati predhodnih istraživanja koja su se bavila materijalnim stanjem porodice kao faktorom rizika za pojavu agresivnog ponašanja kod dece (Loeber i sar., 1995; Lahey i sar., 1995). Određeni broj autora smatra da povezanost materijalnog stanja porodice i pojave agresivnosti kod dece nije direktna. Oni smatraju da je moguće da loše materijalno stanje porodice ograničava roditelje u njihovim vaspitnim postupcima, što može dovesti do problematičnog i agresivnog ponašanja dece (Kilgore i sar., 2000).

Kako dalje analize naših rezultata pokazuju, osim pola (dečaci imaju veći rizik za ispoljavanje direktnog vršnjačkog nasilja u odnosu na devojčice), statistički značajnu predikciju ima i varijabla nasilja u porodici. Ovaj rezultat je u skladu sa našim očekivanjima, ali i u skladu sa rezultatima dobijenim u predhodnim istraživanjima (Bowers i sar., 1994, prema Baldry, 2003) koja su pokazala da su deca koja se nasilno ponašaju prema vršnjacima u školi odrasla u porodicama u kojima postoji tendencija nasilnog

ponašanja roditelja međusobno, kao i nasilnog ponašanja prema deci. Odrastajući u ovakvim porodicama, nasilno ponašanje dece se objašnjava kao naučeno ponašanje.

U ovom delu rada želimo da prokomentarišemo i rezultate našeg istraživanja koji pokazuju da vaspitni stavovi oca i majke na dimenzijama toplo-hladno i ograničavajuće-popustljivo ne predstavljaju statistički značajne prediktore direktnog vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika. Razlog za ovakav rezultat se može nalaziti u činjenici da roditelji, naravno, nisu jedini činioci koji utiču na razvoj i ponašanje svog deteta. U pokušajima objašnjenja prediktivnih faktora vršnjačkog nasilja, treba imati u vidu da mladi u našoj zemlji odrastaju društvu u kome se kriminogeno i agresivno ponašanje ili uopšte ne kažnjava ili se kažnjavaju sporadično, sporo i nedosledno. U skladu sa takvim širim društvenim kontekstom, mladi mogu izvući pouku da se agresivno ponašanje “isplati”, da agresivno ponašanje može biti način za postizanje ciljeva i rešavanje problema.

Obzirom da su naši rezultati pokazali da je pol najznačajniji prediktor direktnog vršnjačkog nasilja, interesovalo nas je da li bi se isključivanjem pola iz prediktivnog modela pojavili još neki prediktivni činioci koji su prigušeni značajem pola. Na osnovu dobijenih rezultata, može se uočiti da se isključivanjem varijable pola gubi statistički značaj materijalnog stanja porodice kao prediktora, što potvrđuje opravdanost našeg opreza prilikom komentarisanja tog rezultata. Dobijeni rezultati takođe pokazuju da, kada je isključena varijabla pola, vaspitni stavovi oca i majke na dimenziji toplo-hladno i nasilje u porodici postaju statistički značajni prediktori direktnog vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika. Što se tiče vaspitnih stavova, učenici čiji roditelji (i otac i majka) ispoljavaju dominantno hladan vaspitni stav, češće ispoljavaju oblike direktnog vršnjačkog nasilja. Ove rezultate dobijene u našem istraživanju potkrepljuju stanovišta da, generalno, veći rizik da postanu nasilna imaju ona deca koje roditelji zanemaruju ili odbacuju, koja nemaju adekvatnu emocionalnu vezu sa roditeljima i čije su porodice emocionalno hladne (Ma i sar., 2001, prema Popadić, 2010). Što se tiče nasilja u porodici, pojedinačni značaj ove prediktivne varijable je postojao i pre isključivanja pola iz prediktivnog modela.

U drugoj hijerarhijskoj regresionoj analizi interesovali su nas faktori predikcije za pojavu indirektnog (manipulativnog i socijalnog) vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika. Ukupan procenat objašnjene varijanse je nešto viši nego za direktno vršnjačko nasilje i iznosi 8,5%. Ovaj rezultat ponovo, kao i u prvoj hijerarhijskoj regresionoj analizi, pokazuje da su naše varijable bitne za objašnjenje indirektnog vršnjačkog nasilja za poziciju nasilnika, ali i da ispoljavanje i ovog oblika vršnjačkog nasilja zavisi od mnogo šireg dijapazona varijabli. Promena objašnjene varijanse, kao posledica uvođenja svakog seta

varijabli, u ovoj hijerarhijskoj analizi je nešto različita u odnosu na direktno vršnjačko nasilje. I u ovoj analizi sva tri modela su statistički značajna, a najveću promenu u objašnjenju varijanse ima treći set varijabli (vaspitni stavovi roditelja i prisustvo nasilja u porodici). Što se pojedinačnih varijabli tiče, u prvom modelu varijabla pola predstavlja statistički značajan prediktor koji ukazuje da postoje polne razlike i to u smeru da dečaci imaju veći rizik za ispoljavanje indirektnog vršnjačkog nasilja u odnosu na devojčice. Istraživači koji su smatrali da treba razlikovati direktnu i indirektnu agresiju, došli su do rezultata da su na uzrastu 11-12 godina dečaci bili skloniji fizičkoj agresiji, a devojčice indirektnoj agresiji (Lagerspetz, Björkqvist i Peltonen, 1988, prema Popadić, 2009). Međutim kako se broj istraživanja povećavao, polne razlike su se pokazivale kao relativno male i nedosledne, tako da u određenom broju istraživanja nisu pronađane polne razlike u socijalnoj agresiji, što je dovelo do stanovišta da devojčice nisu uvek socijalno agresivnije od dečaka, ali da devojčice uvek više ispoljavaju socijalnu nego fizičku agresiju, dok dečaci uvek više ispoljavaju fizičku nego socijalnu agresiju (Archer i Coyne, 2005, prema Popadić, 2009). U svetlu ovih stanovišta i rezultata predhodnih istraživanja, možemo interpretirati i rezultate dobijene u našem istraživanju koji pokazuju da dečaci imaju veći rizik za ispoljavanje indirektnog vršnjačkog nasilja u odnosu na devojčice. U drugom modelu, pol i dalje predstavlja statistički značajan prediktor, a, od novouvedenih varijabli, materijalno stanje porodice vrši statistički značajnu predikciju i to u smeru da deca iz porodica sa nižim materijalnim statusom imaju veći rizik za ispoljavanje indirektnog vršnjačkog nasilja. U trećem modelu, pol i materijalno stanje porodice i dalje predstavljaju statistički značajne prediktivne faktore, a od varijabli iz treće grupe modela statistički značajni prediktor je vaspitni stav majke. Ovi rezultati pokazuju da oni učenici čije majke imaju dominantno hladan vaspitni stav imaju veći rizik za ispoljavanje indirektnog vršnjačkog nasilja. I ovi rezultati su u saglasnosti sa rezultatima ranijih istraživanja da bazično negativan roditeljski pristup čija je karakteristika nedostatak topline i pažnje, može biti značajan faktor rizika za nastanak i ispoljavanje vršnjačkog nasilja (Rigby, 1996, prema Baldry, 2003; Olweus, 1998). Pokazano je da majke koje ne prihvataju detetovu potrebu za bliskošću, koje retko razgovaraju sa detetom i ne objašnjavaju mu svoje postupke, stvaraju porodičnu atmosferu koja pogoduje razvoju i pojavi agresivnog ponašanja kod dece. Prema istraživanjima Ronera (Rohner, prema Kuburić, 2001), deca koja su odrasla u ovakvom porodičnom okruženju imaju sniženo osećanje samopoštovanja i adekvatnosti, imaju neprijateljski i negativan pogled na svet i teškoće u kontroli neprijateljstva i agresije. Pošto su odrasli u porodičnom okruženju koje pogoduje razvoju osećanja neadekvatnosti, oni će

svoja loša osećanja ispoljavati kroz agresivno i neprijateljsko ponašanje. Pored ovih prediktivnih faktora o kojima smo već govorili, kao marginalan možemo razmatrati doprinos i uticaj varijable vaspitnog stava oca na dimenziji ograničavajuće – popustljiv. Rezultati našeg istraživanja ukazuju da učenici čiji očevi imaju dominantno ograničavajući vaspitni stav imaju veći rizik za ispoljavanje indirektnog vršnjačkog nasilja. Karakteristike ograničavajućeg vaspitnog stava ogledaju se u postavljanju pravila, zahtevanju njihovog strogog poštovanja, a svako nepoštovanje pravila smatra ozbiljnim prekršajem. Dakle, moguće je da učenici iz ovakvih porodica, zbog straha od kazne, češće koriste manje vidljive, indirektno oblike vršnjačkog nasilja, kao što su manipulativni i socijalni oblici vršnjačkog nasilja.

Sledeća hijerarhijska regresiona analiza odnosila se na faktore predikcije tj. viktimološke faktore za izloženost direktnom vršnjačkom nasilju za poziciju žrtve. Ovaj oblik nasilja određujemo kao vređanje i fizičko nasilje – čistu provalu agresije koja ne mora da donese sekundarnu dobit, da donese vidljivu materijalnu korist. Ukupan procenat objašnjene varijanse celog modela je 7%, sve grupe prediktora su i u ovoj analizi statistički značajne. Najveću promenu u objašnjenju varijanse vrši treća grupa varijabli (vaspitni stavovi roditelja i nasilje u porodici). Što se pojedinačnih varijabli tiče, u prvom modelu varijabla pola predstavlja statistički značajan prediktor za izloženost direktnom vršnjačkom nasilju, što ukazuje da dečaci imaju veći rizik da budu u poziciji žrtve ovog oblika vršnjačkog nasilja u odnosu na devojčice. U drugom modelu, zadržava se efekat pola, a materijalno stanje i obrazovni nivo roditelja nisu statistički značajni prediktori. U trećem modelu, kada se uvede grupa varijabli koje se tiču vaspitnih stavova oca i majke i nasilja u porodici, gubi se statistička značajnost pola, a materijalno stanje porodice i obrazovni nivo roditelja i dalje ne predstavljaju statistički značajne prediktore. Iz treće grupe varijabli statistički značajan prediktor je ograničavajući vaspitni stav majke. Dakle, deca koja rastu u porodičnom okruženju u kojem su majke dominantno toplo-ograničavajućeg vaspitnog stava, mogu postati nesamostalne osobe, prezaštićene, bez slobode da ispolje svoju agresivnost. U skladu sa takvom vaspitnom atmosferom, deca se okreću sebi i anksioznosti. Ova deca su hiperadaptirana, poslušna, povučena, preosetljiva, nemaju kapaciteta da se suprotstave, te su usled toga ovakvi porodični uslovi predstavljaju rizik za poziciju žrtve direktnog vršnjačkog nasilja.

Slične rezultate smo dobili i pri traženju prediktora za izloženost manipulativnom vršnjačkom nasilju (otimanje i uništavanje imovine, pretnje i prisiljavanje – u ovoj agresiji nagoveštena je funkcija agresije u smislu neke dobiti koja je vidljiva). Ukupan procenat

objašnjene varijanse celokupnog modela je nešto viši nego u predhodnim analizama (iznosi 12%), ali je promena procenta objašnjene varijanse, kao posledica uvođenja svake sledeće grupe varijabli, skoro identična kao kod direktnog vršnjačkog nasilja za poziciju žrtve. I u ovoj analizi sva tri modela su statistički značajna, tj. statistički značajno povećavaju procenat objašnjene varijanse. Ponovo najveću promenu u objašnjenju varijanse vrši treća grupa varijabli (vaspitni stavovi roditelja, nasilje u porodici). Što se pojedinačnih varijabli u ovom modelu tiče, i ovde pol predstavlja statistički značajan samostalni prediktivni faktor koji ukazuje da dečaci imaju veći rizik da budu izloženi i ovom obliku vršnjačkog nasilja u odnosu na devojčice. U drugom modelu, pol je i dalje statistički značajan prediktor, a materijalno stanje porodice i obrazovni nivo oca i majke ne predstavljaju statistički značajne prediktore ni za ovaj oblik vršnjačkog nasilja. Kada uvedemo c grupu varijabli (vaspitni stavovi oca i majke, nasilje u porodici) gubi se statistička značajnost pola, a materijalno stanje porodice i obrazovni nivo oca i majke ne predstavljaju statistički značajne prediktore za izloženost manipulativnom vršnjačkom nasilju. Od novouvedenih varijabli iz c grupe varijabli, dominantno hladan vaspitni stav i oca i majke predstavljaju statistički značajne prediktore za izloženost učenika manipulativnom vršnjačkom nasilju. Ovakvi vaspitni stavovi oca i majke stvaraju vaspitnu atmosferu u kojoj su roditelji distancirani od svog deteta i ne prihvataju ga, ne pokazuju otvoreno ljubav i bliskost prema svojoj deci. U ovom istraživanju, hladan vaspitni stav majke pokazao se statistički značajnim prediktorom i za indirektno (manipulativno i socijalno) vršnjačko nasilje za poziciju nasilnika. U skladu sa ovim rezultatima, postavlja se pitanje koji su to faktori koji utiču na to da li će dete čiji roditelji ispoljavaju dominantano hladan vaspitni stav biti nasilnik ili žrtva u okviru vršnjačke interakcije? Priroda ovih razlika bi mogla biti predmet nekih narednih istraživanja.

Poslednja hijerarhijska regresiona analiza odnosila se na utvrđivanje prediktora za izloženost socijalnom vršnjačkom nasilju za poziciju žrtve. Ovo je indirektna forma vršnjačkog nasilja koja ima za cilj snižavanje socijalnog statusa žrtve. Procenat objašnjene varijanse celokupnog modela je najniži u odnosu na predhodne (iznosi 4,6%). Ovaj rezultat potvrđuje pretpostavku već iznetu ovoj diskusiji, da osim varijabli koje smo uključili u ovaj model, postoji još varijabli koji mogu biti prediktori viktimoloških faktora izloženosti socijalnom vršnjačkom nasilju. Pol, obrazovanje oca i obrazovanje majke samostalno ne predstavljaju statistički značajne prediktore. Tek uvođenjem treće grupe varijabli (vaspitni stav oca i majke, nasilje u porodici) dobijaju se statistički značajni prediktori izloženosti socijalnom vršnjačkom nasilju. Na osnovu dobijenih rezultata, može se uočiti da devojčice

imaju veći rizik da budu žrtve socijalnog vršnjačkog nasilja u odnosu na dečake. Ovi rezultati su u saglasnosti sa rezultatima dobijenim u ranijim istraživanjima (Olweus, 1993) koji su pokazali da su devojčice mnogo češće žrtve psihološkog nego fizičkog nasilja među vršnjacima (pod psihološkim nasiljem Olweus je podrazumevao nasilje koje se vrši verbalnim ili neverbalnim napadom, kao i namernim zapostavljanjem i isključivanjem iz vršnjačke grupe). Dominantno hladan vaspitni stav oca takođe predstavlja statistički značajni prediktor za izloženost socijalnom vršnjačkom nasilju.

X

ZAKLJUČCI

Ovaj rad je rezultat istraživanja sprovedenog u osnovnim školama u Južnom Banatu koje je imalo za cilj da utvrdi pojavne oblike, učestalost, faktore rizika i viktimološke faktore vršnjačkog nasilja. Takođe, želeli smo i da utvrdimo kakvo je dečije prepoznavanje različitih oblika vršnjačkog nasilja.

Osnovni rezultati pokazuju da učenici osnovnih škola sa različitim uspehom prepoznaju i procenjuju različite vršnjačke interakcije kao oblike vršnjačkog nasilja. Najuspešnije prepoznaju seksualno uznemiravanje i fizičko nasilje – oblike vršnjačkog nasilja koji spadaju u otvorene, direktne, a najlošije prepoznaju spletkarenje i vređanje kao oblike vršnjačkog nasilja. Ovi rezultati upućuju na zaključak da emocionalno-psihološko i socijalno nasilje učenici najčešće smatraju uobičajenim načinom vršnjačke interakcije, te da ih ni ne prepoznaju, ni ne procenjuju kao nasilne.

Pol se pokazao kao varijabla u kojoj se javljaju statistički značajne razlike: devojčice bolje prepoznaju seksualno uznemiravanje i pretnje kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na dečake. Takođe, dobijeni rezultati pokazuju da učenici viših razreda (šesti, sedmi i osmi) adekvatnije prepoznaju fizičko vršnjačko nasilje, pretnje i otimanje i uništavanje imovine u odnosu na učenike nižih razreda (treći, četvrti i peti), dok učenici nižih razreda uspešnije prepoznaju spletkarenje u odnosu na učenike viših razreda. Učenici sa boljim školskim uspehom (odlični i vrlo dobri) adekvatnije prepoznaju oba ova oblika vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike sa lošijim školskim uspehom (nedovoljan i dovoljan). Učenici koji pohađaju školu u gradu uspešnije prepoznaju vređanje kao oblik vršnjačkog nasilja u odnosu na učenike koji pohađaju školu na selu.

Druga grupa rezultata ticala se učestalosti vršnjačkog nasilja u predhodna tri meseca i tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja, u odnosu na dva kriterijuma (bar jednom doživljeno vršnjačko nasilje i ponovljena izloženost vršnjačkom nasilju – siledžijstvo). Dobijeni rezultati u predhodna tri meseca pokazuju da je 22,8% učenika najmanje jednom bilo izloženo vršnjačkom nasilju, a 4,8% učenika izveštava o izloženosti ponovljenom vršnjačkom nasilju. O izloženosti vršnjačkom nasilju tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja izveštava 53,8% učenika, a ponovljenom vršnjačkom nasilju (siledžijstvu) 13,3% učenika. Ne postoje statistički značajne razlike između izveštavanja o izloženosti

vršnjačkom nasilju u predhodna tri meseca i tokom celokupnog dosadašnjeg školovanja i pola, razreda koji ispitanici pohađaju, njihovog školskog uspeha i mesta pohađanja škole (selo-grad).

Sledeća grupa rezultata odnosila se na najčešće oblike vršnjačkog nasilja iz pozicije žrtve i pozicije nasilnika u predhodna tri meseca. Učenici su najčešće bili žrtve vređanja i spletkarenja, zatim pretnji i fizičkog vršnjačkog nasilja. Takođe, dobijeni rezultati o izloženosti siledžijstvu u predhodna tri meseca pokazuju da su učenici najčešće izloženi ponovljenom vređanju i spletkarenju. Kada posmatramo rezultate koji se tiču najčešćih oblika vršnjačkog nasilja iz pozicije nasilnika, učenici najčešće „priznaju” sopstveno verbalno nasilje prema vršnjacima, zatim fizičko vršnjačko nasilje, spletkarenje i pretnje. Ovakvi rezultati su u skladu sa prethodno iznetim stavovima učenika da verbalno nasilje i spletkarenje ni ne spadaju u vršnjačko nasilje, te su u skladu s tim, spremniji da ga priznaju. Takođe on potkrepljuje prethodne rezultate koji pokazuju da učenici neadekvatno prepoznaju vređanje i spletkarenje kao oblike vršnjačkog nasilja.

Poslednja grupa rezultata tiče se rizičnih i viktimoloških faktora koji mogu doprineti pojavi vršnjačkog nasilja. Rezultati pokazuju da je svaki od ispitivanih setova varijabli značajan prediktivni faktor i za poziciju nasilnika i za poziciju žrtve. Od varijabli obuhvaćenih ovim istraživanjem, kao bitni prediktori vršnjačkog nasilja za direktno vršnjačko nasilje izdvojili su se pol, nasilje u porodici i hladan vaspitni stav oca i majke, a za indirektno vršnjačko nasilje, pol, hladan vaspitni stav majke i ograničavajući vaspitni stav oca. Kao bitni viktimološki faktori za izloženost direktnom vršnjačkom nasilju izdvojili su se pol i ograničavajući vaspitni stav majke, za izloženost manipulativnom vršnjačkom nasilju hladan vaspitni stav oca i majke, a za izloženost socijalnom vršnjačkom nasilju pol i hladan vaspitni stav oca.

XI

LITERATURA

1. Achenbach, T. M. (1993). Taxonomy and comorbidity of conduct problems: Evidence from empirically based approaches. *Development and Psychopathology*, 5, 51-61.
2. Aluede, O. (2006). Bullying in Schools: A form of Child abuse in schools. *Educational Research Quarterly*, 30, 31-39.
3. American Psychiatric Association (1994). *The diagnostic and statistical manual of mental disorders*. Washington, D.C.: American Psychiatric Association.
4. Arrendondo, D. E., Butler, S. F. (1994). Affective comorbidity in psychiatrically hospitalized adolescents with conduct disorder or oppositional defiant disorder: Should conduct disorder be treated with mood stabilizers? *Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology*, 4, 151-158.
5. Baldry, C. A. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse Neglect*, 27, 713-732.
6. Ballard, M., Tucky, A., & Remley, T. P. Jr. (1999). Bullying and violence: A proposed prevention program, *NASSP Bulletin*, 38-47.
7. Bandura, A. (1989). Social cognitive theory. In Vasta, R. (Ed.), *Annals of child development* (pp. 1-60). Greenwich, CT: JAI Press.
8. Bandura, A., Roos, D., Ross, S. (1961). Imitation of film-mediated aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 575-582.
9. Bartol, C. R. (1995). *Criminal behavior: A psychosocial approach*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
10. Bartusch, D. R. J., Lynam, D. R., Moffitt, T. E., Silva, P. A. (1997). Is age important? Testing a general versus developmental theory of antisocial behavior. *Criminology*, 35, 13-48.
11. Bergeron, L., Valla, J. P., Breton, J. J. (1992). Pilot study for the Child Mental Health Survey: Part I: Measurement of prevalence estimates among six to 14 year olds. *Canadian Journal of Psychiatry*, 37, 374-380.
12. Berkowitz, L. (1965). The concept of aggressive drive: Some additional considerations. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 301-329). New York: Academic Press.

13. Berkowitz, L. (1974). Some determinants of impulsive aggression: Role of mediated association with reinforcement of aggression. *Psychological Review*, 81, 165-176.
14. Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 117-127.
15. Bronfenbrenner, U. (2005). *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development*. Thousand Oaks, CA: Sage.
16. Bryne, B. J. (1994). Bullies and victims in a school setting with reference to some Dublin Schools. *Irish Journal Psychology*, 15, 574-586.
17. Burke, J. D., Loeber, R., Lahey, B. B. (2003). Course and Outcomes. In Essau (Eds.). *Conduct and oppositional defiant disorders: Epidemiology, risk factors, and treatment*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 61-94.
18. Cairns, R. B., Cairns, B. D., Neckerman, H. J., Ferguson, L. L., Gariepy, J. (1989). Growth and aggression: Childhood to early adolescence. *Developmental Psychology*, 25, 320-330.
19. Clarke, E. A., Kiselica, M. S. (1997). A systemic counselling approach to the problem of bullying. *Elementary School Guidance and Counseling*, 31, 310-324.
20. Connell, H. M., Irvine, L., Rodney, J. (1982). Psychiatric disorder in Queensland primary school children. *Australian Pediatrics Journal*, 18, 177-180.
21. Connor, D. F. (2002). *Aggression, antisocial behavior in children and adolescents*. New York: Guilford Press.
22. Cowan, P. A., Walters, R. H. (1963). Studies of reinforcement of aggression: Effects of scheduling. *Child Development*, 34, 543-551.
23. Crick, N. R. (1996). The role of relational aggression, overt aggression, and prosocial behavior in the prediction of children's social adjustment. *Child Development*, 67, 1003-1014.
24. Crick, N. R., Dodge, K. A. (1996). Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67, 993-1002.
25. Crick, N. R., Rose, A. J. (2000). Toward a gender-balanced approach to the study of social-emotional development: A look at relational aggression. In P. H. Miller, E. Kofsky Scholnick (Eds.). *Toward a feminist developmental psychology* (pp. 153-168). Florence: Taylor, Francis/Routledge.

26. Crick, N. R., Bigbee, M. A., Howes, C. (1996). Gender differences in children's normative beliefs about aggression: How do I hurt thee? Let me count the ways. *Child Development*, 67, 1003-1014.
27. Crick, N. R., Grotpeter, J. K., (1995). Relational aggression, gender and social-psychological adjustment, *Child Development*, 66, 710-722.
28. Cummings, E. M., Iannotti, R. J., Waxler, Z. (1989). Aggression between peers in early childhood: Individual continuity and developmental change. *Child Development*, 60, 887-895.
29. Dieker, L., Merikangas, K. R., Essau, C. A. (1997): Substance use disorders. In Essau, Peterman (Eds.). *Developmental psychopathology: Epidemiology, diagnostics, and treatment*. London: Harwood Academic Publishers, 311-349.
30. Dishion, T. J. (1990). The family ecology of boy's peer relations in middle childhood. *Child Development*, 61, 874-892.
31. Dodge, K. A. (1980). Social cognition and children's aggressive behavior. *Child Development*, 51, 162-170.
32. Dodge, K. A. (1991). The structure and function of reactive and proactive aggression. In D. J. Pepler, K.H. Rubin (Eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 201-218). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
33. Dodge, K. A. (1993). Social cognitive mechanisms in the development of conduct disorder and depression. *Annual Review of Psychology*, 44, 559-584.
34. Dodge, K. A., Coie, J. D., Pettit, G. S., Price, J. M. (1990). Peer status and aggression in boys' groups. Developmental and contextual analyses. *Child Development*, 55, 163-173.
35. Dodge, K. A., Frame, C. L. (1982). Social cognitive biases and deficits in aggressive boys. *Child Development*, 53, 620-635.
36. Dodge, K. A., Murphy, R. R., Buchbaum, K. (1984). The assessment of intention-cue detection skills in children: Implications for developmental psychopathology. *Child Development*, 55, 163-173.
37. Dollard, J., Doob, L.W., Miller, N.E., Mowrer, O.H., Sears, R.R., (1939). *Frustration and aggression*. New Haven, CT: Yale University Press.
38. Drake, J. (2003). Teacher preparation and practices regarding school bullying. *Journal of School Health*, 12, 347-356.
39. Đurić, Z. (1998). *Uloga škole u borbi protiv nasilja i droge*. Beograd: Ministarstvo prosvete, sektor za istraživanje i razvoj.

40. Elliot, D.S., Huizinga, D., Ageton, S.S. (1985). *Explaining delinquency and drug use*. Beverli Hils: CA. Sage.
41. Essau, C., A., Conradt, J. (2009). *Agresivnost u djece i mladeži*. Naklada Slap. Jasrebarsko.
42. Essau, C.A., Conradt, J. (2004). *Prevalence and correlates of conduct disorder symptoms in children and adolescents*. The 6. Biennial Conference of the European Association for Research on Adolescence.
43. Esser, G., Schmidt, M. H., Woerner, W. (1990). Epidemiology and course of psychiatric disorders in school-age children – results of a longitudinal study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31, 243-263.
44. Feehan, M., McGee, R., Nada-Raja, S., Williams, S. M. (1994). DSM-III. R disorders in New Zealand 18-years-olds. *Australian and New Zeland Journal of Psychiatry*, 28, 87-99.
45. Fergusson, D. M., Lynskey, M. T., Horwood, L. J. (1993). The effect of maternal depression on maternal ratings of scild behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 21, 245-269.
46. Feshbach, S. (1970). Aggression. In P. Mussen (Ed.). *Carmichael's manual of child psychology* (159-259). New York: Wiley, Sons.
47. Frick, P. J. (1998). *Conduct disorders and severe antisocial behavior*. New York: Plenum Press.
48. Frick, P. J., Jackson, Y. K. (1993). Family functioning and childhood antisocial behavior: Yet another reinterpretation. *Journal of Clinical Child Psychology*, 22, 410-419.
49. Frisen, A., Jonnson, A., Person, C. (2007). Adolescents percepcion of bullyng: Who is the Victim? Who is the bully? What can be done to stop bullying. *Adolescence*, 2, 749-761.
50. Garrity, C, Jens, K., Porter, W., Sager, N., Short-Camilli, C. (2001). *Bully-proofing your school: A comprehensive approach for elementary schools (2nd Ed.)* Longmont, Co.: Sporis West Educational Services.
51. Gašić-Pavišić, S. (1998). Nasilje u školi; u M. Milosavljević (red.): *Nasilje nad decom* (157-187). Beograd: Fakultet političkih nauka
52. Gašić-Pavišić, S. (2004b). Mere i programi za prevenciju nasilja u školi, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 36, 168-188.

53. Genc, L. (1988). Dimenzije vaspitanja i razvoj ličnosti: teorija i istraživanja. *Psihologija*, 21, 121-131.
54. Genc, L. (1988). Vaspitni postupci roditelja i razvoj neprihvatljivog ponašanja. *Pedagogija*, 3, 233-245.
55. Genc, L., (1985). *Vaspitni postupci roditelja i razvoj neprihvatljivog ponašanja*. Referat na VIII savetovanju školskih pedagoga, psihologa i defektologa, Opatija.
56. Goldstein, A. (1992). *School violence: its community context and potential solutions*. Testimony to be presented to Subcommittee on Elementary, Secondary and Vocational Education Committee on Education and Labor, U. S. House of Representatives.
57. Goldstein, A., Glick, B. (1987). *Aggression replacement training*. Research Press.
58. Golubović, Z. (1981). *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb: Naprijed.
59. Gorer, G. (1968): Man has no "killer" instinct. In M. F. A. Montague (Ed.), *Man and aggression*. New York: Oxford University Press, 126-150.
60. Graham, P., Rutter, M. (1973). Psychiatric disorders in the young adolescent. A follow-up study. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 66, 1226-1229.
61. Grandić, R. (1997). *Porodična pedagogija*. Novi Sad: KriMel.
62. Grandić, R., Letić, M. (2008). *Pedagoška strategija podsticanja darovitosti*. *Pedagoška stvarnost* 9 – 10, 865-881.
63. Hartup, W. W. (1974). Aggression in childhood. Developmental perspectives. *American Psychologist*, 29, 336-341.
64. Hill, S. Q., Hruska, D. R. (1992). Childhood psychopathology in families with multigenerational alcoholism. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 1024-1030.
65. Holmberg, M.S. (1977). *The development of social interchange patterns from 12 to 42 months: Cross-sectional and short-term longitudinal analyses*. Unpublished doctoral dissertation. University of North Carolina at Chapel Hill.
66. Huesmann, L. R., Lefkowitz, M. M., Eron, L. D., Walder, L. O. (1984). Stability of aggression over time and generations. *Developmental Psychology*, 20, 1120-1134.
67. Jankauskiene, R., Kardelis, K., Sukys, S., Kardeliene, L. (2008). Associations between school bullying and psychosocial factors. *Social and Personality*, 36, 145-162.
68. Jerković, I., Pivk, L. (2008). Eksploatacija seksualnosti: od incidenta do novog morala. *Pedagoška stvarnost*. 5-6, 543-559.
69. Jerković, I., Zotović, M. (2008). *Osnovi razvojne psihologije*. Futura publikacije. Novi Sad.

70. Kathryn, A. B., Kostas, A. F., Christopher, C. H. (2006). Schools, Parents, and Youth Violence: A Multilevel, Ecological Analysis. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 35, 504-514.
71. Keenan, K., Loeber, R., Green, S. (1999). Conduct disorder in girls: a review of the literature. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 2, 3-19.
72. Keenan, K., Shaw, D. (1997). Developmental and social influences in young girls' early problem behavior. *Psychological Bulletin*, 121, 95-113.
73. Keenan, K., Loeber, R., Zhang, Q., Stouthamer-Loeber, M., van Kammen. W.B. (1995). The influence of deviant peers on the development of boys disruptive and delinquent behavior: A temporal analysis. *Developmental and Psychopathology*, 7, 715-726.
74. Kerlikowske, G. (2003). One in six students fall prey to bullies. *Inside School Safety*, 6-9. Preuzeto 14. maja 2009. sa <http://www.tcnj.edu/millerS/Bullying.htm>.
75. Kilgore, K., Snyder, J., Lentz, C. (2000): The contribution of parental discipline, parental monitoring, and school risk to early-onset conduct problems in African-American boys and girls. *Developmental Psychology*, 36, 835-845.
76. Kodžopeljić, J., Pekić, J., Genc, A. (2008). *Relacije između vaspitnih stavova roditelja i autoritarnosti dece*. Pedagoška stvarnost 9-10, 1027-1038.
77. Kodžopeljić, J., Štula, J., Genc, L. (2006). Konstrukcija skale za merenje vaspitnih stavova. U Kamenov, E. (Ur). *Evropske dimenzije reforme sistema obrazovanja i vaspitanja*. (str. 467-474). Novi Sad: Filozofski fakultet.
78. Kurubić, Z. (2001). *Porodica i psihičko zdravlje dece*. Beograd: Čigoja štampa.
79. Lahey, B. B., Loeber, R., Hart, E. L., Applegate, B., Shaffer, D., Waldman, I., Hart, E. K., McBurnett, K., Frick, P. J., Jensen, P. S., Dulcan, M., Canino, G., Bird, H. (1998). Validity of DSM-IV subtypes of conduct disorder based on age of onset. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 37, 435-442.
80. Lahey, B. B., Loeber, R., Hart, E. L., Frick, P. J., Applegate, B., Zhang, Q., Green, S. M., Russo, M. F. (1995). Four-year longitudinal study of conduct disorder in boys: Patterns and predictors of persistence. *Journal of Abnormal Psychology*, 104, 83-93.
81. Lahey, B. B., Miler, T. L., Gordon, R. A., Riley, A. W. (1999). Developmental epidemiology of the disruptive behavior disorders. In H. C. Quay, A. Hogan (Eds.). *Handbook of the disruptive behavior disorders* (pp. 23-48). New York: Plenum Press.
82. Lahey, B. B., Schwab-Stone, M., Goodman, S. H., Waldman, I. D., Canino, G., Rathouz, P. J., Miller, T. L., Dennis, K. D., Bird, H., Jensen, P. S. (2000). Age and

- gender differences in oppositional behavior and conduct problems: A cross-sectional household study of middle childhood and adolescence. *Journal of Abnormal Psychology*, 109, 488-503.
83. Langevin, M. (2000). Teasing and Bullying: Helping children deal with teasing and bullying: for parents, teachers and other adults. Preuzeto 15. maja 2009. sa http://www.stutterisa.org/CDRom/teasing/tease_bully.htm.
84. Lewin, K. (1935). *A dynamic theory of personality*. New York: McGraw-Hill.
85. Lynam, D. R., Moffitt, T. E., Stouthamer – Loeber, M.(1993). Explaining the relation between IQ and delinquency: Class, race, test motivation, school failure or self-control? *Journal of Abnormal Psychology*, 102, 187-196.
86. Loeber, R., DeLamatre, M., Keenan, K., Zhang, Q. (1998). A prospective replication of developmental pathways in disruptive and delinquent behavior. In Cairns R., Bergman, L., Kagan, J. (Eds.). *Methods and models for studying the individual* (pp. 185-215). Thousands Oaks, CA: Sage.
87. Loeber, R., Green, S. M., Keenan, K., Lahey, B. B. (1995). Which boys will fare worse? Early predictors of the onset of Conduct Disorder in a six-year longitudinal study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 34, 499-509.
88. Loeber, R., Stouthamer, M.- Loeber, R.(1998). Development of juvenile aggression and violence. Some common misconceptions and controversies. *American Psychologist*, 53, 242-259.
89. Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. (1986). Family factors as correlates and predictors of juvenile conduct problems and delinquency. In N. Morris, M. Tonry (Eds.), *Crime and Justice: An annual review of research*. Chicago: University of Chicago Press, 29-149
90. Lorenc, K. (1970). *O agresivnosti*. Beograd: Vuk Karadžić.
91. Loslett, R., (1977). Disruptive and violent pupils. The facts and fallacies. *Educational Review*, 29, 152-162.
92. Maksimović, J. (2008). *Povezanost vršnjačkog nasilja, vaspitnih stavova i osobina ličnosti*. Diplomski rad, Filozofski fakultet, Novi Sad.
93. Marsh, E. J., Wolfe, D. A. (2001). *Abnormal child psychology*. Belmont, CA: Wadsworth.
94. McCord, J. (1983): A forty-year perspective on effects of child abuse and neglect. *Child Abuse and Neglect*, 7, 265-270.

95. Merikangas, K. R., Dierker, L. C., Szst mari, P. (1998). Psychopathology among offspring of parents with substance abuse and/or anxiety disorders: A high-risk study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, 711-720.
96. Milosavljević, M. (ur.).(1998). *Nasilje nad decom*. Fakultet političkih nauka, Beograd.
97. Moeller, T.G. (2001). *Youth aggression and violence*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
98. Moffitt, T. E., Caspi, A., Dickson, N., Silva, P., Stanton, W. (1996). Childhood-onset versus adolescent-onset antisocial conduct problems in males. Natural history from ages to 18 years. *Development and Psychopathology*, 8, 399-424.
99. *Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja*, Savet za prava deteta Vlade Srbije, 2008.
100. Nansel, T. R., Oveipeck, M., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simons-Morton, Scheidt, P. (2001). Bullying behaviours among U.S. youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *Journal of the American Medical Association*, 285, 2094-2100.
101. National Research Council Report on Violence (1993). *Understanding child abuse and neglect*. Washington, DC: National Academy Press.
102. Offord, D. R., Boyle, M. H., Racine, Y. A., Fleming, J. E., Cadman, D. T., Blum, H. M., Byrne, C., Links, P. S., Lipman, E. L., MacMillan, H. L., Grant, N. I. R., Sandford, M. N., Szatmari, P., Thomas, H., Woodward, C. A. (1992). Outcome, prognosis, and risk in longitudinal follow-up study. *Jornal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 916-922.
103. Oliver, R., Hoover, J. H., & Hazier, R. (1994). The perceived roles of bullying in small- town Midwestern Schools. *Journal of Counselling and Development*, 72, 416-419.
104. Ollendick, T. H., Wiest, M. D., Borden, M. C., Greene, R. W. (1992). Sociometric status and academic, behavioral, and psychological adjustment: A five-year longitudinal study. *Journal of contulting and Clinical Psychology*, 60, 80-87.
105. Olsen, S. L., (1992). Development of conduct problems and peer rejection in preschool children: A social sistems analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 20, 327-350.
106. Olweus, D. (1973). Personality and aggression. In J.K. Cole, Jensen (Eds.) Nebraska Symposium on Motivation 1972. Lincoln: University of Nebraska Press.

107. Olweus, D. (1978). *Aggression in the schools: bullies and whipping boys*. Washington, D.C.: Hemisphere.
108. Olweus, D. (1986). *The Olweus Bully/Victim Questionnaire*. Mimeo. Bergen, Norway: Research Centre for Health Promotion, University of Bergen.
109. Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 3,1171-1190.
110. Olweus, D. (1996). *The Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire*. Mimeo. Bergen, Norway: Research Centre for Health Promotion, University of Bergen.
111. Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school: Knowledge base and an effective intervention program, *The Irish Journal of Psychology*, 18, 170-190.
112. Olweus, D. (1999). Sweden, Norway, U.P.K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R.F. Catalano, P. Slee (Eds) *The Nature of School Bullying: A Cross-National Perspective*. London, Routledge.
113. Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi. Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.
114. Olsson, S. L., Bates, J. E., Sandy, J. M., Lanthier, R. (2000). Early developmental precursors of externalizing behavior in middle childhood and adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 119-133.
115. Österman, K., Björkqvist, K., Lagerspetz, K. J. M., Kaukainen, A., Landau, S. F., Fraczek, S. F., Caprara, G. V. (1998). Cross-cultural evidence of female indirect aggression, *Aggressive Behavior*, 24, 1-8.
116. Parke, R. D., Slaby, R.G. (1983). The development of aggression. In E.M. Hetherington (Ed.), *Handbook of child development, Vol.4: Socialization, personality, and social development*, 4, 605-641. New York: Wiley.
117. Patterson, G.R. (1986). Performance models for antisocial boys. *American Psychologist*, 41, 432-444.
118. Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D., Ramesey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, 44, 329-335.
119. Patterson, G.R., Littman, R.A., Bricker, W. (1967). Assertive behavior in children. A step toward a theory of aggression. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 32,127-139.
120. Patterson, G. R., Reid, J. B., Dishion, T. J. (1992): *Antisocial boys*. Eugene, OR: Castalia Press.

121. Pavlov, I. P. (1927). *Conditioned reflexes*. (Anrep, G.V., Trans.) London: Oxford University Press.
122. Pearce, J. (1991). *What can be done about the Bully?* London: Longman. Preuzeto 15. maja 2009. sa <http://info.smkb.ac.il^ome.exe/2710/2799>.
123. Perry, D. G., Kusel, S. J., Perry, L. C. (1988). Victims of peer aggression. *Developmental Psychology*, 24, 807-814.
124. Piorkovska-Petrović, K. (1991). Jedan model za ispitivanje stavova roditelja. *Psihologija*, 1-2, 170-179.
125. Plut, D., Popadić, D. (2007). Reagovanje dece i odraslih na školsko nasilje. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 2, 347-366.
126. Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF.
127. Popadić, D., Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji: oblici i učestalost. *Psihologija*, 40, 309-328.
128. *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno vaspitnim ustanovama* (2008). Beograd. Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
129. Rigby, K. (1997). What children tell us about bullying in schools. *Children Australia*, 11, 20-34.
130. Rigby, K. (1996). *Bullying in Schools: What to do about it*. Victoria, Melbourne: The Australian Council for Educational Research Ltd
131. Pearce, J. (1991). *What can be done about the Bully?* London: Longman. Preuzeto 27. novembra 2009. sa <http://info.smkb.ac.il^ome.exe/2710/2799>.
132. Robins, I. N., West, A., Herjanic, B. L. (1975). Arrests and delinquency in two generations: A study of black urban families and their children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 16, 125-140.
133. Romano, E., Tremblay, R.E., Vitaro, F. (2001). Prevalence of psychiatric diagnoses and the role of perceived impairment: Findings from an adolescent community atample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, 451-461.
134. Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
135. Rothbaum, F., Weisz, J. R. (1994): Parental caregiving and child externalizing behavior in nonclinical samples: A meta-analisyis. *Psychological Bulletin*, 116, 55-74.
136. Rubiri, P. (2003). Study: Bullies and their victims tend to be more violent. U.S.A. Today. Preuzeto 25. Septembra 2008. sa <http://www.tcnj.edu/miller8/Bullying.htm>.

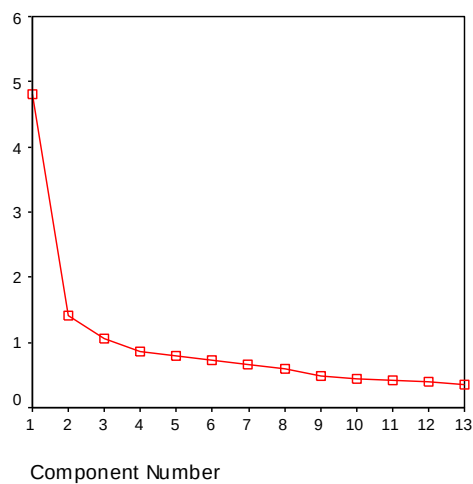
137. Rutter, M., Giller, H., Hagell, A. (1998). *Antisocial behavior in young people*. Cembidge, UK: Cambridge University Press.
138. Rutter, M., Maughan, B., Mortimore, P., Ouston, J., Smith, A. (1979). *Fifteen thousand hours: Secondary school and their effects on children*. Cambridge, MA. Harvard University Press.
139. Schachar, R., Wachsmuth, R. (1991). Oppositional disorders in shildren: A validation study comparing conduct disorder, oppositional disorder on normal control children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31, 1089-1102.
140. Seydlitz, R., Jenkins, P. (1998). The influence of families, frends, schools, and community on delinquent behavior. In T.P. Gullotta, Adams, G. R., Montemayor, R. (Eds.), *Delinquent violent youth* (53-97). Thousand Oaks, CA: Sage.
141. Sinobad, S. (2005). Obeležja vršnjačkog nasilja u školama. Preuzeto 15. septembra 2008, sa <http://www.uds.org.yu/file050.pdf>
142. Skinner, B.F. (1953). *Science and human behavior*. New York: Macmillan.
143. Smederevac, S., Kodžopeljić, J., Čolović, P., Marković, J. (2010). *Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu; rezultati istraživanja*. Interni materijal Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje.
144. Smith, P. K., Brain, P. (2000). Bullying in schools: Lessons from two decades of research. *Aggressive Behavior*, 26, 1-9.
145. Srna, J.(2003). *Nasilje*. Beograd: I. P. Žarko Albulj.
146. Stanijlović, D. (1986). *Porodica i vaspitanje dece*. Beograd: Naučna knjiga.
147. Stepanović, I. (2007). *Porodica kao kontekst za razvoj formalnih operacija*, Psihologija, 40, 417-430.
148. Stevens, V., De Bourdeaudhuij, I., Van Ost, M. (2000). Bullying in Flemish schools: an evaluation of antibullying intervention in primary and secondary schools. *British Journal of Educational Psychology*, 70, 195-210.
149. Todosijević, B. (1991). *Percepcija vaspitnih stavova, moralnost i bazične dimenzije ličnosti Ajzenkovog teorijskog sistema*. Diplomski rad, Filozofski fakultet, Novi Sad.
150. Tremblay, R. E., Loeber, R., Gagnon, C., Charlebois, P., Larivee, S., Le Blanc, M. (1991). Disruptive boys with stable and unstable high fighting behavior patterns during junior elementary school. *Journal of Abnormal Child psychology*, 19, 285-300.
151. Tremblay, R. E., Masse, B., Perron, D., Le Blanc, M., Schwartzman, A. E., Ledingham, J. E. (1992). Early disruptive behavior, poor school achievement,

- delinquent behavior, and delinquent personality: Longitudinal analyses. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 64-72.
152. Vasta, R., Haith, M. H., Miller, S. A. (1998). *Dečja psihologija*. Naklada Slap: Jastrebarsko.
153. Veenstra, R., Lindenberg, S., Oldehinkel, A.J., De Winter, A.F., Verhulst, F.C., Ormel, J. (2005). Bullying and Victimization in Elementary Schools: A Comparison of Bullies, Victims, Bully/Victims, and Uninvolved Preadolescents. *Developmental Psychology*, 41 (4), 672-682.
154. Verhulst, F. C., Ende, J., van der Ferdinand, R. F., Kasius, M. C. (1997). The prevalence of DSM-III-R diagnoses in a National sample of Dutch adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 54, 329-336.
155. Vikan, A. (1985). Psychiatric epidemiology in a sample of 1.510 ten-year-old children: I. prevalence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26, 55-75.
156. Wenar, C. H. (2003). *Razvojna psihopatologija i psihijatrija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
157. Wet, C. (2005). *The nature and extent of bullying in Free State secondary schools*. Preuzeto 18. Septembra 2008 sa <http://www.ericdigests.org/2003-1/bullying.htm>.
158. WHO (2002). *World report on violence and health*. Geneva, Switzerland: World Health Organization.
159. Zeira, A., Astor, R. A., Benbenishty, R. (2004). School violence in Israel: Perceptions of classroom teachers. *School Psychology International*, 25, 149-166.
160. Zoccolillo, M. (1993). Gender and the development of conduct disorder. *Development and Psychopathology*, 5, 65-78.
161. Zoccolillo, M., Rogers, K. (1991). Characteristics and outcome of hospitalized adolescent girls with conduct disorder. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 30, 973-981.
162. Žužul, M. Vukosav, Ž., Tadinac, M. (1985). *Neke karakteristike CSES skale za ispitivanje asertivnosti*. *Primenjena psihologija*, 3-4, 280-284.

XII
PRILOZI
PRILOG 1
FAKTORSKA ANALIZA IZLOŽENOSTI NASILNOM PONAŠANJU

Faktor	Inicijalne eigen vrednosti			EKSTRAHOVANA KVADRIRANA ZASIĆENJA			Total
	Total	% varijanse	kumulativni %	Total	% varijanse	kumulativni %	
1	4,811	37,008	37,008	4,811	37,008	37,008	3,759
2	1,419	10,918	47,925	1,419	10,918	47,925	3,248
3	1,053	8,102	56,027	1,053	8,102	56,027	2,890
4	,857	6,595	62,622				
5	,798	6,136	68,758				
6	,722	5,550	74,308				
7	,661	5,088	79,397				
8	,586	4,511	83,907				
9	,481	3,696	87,604				
10	,442	3,397	91,001				
11	,422	3,243	94,243				
12	,397	3,051	97,294				
13	,352	2,706	100,000				

Scree Plot

Matrica sklopa

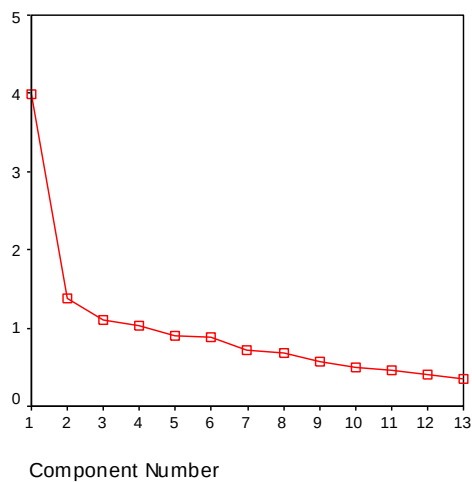
	Faktor		
	1	2	3
2. Da li su ti se, u posljednja tri meseca, neki od učenika smejali kada si u nečemu neuspešan?	,749		
3. Da li su, u posljednja tri meseca, neki učenici govorili o tebi ružne stvari?	,727		
1. Da li su ti, u posljednja tri meseca, neki učenici davali ružne nadimke?	,713		
5. Da li te je, u posljednja tri meseca, neko od učenika šutirao, gurao ili gađao nečim?	,681		
4. Da li te je, u posljednja tri meseca, neko od učenika namerno vukao, udarao ili tukao?	,590	,307	
9. Da li je, u posljednja tri meseca, neko od učenika otimao tvoj školski pribor i druge važne stvari koje imaš?		,671	
10. da li je, u posljednja tri meseca, neko od učenika uništavao tvoj školski pribor i druge stvari?		,628	
12. da li te je, u posljednja tri meseca, neko od učenika terao da radiš stvari koje ne voliš da radiš? Mislimo na one postupke koje si uradio pod pritiskom i pretnjom nekog drugog učenika (ili učenice)?		,602	,389
6. Da li te je, u posljednja tri meseca, neko od učenika zatvarao ili zaključavao u prostoriju?		,600	-,349
11. Da li ti je, u posljednja tri meseca, neko od učenika pretio ili te plašio na ružan, nedrugarski način?		,585	
7. Da li je, u posljednja tri meseca, neko od učenika pokušavao da nagovori druge da se ne druže sa tobom?			,773
8. Da li je, u posljednja tri meseca, neko od učenika o tebi govorio ružne stvari, laži i slično?	,341		,660
13. Da li te je, u posljednja tri meseca, neko od učenika uvlačio u sukobe ili svađe u kojima si bio potpuno bespomoćan i iz kojih si pokušavao da se skloniš?		,433	,535

PRILOG 2

FAKTORSKA ANALIZA MANIFESTOVANJA VRŠNJAČKOG NASILJA

Faktor	Inicijalne egen vrednosti			EKSTRAHOVANA KVADRIRANA ZASIĆENJA			Total
	Total	% varijanse	kumulativni %	Total	% varijanse	kumulativni %	
1	3,991	30,701	30,701	3,991	30,701	30,701	3,417
2	1,376	10,583	41,284	1,376	10,583	41,284	3,150
3	1,105	8,501	49,785				
4	1,037	7,980	57,764				
5	,906	6,969	64,733				
6	,884	6,796	71,529				
7	,725	5,580	77,109				
8	,671	5,164	82,273				
9	,573	4,407	86,680				
10	,499	3,840	90,520				
11	,466	3,585	94,105				
12	,408	3,141	97,246				
13	,358	2,754	100,000				

Scree Plot

Matrica sklopa

	Faktor	
	1	2
3. Vređao sam druge učenike.	,877	
2. Ismevao sam druge učenike.	,752	
1. Nazivao sam druge učenike ružnim imenima.	,724	
4. Udario sam učenika (učenicu).	,598	
5. Šutnuo sam učenika (učenicu).	,561	
12. Prisiljavao sam drugog učenika (učenicu) da čini ono što ne želi, da se ružno ponaša.		,849
13. Uvlačio sam druge učenike u sukobe ili svađe, iako su oni bili bespomoćniji i pokušavali su da se skolone.		,677
7. Nagovarao sam učenike da se ne druže sa nekim učenikom (učenicom).		,645
9. Uzeo sam novac ili druge stvari od učenika (učenice).		,542
8. Pričao sam laži o nekom učeniku (učenici).		,438
11. Pretio sam i plašio druge učenike i učenice.	,387	,423
6. Učenika (učenicu) sam zatvorio ili zaključavao u prostoriju i slično.		
10. Uništavao sam njegove (njene) stvari.		

PRILOG 3

HOMALS (ANALIZA HOMOGENOSTI) ZA NASILJE U PORODICI

NASILNO PONAŠANJE UČENIKA

	Marginalna frekvencija
1,000	61
2,000	443

NASILNO PONAŠANJE BRAĆE ILI SESTARA

	Marginalna frekvencija
1,000	24
2,000	480

NASILNO PONAŠANJE RODITELJA

	Marginalna frekvencija
1,000	27
2,000	477

Eigen vrednost

Dimenzija	Eigen
1	,514

Diskriminativne mere

	Dimenzija
	1
NASILNO UČENIKA	,515
NASILNO BRAĆE ILI SESTARA	,618
NASILNO RODITELJA	,410

Kvantifikacije

NASILNO UČENIKA

		Kategorija Kvantifikacije
		Dimenzija
	Marginalne frekvencije	1
1,000 2,000	61 443	-1,933 ,266

NASILNO PONAŠANJE BRAĆE I SESTARA

		Kategorija kvantifikacije
		Dimenzija
	Marginalne frekvencije	1
1,000 2,000	24 480	-3,514 ,176

NASILNO PONAŠANJE RODITELJA

		Kategorija kvantifikacije
		Dimenzija
	Marginalne frekvencije	1
1,000 2,000	27 477	-2,691 ,152

PRILOG 4

UPITNIK DEČIJEG PREPOZNAVANJA VRŠNJAČKOG NASILJA - NIŽI
RAZREDI

Име и презиме _____

Школа _____

ДЕЧЈЕ ПРЕПОЗНАВАЊЕ ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА
НИЖИ РАЗРЕДИ

Пред тобом се налази 18 тврдњи. Твој задатак је да процениш да ли је тврдња за тебе тачна или нетачна, заокруживањем одговора «да», ако је за тебе та тврдња тачна, односно заокруживањем одговора «не» ако та тврдња за тебе није тачна.

ТВРДЊЕ ОДГОВОРИ		
1. Насиље је када ми неко од ученика даје ружне надимке	ДА	НЕ
2. Насиље је када ме неко од ученика исмева када сам у нечему неуспешан	ДА	НЕ
3. Насиље је када ме неко од ученика вређа	ДА	НЕ
4. Насиље је када се препиремо	ДА	НЕ
5. Насиље је када ме неко од ученика намерно вуче, удара и туче, а ја нисам у ситуацији да се супротставим	ДА	НЕ
6. Насиље је када ме неко од ученика шутира,гура или нечим гађа	ДА	НЕ
7. Насиље је када ме неко од ученика затвара или закључава у неку просторију	ДА	НЕ
8. Насиље је када се пријатељски шалимо и задиркујемо	ДА	НЕ
9. Насиље је када неко од ученика наговори остале ученике да се не друже са мном	ДА	НЕ
10. Насиље је када ме неко од ученика оговара, о мени говори лажи	ДА	НЕ
11. Насиље је када ми неко од ученика случајно поцепа књигу	ДА	НЕ
12. Насиље је када ми неко од ученика отима мој школски прибор и друге ствари (новац, мобилни телефон)	ДА	НЕ
13. Насиље је када ми неко од ученика уништава мој школски прибор и друге ствари	ДА	НЕ
14. Насиље је када ми неко од ученика случајно нанесе штету	ДА	НЕ
15. Насиље је када ми неко од ученика прети и застрашује ме	ДА	НЕ
16. Насиље је када ме неко од ученика случајно повреди	ДА	НЕ
17. Насиље је када ме неки ученици терају да радим ствари које не желим и не волим	ДА	НЕ
18. Насиље је када ме други ученици увлаче у сукобе или свађе у којима сам потпуно беспомоћан и из којих покушавам да се склоним	ДА	НЕ

PRILOG 5

UPITNIK VASPITNIH STAVOVA (UVS)

УПУТСТВО: Пред тобом се налазе описи различитих васпитних поступака. Прочитај пажљиво опис и на скали од 1 до 3 означи колико, по твом мишљењу, опис одговара начину васпитања твог оца, односно твоје мајке. Бројеви имају следеће значење:

1. **не, никад**
2. **ретко**
3. **да, често**

		ОТАЦ	МАЈКА
1.	Окружује ме топлином и поверењем	1 2 3	1 2 3
2.	Понаша се према мени претежно одбојно и раздражљиво	1 2 3	1 2 3
3.	У сваком тренутку мора да зна где сам	1 2 3	1 2 3
4.	Што сам старији, све ми више допушта самосталност у доношењу одлука	1 2 3	1 2 3
5.	Пружа ми осећај сигурности	1 2 3	1 2 3
6.	Моје мишљење за њега није битно	1 2 3	1 2 3
7.	Жели да зна и моје најскривеније мисли	1 2 3	1 2 3
8.	Подстиче ме да што пре постанем «свој човек»	1 2 3	1 2 3
9.	Када ми је тешко, могу да се ослоним на њега/њу	1 2 3	1 2 3
10.	Према мени је обично хладан и далек	1 2 3	1 2 3
11.	Захтева од мене да се строго придржавам правила	1 2 3	1 2 3
12.	Ретко ми нешто забрањује	1 2 3	1 2 3
13.	Често ми помаже неким добрим саветом	1 2 3	1 2 3
14.	Често имам утисак да га моји проблеми не занимају нарочито	1 2 3	1 2 3
15.	Намеће ми многа правила и забране	1 2 3	1 2 3
16.	Не кажњава ме, чак и кад сви виде да сам погрешно	1 2 3	1 2 3
17.	Прихвата ме и када сам у нечему неуспешан	1 2 3	1 2 3
18.	Мало разговара са мном	1 2 3	1 2 3
19.	Спутавала ме	1 2 3	1 2 3
20.	Смем да кажем све што мислим, чак и кад знам да се са тим не слаже	1 2 3	1 2 3

PRILOG 6
UPITNIK POJAVNIH OBLIKA I UČESTALOSTI VRŠNJAČKOG NASILJA –
NIŽI RAZREDI

УПИТНИК ЗА УЧЕНИКЕ НИЖИХ РАЗРЕДА

УПУТСТВО

У овом упитнику ћемо ти постављати нека питања која се односе на **насилно** понашање ученика из твоје школе. У овом упитнику нема тачних и погрешних одговора. Важно је да изабереш онај одговор који најбоље описује оно што се теби дешава у школи.

Питања из упитника треба пажљиво да прочиташ, да размислиш да ли се теби нешто тако десило и колико пута. Међу понуђеним одговорима, треба да изабереш онај који је најсличнији томе што се теби десило, и да заокружиш број испод тог одговора.

Следећи пример уради са својом учитељицом (учитељем).

ПРИМЕР

	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
Да ли су те у последња три месеца други ученици називали подругљивим именима и ругали ти се?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3

ОКРЕНИ СЛЕДЕЋУ СТРАНУ

КАКО СЕ ДРУГИ УЧЕНИЦИ ПОНАШАЈУ ПРЕМА ТЕБИ?

Шта јесте насилно понашање

Када кажемо да се неко насилно понаша, мислимо на то да својим поступцима наноси другом детету **бол, страх и срамоту**. Насилно понашање је оно понашање које има за циљ да **намерно** нанесе бол, страх и понижење.

Шта није насилно понашање

Под насилним понашањем не подразумевамо пријатељска задиркивања и препирке ни случајно наношење штете другом детету.

Питања у овом упитнику се односе на **насилно понашање**. Сва питања која ти постављамо, односе се на догађаје у последња три месеца. Када прочиташ питање, размисли да ли ти се тако нешто десило у последња три месеца.

	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
1. Да ли су ти, у последња три месеца, неки ученици давали ружне надимке?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
2. Да ли су ти се, у последња три месеца, неки ученици смејали када си у нечему неуспешан?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
3. Да ли су, у последња три месеца, неки ученици говорили о теби ружне ствари?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
4. Да ли те је, у последња три месеца, неко од ученика намерно вукао, ударао или тукао?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
5. Да ли те је, у последња три месеца, неко од ученика шутирао, гурао или гађао нечим?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3

6.	Да ли те је, у последња три месеца, неко од ученика затварао или закључавао у просторију?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
7.	Да ли је, у последња три месеца, неко од ученика покушавао да наговори друге да се не друже са тобом?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
8.	Да ли је, у последња три месеца, неко од ученика о теби говорио ружне ствари, лажи и слично?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
9.	Да ли је, у последња три месеца, неко од ученика отимао твој школски прибор и друге важне ствари које имаш (новац, мобилни телефон и сл.)?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
10.	Да ли је, у последња три месеца, неко од ученика уништавао твој школски прибор и друге ствари?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
11.	Да ли ти је, у последња три месеца, неко од ученика претио или те плашио на ружан, недругарски начин?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
12.	Да ли те је, у последња три месеца, неко од ученика терао да радиш ствари које не желиш и не волиш да радиш? Мислимо на све оне поступке које си урадио под притиском и претњом неког другог ученика (или ученице)?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3
13.	Да ли те је, у последња три месеца, неко од ученика увлачио у сукобе или свађе у којима си био потпуно беспомоћан и из којих си покушавао да се склониш?	То ми се није десило ниједном 1	То ми се десило једном или двапут 2	То ми се догађало често 3

14. Колико се укупно ученика, у последња три месеца, према теби понашало насилно?	Нико се није насилно понашао према мени 1	Увек само један 2	2-3 ученика 3	Већи број ученика 4
15. Да ли у твојој школи има ученика којих се плашиш јер мислиш да би могли да те малтретирају?	Нико се није насилно понашао према мени 1	Увек само један 2	2-3 ученика 3	Већи број ученика 4
16. Овде напиши које си још насилно понашање доживео, а ми те нисмо питали. Интересују нас само она малтретирања која је неко намерно смислио да би те увредио и растужио.				

КАКО СЕ ТИ ПОНАШАШ ПРЕМА ВРШЊАЦИМА?

Сада те молимо да се присетиш колико пута си се ТИ у последња три месеца насилно понашао према другим ученицима. Подсећамо те да су насилна сва понашања која имају за циљ намерно наношење бола, страха и понижења другој особи.

	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
17. Називао сам друге ученике ружним именима	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
18. Исмевао сам друге ученике	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
19. Вређао сам друге ученике	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
20. Ударио сам ученика (ученицу)	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
21. Шутнуо сам ученика (ученицу)	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
22. Ученика (ученицу) сам затворио или закључао у просторију и слично	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
23. Наговарао сам ученике да се не друже са неким учеником (ученицом)	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3

24. Причао сам лажи о неком ученику (ученици)	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
25. Узео сам новац или друге ствари од ученика (ученице)	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
26. Уништавао сам његове (њене) ствари.	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
27. Претио сам и плашио друге ученике и ученице.	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
28. Присиљавао сам другог ученика (ученицу) да чини оно што не жели, да се ружно понаша.	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3
29. Увлачио сам друге ученике у сукобе или свађе, иако су они били беспомоћни и покушавали су да се склоне.	Нисам то урадио ниједном 1	То сам урадио једном или двапут 2	То сам често радио 3

Покушај да се сетиш да ли си током читавог досадашњег школовања (од првог разреда до данас) бар некад био изложен насилном понашању вршњака на начин који смо горе описали?	Нисам ни једном 1	Јесам једном или двапут 2	Јесам више пута 3	То ми се често дешавало 4
Покушај да се сетиш да ли си током последња три месеца бар некада био изложен насиљу вршњака на начин који смо горе описали	Нисам ни једном 1	Јесам једном или двапут 2	Јесам више пута 3	То ми се често дешавало 4

ХВАЛА ШТО СИ ОДГОВОРИО НА НАША ПИТАЊА

PRILOG 7
UPITNIK ZA UČITELJE

Упитник за учитеље

Школа _____

- 1. Име и презиме** _____ **2. Разред** III IV
- 3. Пол** М Ж **4. Успех на полугодишту** 1 2 3 4 5
- 5. Број деце у породици** _____ **6. Ред рођења ученика** _____
- 7. Образовање оца** **8. Образовање мајке**
1. основна школа 1. основна школа
2. средња школа 2. средња школа
3. виша или висока школа 3. виша или висока школа
- 9. отац** **10. мајка**
1. запослен 1. запослена
2. незапослен 2. незапослена
- 11. стамбено питање**
1. живе у кући
2. живе у стану
3. живе са родитељима
4. подстанари
- 12. Социо-економски статус породице**
1. низак (подстанари, незапослени или само један запослени чији приходи не задовољавају потребе породице)
2. задовољавајући (приходи задовољавају потребе породице)
3. висок (приходи превазилазе потребе породице)
- 13. Структура породице**
1. ученик живи у потпуној породици
2. ученикови родитељи су разведени
3. ученик живи са самохраним оцем/мајком
4. ученик живи у хранитељској породици
- 14. Ученик долази у школу**
1. редовно 1. чист и уредан
2. касни на наставу 2. делимично чист и уредан
3. нередовно 3. неуредан
4. не долази
- 15. Ученик домаће задатке**
1. редовно ради
2. понекад не уради
3. често не уради
4. не ради

16. Родитељи се на позив учитеља-школе

1. редовно одазивају
2. одазивају се са закашњењем
3. не одазивају се (незаинтересовани су)

17. Проблеме са учењем свог детета родитељи решавају

1. правовремено у сарадњи са учитељем-школом
2. правовремено самостално
3. самостално кажњавањем

18. Проблеме у понашању и дисциплини свог детета родитељи решавају

1. правовремено у сарадњи са учитељем-школом
2. правовремено самостално
3. самостално кажњавањем

19. На казну родитеља, дете реагује

1. позитивном променом у понашању
2. повлачењем и страхом
3. агресивношћу и насилним понашањем

20. Да ли, по вашем сазнању, ученик испољава насилно понашање према вршњацима у школи

да не

21. Да ли, по вашем сазнању, браћа или сестре ученика испољавају насилно (агресивно) понашање

да не

22. Да ли, по вашем сазнању, родитељи испољавају насилно (агресивно) понашање

да не

23. Да ли, по вашем сазнању, у породици постоји алкохолizam

оца мајке

да не да не

24. Да ли, по вашем сазнању, неко од чланова породице има историју криминалног понашања

да не

PRILOG 8

UPITNIK DEČIJEG PREPOZNAVANJA VRŠNJAČKOG NASILJA – VIŠI
RAZREDI

Име и презиме _____ Школа _____

ДЕЧЈЕ ПРЕПОЗНАВАЊЕ ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА
ВИШИ РАЗРЕДИ

Пред тобом се налази 19 тврдњи. Твој задатак је да процениш да ли је тврдња за тебе тачна или нетачна, заокруживањем одговора «да», ако је за тебе та тврдња тачна, односно заокруживањем одговора «не» ако та тврдња за тебе није тачна.

ТВРДЊЕ ОДГОВОРИ		
1. Насиље је када ми неко од ученика даје ружне надимке	ДА	НЕ
2. Насиље је када ме неко од ученика исмева када сам у нечему неуспешан	ДА	НЕ
3. Насиље је када ме неко од ученика вређа	ДА	НЕ
4. Насиље је када се препиремо	ДА	НЕ
5. Насиље је када ме неко од ученика намерно вуче, удара и туче, а ја нисам у ситуацији да се супротставим	ДА	НЕ
6. Насиље је када ме неко од ученика шутира,гура или нечим гађа	ДА	НЕ
7. Насиље је када ме неко од ученика затвара или закључава у неку просторију	ДА	НЕ
8. Насиље је када се пријатељски шалимо и задиркујемо	ДА	НЕ
9. Насиље је када неко од ученика наговори остале ученике да се не друже са мном	ДА	НЕ
10. Насиље је када неко од ученика оговара, о мени говори лажи	ДА	НЕ
11. Насиље је када ми неко од ученика случајно поцепа књигу	ДА	НЕ
12. Насиље је када ми неко од ученика отима мој школски прибор и друге ствари (новац, мобилни телефон)	ДА	НЕ
13. Насиље је када ми неко од ученика уништава мој школски прибор и друге ствари	ДА	НЕ
14. Насиље је када ми неко од ученика случајно нанесе штету	ДА	НЕ
15. Насиље је када ми неко од ученика прети и застрашује ме	ДА	НЕ
16. Насиље је када ме неко од ученика случајно повреди	ДА	НЕ
17. Насиље је када ме неки ученици терају да радим ствари које не желим и не волим	ДА	НЕ
18. Насиље је када ме други ученици увлаче у сукобе или свађе у којима сам потпуно беспомоћан и из којих покушавам да се склоним	ДА	НЕ
19. Насиље је када ме додирују на начин који ми је непријатан, када ме сексуално узнемиравају	ДА	НЕ

PRILOG 9

UPITNIK POJAVNIH OBLIKA I UČESTALOSTI VRŠNJAČKOG NASILJA – VIŠI RAZREDI

УПИТНИК ЗА УЧЕНИКЕ ВИШИХ РАЗРЕДА

УПУТСТВО

У овом упитнику ћемо ти постављати нека питања која се односе на **насилно** понашање ученика из твоје школе. У овом упитнику нема тачних и погрешних одговора. Важно је да изабереш онај одговор који најбоље описује оно што се теби дешава у школи.

Питања из упитника треба пажљиво да прочиташ, да размислиш да ли се теби нешто тако десило и колико пута. Међу понуђеним одговорима, треба да изабереш онај који је најсличнији томе што се теби десило, и да заокружиш број испод тог одговора.

Шта јесте насилно понашање

Када кажемо да се неко насилно понаша, мислимо на то да својим поступцима наноси другом детету **бол, страх и срамоту**. Насилно понашање је оно понашање које има за циљ да **намерно** нанесе бол, страх и понижење.

Шта није насилно понашање

Под насилним понашањем не подразумевамо пријатељска задиркивања и препирке, као ни случајно наношење штете другом детету.

1. Покушај да се сетиш да ли си <u>током читавог досадашњег школовања (од првог разреда до данас)</u> бар некад био изложен насилном понашању вршњака на начин који смо горе описали?	Нисам ни једном 1	Јесам једном или двапут 2	Јесам више пута 3	То ми се често дешавало 4
2. Покушај да се сетиш да ли си <u>током последња три месеца</u> бар некада био изложен насиљу вршњака на начин који смо горе описали	Нисам ни једном 1	Јесам једном или двапут 2	Јесам више пута 3	То ми се често дешавало 4

ОКРЕНИ СЛЕДЕЋУ СТРАНУ

Да ли си, **у последња три месеца**, био у некој од следећих ситуација:

3. Други ученици су ме називали погрдним именима	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
4. Исмевали су ме	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
5. Вређали су ме	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
6. Ударали су ме, тукли	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
7. Шутирали су ме,гурали или нечим гађали	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
8. Затварали су ме или закључавали у просторију и слично.	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
9. Покушали су да наговоре остале ученике да се не друже са мном	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
10. Оговарали су ме, причали лажи о мени и слично	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4

11. Отимали су мој школски прибор и друге свари (новац, мобилни телефон)	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
12. Уништавали су мој школски прибор и друге свари	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
13. Претили су ми и застрашивали су ме.	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
14. Присиљавали су ме да чиним оно што нисам хтео и да се понашам глупо и ружно	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
15. Увлачили су ме у сукобе или свађе у којима сам био потпуно беспомоћан и из којих сам покушавао да се склоним	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
16. Додиривали су ме на начин који ми је био непријатан, сексуално су ме узнемиравали.	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
17. Доживео сам неки други облик насилног понашања од стране других ученика	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
18. Напиши који си то други облик насилног понашања доживео од других ученика				

ТВОЈЕ НАСИЛНО ПОНАШАЊЕ

Сада те молимо да се присетиш и одговориш нам колико пута си се, у последња три месеца, **ТИ** понашао насилно према другим ученицима? Подсећамо те да су насилна сва понашања која имају за циљ **намерно** наношење **бола, страха и понижења** другој особи.

19. Називао сам друге ученике погрдним именима	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
20. Исмевао сам друге ученике	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
21. Вређао сам друге ученике	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
22. Ударио сам ученика (ученицу), га.	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
23. Шутнуо сам ученика (ученицу)	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
24. Ученика (ученицу) сам затворио или закључао у просторију и слично	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
25. Наговарао сам ученике да се не друже са неким учеником (ученицом)	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
26. Причао сам лажи о неком ученику (ученици)	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
27. Узео сам новац или друге ствари од ученика (ученице)	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4

28. Уништавао сам његове (њене) ствари.	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
29. Претио сам ученику (ученици) и застрашивао га.	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
30. Присиљавао сам ученика (ученицу) да чини оно што не жели, да се понаша глупо и ружно.	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
31. Додиривао сам ученика (ученицу) на начин који је њему (њој) био непријатан, некога сам сексуално узнемиравао.	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
32. Увлачио сам друге ученике у сукобе, иако су они били потпуно беспомоћни и покушавали су да се склоне	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
33. Да ли ти се, током последње две године школовања, десило да се придружиш групи која је насилна према неком од ученика?	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4
34. Да ли је, од почетка ове школске године, твој разредни старешина или неки други наставник (наставница) разговарао са тобом о твом насилном понашању?	Није се десило ни једном 1	Десило се једном или двапут 2	Дешавало се више пута 3	Догађа се скоро свакодневно 4

PRILOG 10

UPITNIK ZA RAZREDNE STAREŠINE

Упитник за разредне старешине

Школа _____

1. Име и презиме _____

2. Разред V VI VII VIII

3. Пол М Ж

4. Успех на полугодишту 1 2 3 4 5

5. Број деце у породици _____

6. Ред рођења ученика _____

7. Образовање оца

8. Образовање мајке

1. основна школа
2. средња школа
3. виша или висока школа

1. основна школа
2. средња школа
3. виша или висока школа

9. отац

1. запослен
2. незапослен

10. мајка

1. запослена
2. незапослена

11. стамбено питање

1. живе у кући
2. живе у стану
3. живе са родитељима
4. подстанари

12. Социо-економски статус породице

1. низак (подстанари, незапослени или само један запослени чији приходи не задовољавају потребе породице)
2. задовољавајући (приходи задовољавају потребе породице)
3. висок (приходи превазилазе потребе породице)

13. Структура породице

1. ученик живи у потпуној породици
2. ученикови родитељи су разведени
3. ученик живи са самохраним оцем/мајком
4. ученик живи у хранитељској породици

14. Ученик долази у школу

1. редовно	1. чист и уредан
2. касни на наставу	2. делимично чист и уредан
3. нередовно	3. неуредан
4. не долази	

15. Ученик домаће задатке

1. редовно ради
2. понекад не уради
3. често не уради
4. не ради

16. Родитељи се на позив учитеља-школе

1. редовно одазивају
2. одазивају се са закашњењем
3. не одазивају се (незаинтересовани су)

17. Проблеме са учењем свог детета родитељи решавају

1. правовремено у сарадњи са учитељем-школом
2. правовремено самостално
3. самостално кажњавањем

18. Проблеме у понашању и дисциплини свог детета родитељи решавају

1. правовремено у сарадњи са учитељем-школом
2. правовремено самостално
3. самостално кажњавањем

19. На казну родитеља, дете реагује

1. позитивном променом у понашању
2. повлачењем и страхом
3. агресивношћу и насилним понашањем

20. Да ли, по вашем сазнању, ученик испољава насилно понашање према вршњацима у школи

да не

21. Да ли, по вашем сазнању, браћа или сестре ученика испољавају насилно (агресивно) понашање

да не

22. Да ли, по вашем сазнању, родитељи испољавају насилно (агресивно) понашање

да не

23. Да ли, по вашем сазнању, у породици постоји алкохолizam

оца мајке

да не да не

24. Да ли, по вашем сазнању, неко од чланова породице има историју криминалног понашања

да не